

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ	Казарова Г.С. Світські субсидії англійського парламенту XVI – початку XVII ст. 3	
	Морозов О.В. Правоохоронна діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (остання чверть XIX-початок XX ст.) 8	
	Марценюк Л.М. Ідея української державності в позиціях націонал-комуністів (1918-1920 рр.) 13	
	Бабічева О.С. Єврейські погроми в Україні в період громадянської війни у 1919р. 19	
	Агапов В.Л. Стан системи життєзабезпечення шахтарських міст УРСР у 80-ті рр. XX століття 25	
ФІЛОСОФІЯ	Мамай Н.М. Проблема пізнання у філософії Ф.Ніцше 30	
	Микитинець О.І. Хронотипні характеристики сну як текстової реальності (на матеріалі праць П.О. Флоренського) 32	
	Айтов С.Ш. Эпистемологические историко-антропологические подходы культурологи и семиотики 1960-1980 гг. 35	
	Власова Т.И. Идентичность и гендерная дифференциация в постмодерне 39	
	Звенігородська О.П. Соціально-філософські засади становлення світоглядних уявлень громадянського суспільства 42	
	Кострюков С.В. Культура і влада: взаємодії кризь призму державотворення 47	
	Кравцов Ю.С. О специфике моделирования виртуальных форм социальных взаимодействий в информационном обществе 51	
	Шавкун І.Г. Проблема корпоративної соціальної відповідальності топ-менеджменту: методологічний аспект 57	
	СОЦІОЛОГІЯ	Карпенко Г.В. «Відношення до здоров'я» як соціологічне поняття 61
		Гордієнко Н.М. Освітні можливості осіб з інвалідністю як гарант успішного засвоєння соціальних норм 64
Толкачова Г.В. Слухацькі аудиторії в рамках масової музичної культури 68		
Гудзенко О.З. Идеология социального успеха в современном социокультурном пространстве 71		
Кошелев А.В. Эвристические возможности социологических теорий для конституирования эффективных моделей регионального управления 74		
Береговой В.І. Соціологічний дух в американській соціології (1890 – 1918 рр.), (1945 – 1991 рр.) 77		
ПОЛІТОЛОГІЯ		Тулиця О.Л. Особливості моделі оптимального політичного статусу профспілок у сучасній Україні: питання теорії та практики 83
	Кудіна О.О. Роль громадсько-політичних об'єднань у реалізації електоральних прав громадян України 87	
	Молчанова К.Ю. Історія та легітимізація децентралізації державної влади в країнах Європи 91	
	Долід В.В. Ставлення англійських лібералів до колоніальної політики консерваторів у Південній Африці в середині 90-х років XIX століття 97	
	Ткаченко О.М. Наталія Кобринська як фундаторка українського фемінізму 102	
	Штука І.А. Вплив тоталітарної спадщини на формування політичної культури українського суспільства 106	
	Макаренко Б.Г. Захист прав людини та політична стабільність: проблеми взаємозв'язку в умовах демократичного політичного процесу 109	
	Северинюк В.М. Психологічне підґрунтя індивідуальної політичної поведінки 113	
	Возняк О.В. Політична міфологія як система представництва суспільно-політичних інтересів 118	
	Сенюшкин Е.А. Взаимодействие государства и гражданского общества как фактор реализации концепции устойчивого развития 121	
	Сергеев В.С. Політичні мережі в інформаційному суспільстві: нові перспективи та проблеми інтеграції 127	
	Худолій А.О. Актуальні питання дослідження стереотипів 131	
	Крет О.В. Структура транспарентності влади 136	
	Вівчар І.В. Особливості інтеграції на пострадянському просторі 139	
РЕЦЕНЗІЯ		
Глуценко Ю.В. Институціоналізація вітчизняної соціології: нові горизонти 144		
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ		
Гилюн А.В., Тутик В.Г. Э.Дюркгейм и современность (материалы «круглого стола») 147		
ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО		
Беленок А.А. Большая жизнь простого человека 151		
АНОТАЦІЯ 154		

CONTENTS

HISTORY	<p>Kazarova G.S. Lay Subsidies of the English Parliament of the 16th – Beginning of the 17th Centuries 3</p> <p>Morozov O.V. The Enforcement Activity of the Russian empire's Customs Service in Ukraine (the 19th – the 20th Centuries). 8</p> <p>Martsenyuck L.M. Idea of the Ukrainian State System in Views of National-Communists (1918–1920) 13</p> <p>Babicheva O.S. Jewish Massacres in Ukraine During the Civil War in 1919 19</p> <p>Agapov V.L. The State of the Life Support System in Miner Towns of the UkrSSR in 1980s of the 20th Century 25</p>
PHILOSOPHY	<p>Mamay N.N. The Problem of the Cognition in Philosophy of F. Nietzsche 30</p> <p>Mykytynets' O.I. Chronotopic Characteristics of a Dream as Text Reality (based on the P.A. Florensky's works) 32</p> <p>Aytov S.Sh. Epistemological Historical-Anthropological Approaches of Culturology and Semiotics in 1960–1980s 35</p> <p>Vlasova T.I. Identity and Gender Differentiation in Postmodern 39</p> <p>Zvenigorods'ka O.P. Social-Philosophical Bases of Becoming of the World View Presentations of Civil Society 42</p> <p>Kostryukov S.V. Culture and Power: Interactions in the Light of State Formation 47</p> <p>Kravtsov Yu.S. About Specifics of Modeling of Virtual Forms of Social Interactions in Information Society 51</p> <p>Shavkun I.G. Problem of Corporative Social Responsibility of Top-Management: Methodological Aspect 57</p>
SOCIOLOGY	<p>Karpenko G.V. «Attitude to Health» as Sociological Definition 61</p> <p>Gordienko N.M. Educational Possibilities of Persons with Disability as a Guarantor of the Successful Mastering of Social Norms 64</p> <p>Tolkachova G.V. Audiences of Listeners in the Mass Music Culture Context 68</p> <p>Gudzenko O.Z. Ideology of Social Success in Contemporary Sociocultural Space 71</p> <p>Koshelev A.V. Eurestical Opportunities of the Sociological Theories for Construction of Effective Models of Regional Management 74</p> <p>Beregovoj V.I. Sociological Spirit in American Sociology (1890–1918), (1945–1991) 77</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Tupytsya O.L. Peculiarities of Model of Optimal Political Status of Trade Unions in Contemporary Ukraine: Questions of Theory and Practice 83</p> <p>Kydina O.O. Role of Civil-Political Unions in Realization of Electoral Rights of Ukrainian Citizens 87</p> <p>Molchanova K.Yu. History and Legitimization of Decentralization of State Power in European Countries 91</p> <p>Dolid V.V. The English liberals' Attitude to the Colonial Policy of Conservative in South Africa in the Middle of 1990s. 97</p> <p>Tkachenko O.M. Natalia Kobryns'ka as Founder of Ukrainian Feminism 102</p> <p>Shtuka I.A. The Influence of Totalitarian Inheritance on the Forming of the political Culture of Ukrainian Society 106</p> <p>Makarenko B.G. Defense of Human Rights and Political Stability: Problems of Interrelations in Conditions of Democratic Political Process 109</p> <p>Severinyuck V.M. Psychological Background of the Individual Political Behavior 113</p> <p>Voznyack O.V. Political Mythology as a System of Representation of Public Political Interests 118</p> <p>Senyushkin E.A. The Cooperation of the State and Civil Society as a Factor of Realization of the Conception of Sustainable Development 121</p> <p>Sergeev V.S. Political Nets in Information Society: New Perspectives and Problems of Integration 127</p> <p>Khudoliy A.O. Actual Questions of Researching of Stereotypes 131</p> <p>Kret O.V. The Structure of the Transparency Power 136</p> <p>Vivchar I.V. The Peculiarities of the Integrative Process on the Postsoviet Space 139</p>
	<p>REVIEWS</p> <p>Glushchenko Yu.V. Institutionalization of Native Sociology: New Horizons 144</p>
	<p>CHRONICLES OF SCIENTIFIC LIFE</p> <p>Gilyun A.V., Tutyck V.G. Durkheim and Contemporary (the Materials of the Round Table) 147</p>
	<p>IN MEMORY OF SCIENTIST</p> <p>Belenok A.A. Great Life of Ordinary Person 151</p>
	<p>ABSTRACTS 154</p>

ІСТОРІЯ

Г.С. КАЗАРОВА

СВІТСЬКІ СУБСИДІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Казарова Галина Сергіївна - викладач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Англійський парламент продовжив своє існування у період абсолютизму головним чином завдяки своїм фінансовим повноваженням, зокрема праву вотивання субсидій. Звичайно, корона для задоволення своїх фінансових потреб мала й інші джерела поповнення скарбниці. Серед них прибутки з доменіальних земель, конфіскація майна, позики у населення, прибутки від юрисдикції, церковні дотації. Але різні обставини внутрішньої та зовнішньої політики вимагали додаткових коштів. Тим паче, що парламентські субсидії виглядали більш законним засобом їх отримання у порівнянні з примусовими позиками або беневоленціями (так званими «пожертвуваннями»), так як вони (субсидії) надавалися зі згоди палати громад – представників основної маси платників податків.

Враховуючи накопичений історіографічний матеріал по вказаній проблемі, слід зазначити, що вивчення періоду Тюдорів та перших Стюартів досить нерівномірне. Всі праці можна поділити на дві групи: 1) дослідження, присвячені системі оподаткування Англії в цілому (Д. Елсоп, Т. Мінеєва [5, 2, 3]); 2) роботи, в яких розглядалось оподаткування крізь призму парламентської діяльності (Д. Елтон, О. Дмитрієва [6, 1]). Між тим, тема потребує подальшого вивчення.

Мета даної статті – проаналізувати акти парламенту і, таким чином, визначити динаміку прямого оподаткування англійського населення та цілі, для котрих субсидії передбачалися.

Світські парламентські субсидії вже з другої половини XIV ст. розподілялися на два види – з рухомого майна забезпеченого (состоятельного) населення сіл (1/15 – одна п'ятнадцята частина населення) та міст (1/10 – одна десята частина) [2, 53].

Інша група субсидій була близька за походженням до звичайних митних зборів і відрізнялася від них більшим розміром: діжкова – з діжки вина, що ввозилося до Англії (3 шилінги з кожної діжки вина), та фунтова – з кожного фунту стерлінгів вартості імпорту та експорту товарів (з кожного фунту за товари сплачувалось 12 пенсів, тобто 1/20 частина), субсидії на вовну, сукно. Діжкова та фунтова субсидії надавалися парламентом у перший рік правління кожного короля пожиттєво і, таким чином, ставали ще однією статтею спадкового прибутку корони. Тому більше зупинимось на прямих податках.

Одним з головних приводів скликання парламенту були фінансові труднощі корони. Зазвичай представницький орган вотивав цілу субсидію та доповнював її 1/15 та 1/10. Одна субсидія становила приблизно 100 тис. фунтів [1, 79], проте фіксована ставка могла змінюватися. Генріх VIII (1509-1547 рр.) вже в перший рік правління отримав право збирати діжковий та фунтовий збори, але справжній прямий податок був санкціонований у парламенті 1511 р. – 2/15 та 2/10. Одним з недоліків цього податку було те, що він не охоплював усі види власності. У законодавчому акті передбачались деякі винятки. По-перше, оподаткуванню не підлягало населення м.Лінкольн, по-друге, для м.Кембрідж встановлювався податок в одну п'ятнадцяту і, по-третє, з субсидії виключалися 12 тис. фунтів, які не могли бути сплачені бідним населенням міст [8, 43].

Першу спробу охопити податком усі види власності парламент зробив у 1512 р., опублікувавши «Подушний податок» (Poll Tax Act) [11, 606]. Згідно з актом, в якому зазначалось, що субсидія надавалась з метою охорони країни,

оподаткуванню підлягали товари рухомого майна та інша власність у графствах, містах, селах. Але оскільки попередній порядок збору податків не був достатньо ефективним і затягувався на невизначений час, то громади у даному випадку встановили фіксовані суми податку для різних категорій підданих англійської держави. Так, герцог та герцогиня повинні були виплатити 6 фунтів 13 шилінгів 4 пенси, особи з графським титулом, маркізьким – по 4 фунти, баронським – 40 шилінгів, лицарі, які не мали відношення до палати лордів, – по 30 шилінгів. Кожен чоловік або жінка, власники землі або ренти, яка давала прибуток у 40 фунтів й вище, сплачували 20 шилінгів, якщо майно вказаної категорії осіб оцінювалось у 20 фунтів, то вони виплачували 10 шилінгів, більше 10 фунтів – 5 шилінгів; власники майна, оціненого у 40 шилінгів, повинні були сплатити 2 шилінги, нижче 40 шилінгів – 12 пенсів. Статут також встановлював різні ставки податку залежно від обсягу рухомого майна. Якщо воно становило 800 фунтів, то сплаті належало 80 шилінгів 4 пенси, власники рухомого майна, що оцінювалось у 400 фунтів, сплачували 40 шилінгів, вище 200 фунтів – 26 шилінгів 8 пенсів, вище 100 фунтів – 13 шилінгів 4 пенси, вище 40 фунтів – 6 шилінгів 8 пенсів, вище 20 фунтів – 3 шилінги 4 пенси, вище 40 шилінгів – 12 пенсів. Для слуг, ремісників, як чоловіків, так і жінок старше за 15 років, які отримували платню або інший прибуток у 40 шилінгів на рік, розмір податку становив 12 пенсів, а для тих, хто отримував платню у 20 шилінгів, він дорівнював 4 пенси.

Таким чином, акт встановлював певну шкалу податків, яка коливалась від 6 фунтів 13 шилінгів 4 пенсів для власника герцогського звання і до 4 пенсів для представників 20-шилінгового прибутку. Статутом передбачалось для збору платежів цієї субсидії призначення спеціальних уповноважених у кожному графстві, місті, селі.

За визначенням Таннера такий експеримент з визначенням шкали податків зазнав краху, бо виглядав дуже спрощено [11, 608]. Статутом 1514 р. **знаць була позбавлена обов'язку сплачувати податки згідно вже з встановленою шкалою.** В цілому цей акт передбачав надання субсидії загальним розміром 160 тис. фунтів, встановлення нового фіксованого податку з розрахунком на те, що королівські піддані, отримуючи прибуток у середньому 20-40 шилінгів, повинні сплачувати 6 пенсів, а також 6 пенсів за кожні додаткові 20 шилінгів, іноземці мали сплачувати 12 пенсів.

Статут, крім того, зобов'язував сплачувати податок з рухомості у розмірі 6 пенсів з кожного фунту оціненого майна – тобто 2,5% прибутку, а для іноземців встановлювався тариф удвічі більший. Власники рент сплачували 6 пенсів з фунта, іноземці – 12 пенсів. Збирачі податку призначалися у кожному окрузі комітетом чиновників і таким чином контролювалися урядом [9, 105]. По-

даток охоплював усі види власності. Ця субсидія не була повністю виплачена, про що свідчать акти представницького органу шостого та сьомого років правління Генріха VIII (1514/1515 рр. - перша сесія та друга сесія 1515 р.), які, в свою чергу, надавали королю нові субсидії у розмірі відповідно 110 тис. фунтів кожна, «так як зібрана сума податку по статуту 6-го року правління не перевищила 50 тис.» [9, 156, 195].

Наступні декілька років парламент був нежиттєдіяльний. В умовах відносно мирної зовнішньої політики монарх обходився прибутками з власних коронних земель, діжковим та фунтовим зборами. Але зростаючі борги короля змусили його скликати у 1523 р. новий парламент, головним завданням якого знову стало вотування субсидії. В преамбулі законодавчого акта зазначалася її кінцева мета – витрати на військову експедицію до Франції. Обговорення суми продовжувалося більше двох тижнів. Використовуючи свій особливий вплив, тогочасний канцлер Вулсі намагався домогтися грошей. Насамкінець, громади вотували субсидію, але вдвічі меншу за ту, що вимагалася. Виплата збору розподілялася на чотири роки у наступній формі: у перші два роки передбачалась сплата 12 пенсів з фунта стерлінгів, тобто 5% із земель та товарів, оцінених у 20 фунтів та вище, 6 пенсів з фунта або 2,5% з товарів вартістю між 20 та 2 фунтами, 4 пенси, або 1,2/3 % на товари вартістю 40 шилінгів або щорічної платні 20 шилінгів, у третій рік – 12 пенсів з фунту – 5% з усіх земель прибутком у 50 фунтів та вище, у четвертий рік – 12 пенсів з фунта 5% з особистої власності, оціненої у 50 фунтів та вище [9, 231].

Отже, громади хоча й не були достатньо сильними, щоб відмовити у непопулярному податкові, але все ж змогли встановити певну форму його стягнення. Після санкціонування нижньою палатою субсидії у діяльності парламенту було оголошено перерву.

На його наступних сесіях, яких було ще дві (10 червня – 20 липня; 30 липня – 13 серпня 1523 року), питання про надання додаткових коштів більше не підіймалося.

Нова субсидія була вотована у 26-й рік правління Генріха VIII у 1534 р. Мотиви для надання субсидії викладені в преамбулі статуту: цього разу підставами були витрати на війну з Шотландією та укладання миру з нею, війна з Ірландією, укріплення північних кордонів. Парламент без особливих суперечок санкціонував грант у розмірі однієї субсидії та 1/15 та 1/10 з виплатою до 1537 р. [9, 516]. Статут передбачав сплату 12 пенсів з кожного фунта (5%) з земель з прибутком 20 фунтів на рік і товарів, оцінених вище 20 фунтів для підданих Англії, а також сплату 2 шилінгів (10%) з землі та товарів для іноземців.

З фінансовим питанням пов'язані також сесії двох останніх парламентів Генріха VIII. У

1542 р. палата громад вотивала одну субсидію з виплатою у три роки. Згідно із цим законодавчим актом рухоме майно підданих, оцінене в 1 – 5 фунтів, підлягало оподаткуванню в 4 пенси з фунта (1,2/3 %), вартістю 5 – 10 фунтів, оподатковувалося в 8 пенсів (3,1/3 %), вартістю 10 – 20 фунтів – 1 шилінг 4 пенси (6,2/3 %) з фунта, вище 20 фунтів – 2 шилінги (10%) з кожного фунта. Податок на нерухоме майно визначався згідно з майновим цензом з рухомості: 8 пенсів з фунта (3,1/3 %) при умові щорічного прибутку 1 – 5 фунтів, 1 шилінг 4 пенси (6,2/3 %) з 5 – 10 фунтів прибутку, 2 шилінги (10%) з 10 – 20 фунтів та 3 шилінги (15%) з кожного фунту, якщо прибуток перевищував 20 фунтів. Іноземці сплачували податок за подвійним тарифом [9, 938]. Зниження майнового цензу до 1 фунта – було спробою збільшити кількість платників податку. Врешті-решт надовго цієї субсидії не вистачило. Як тільки термін збору дійшов кінця, Генріх скликав у 1545 р. новий парламент, який вотивав 2/15 та 2/10 [9, 1019].

За правління наступника Генріха VIII Едуарда VI (1547-1553) відбулося лише два парламенти. Перший – 1547-1552 рр. мав чотири сесії і надав право пожиттєво збирати діжковий та фунтовий збори [10, 122]. Коли в уряді виникли фінансові труднощі, представницький орган замість звичайної цілої субсидії санкціонував на другій сесії у листопаді 1548 – березні 1549 рр. податок на одяг та вівцю для захисту держави [11, 606]. Лише парламент другого скликання у 1553 р. затвердив акт, стосовно прямого оподаткування. Всі три читання цієї субсидії відбулися протягом тижня [8, 24]. В результаті корона отримала субсидію від світських осіб у розмірі 2/15 та 2/10 [10, 176].

Після смерті Едуарда VI у 1553 р. його наступницею стала Марія I Тюдор (1553-1558 рр.). Діяльність її парламентів отримала трохи більшу увагу дослідників, але цікавились вони представницьким органом лише з точки зору його участі у проведенні до життя контрреформаційних ідей Марії.

Зазначимо, що нова королева Англії отримала у перший рік правління від парламенту традиційний діжковий та фунтовий збори. В цю ж сесію громади розглядали законопроект про звільнення від сплати субсидії, наданої Едуарду VI в останній рік правління, так як у зв'язку з його смертю податок не міг бути зібраним [8, 28]. Наступні чотири представницькі установи санкціонували на вимогу уряду лише 2 субсидії. У 1554 р. парламент дав згоду на збір однієї повної субсидії з виплатою її у два роки, а в 1555 р. була вотована одна субсидія та 1/15 [10, 301, 336].

В останньому парламенті Марії I 1558 р. пролунала вимога нової субсидії у розмірі однієї цілої та 2/15 та 2/10. Кошти передбачалося витратити на захист держави від Франції та Шотландії, але смерть королеви призвела до розпуску парламенту [8, 51].

В цілому, за часів Едуарда VI та Марії I не відбувається суттєвих змін в оподаткуванні населення.

Правління Єлизавети I (1558-1603 рр.) – особливий етап в історії англійського абсолютизму. З одного боку – це період найбільшого його розвитку, з іншого – період зародження опозиційних настроїв, у парламенті зокрема. Цікаво дослідити, чи знайшла така тенденція відображення при вирішенні питання про санкціонування нових податків, адже саме фінансові труднощі були приводом скликання представницького органу.

Парламент 1559 р. був покликаний вирішити кілька питань. Перш за все – визнання прав Єлизавети на престол, а також санкціонування збору коштів на витрати, пов'язані з військовими діями проти французів. Останні відбувалися цього ж року. Дозвіл на субсидію у 2/15 та 2/10 законодавчо оформили в статуті першого року правління Єлизавети [10, 384] (не рахуючи діжкового та фунтового зборів) [10, 382]. Однак спроби громад схилити королеву до заміжжя призвели до розпуску парламенту.

Новий парламент не скликався протягом чотирьох років. Коли він зібрався у 1563 р. (1-ша сесія 11 лютого – 10 квітня 1563), головною причиною для його запрошення знову була потреба у грошах для покриття видатків на допомогу Шотландії та експедиції до Франції. Громади, в свою чергу, подали Єлизаветі петицію, в якій виклали необхідність її заміжжя та призначення наступника трону, але прямої відповіді не отримали. У зв'язку з тим, що вимога коштів частково була вирішена за рахунок субсидії наданої духовенством, королева змогла оголосити перерву у роботі палат [10, 458]. Вже наступної сесії (30 вересня 1566 р. – 2 січня 1567 р.) за пропозицією депутата Моліно, громади пов'язали питання субсидії з рішенням королеви про призначення наступника престолу, відверто тиснучи на неї [1, 79]. Однак вони все ж санкціонували збір 1/15 та 1/10 [10, 568].

Наступні парламенти, за влучним виразом П. Хелма, вотивали нові податки «без особливих коментарів» [7, 245]. Представницькі збори 1571 р., як і друга сесія парламенту, скликаного у 18-й рік правління Єлизавети (1572-1583 рр.), надавали санкцію на субсидії у 2/15 та 2/10; третя ж сесія цього парламенту дозволила зібрати податок, який входив до однієї субсидії та 1/15 [10, 638, 684]. За логікою, таке відносно безперешкодне отримання урядом необхідних коштів не могло тривати довгий час. Врешті-решт громади почали ремствувати з приводу високих податків, платниками яких вони були. У 1585 р. нижня палата довго не надавала субсидії, домагаючись від королеви позитивної відповіді на свої вимоги в галузі релігії, хоча податок у розмірі однієї цілої субсидії та 2/15 та 2/10 все ж санкціонував [10, 744].

У 29-й рік правління Єлизавети I парламент прийняв «Акт про дарування однієї цілої субсидії

та 2/15 та 2/10» у 1586 р. Він передбачав виплату гранту протягом двох років, виключаючи 6 тис. фунтів для бідного населення міст та призначення збірачів податку членами парламенту. Збірачі та оцінювачі збору повинні бути місцевими жителями. Субсидія розподілялася на виплату з рухомого майна, оціненого більше 3 фунтів – 1 шилінг 8 пенсів (8,1/3 %) з кожного фунта та податок з земель, які давали більше 20 шилінгів щорічного прибутку двома платежами – 2 шилінги 8 пенсів (13,1/3 %) для першого та 1 шилінг 4 пенси (6,2/3 %) – для другого. Згідно із статутом іноземці мали сплачувати удвічі більше [10, 778]. Цього гранта уряду було недостатньо. Як тільки субсидія була зібрана, парламент скликали знову.

У період з 1588 по 1601 рр. фінансове питання все частіше лунає та безперервно посилюється. Це було пов'язано з зовнішньополітичною ситуацією, а саме: з початком із 1585 р. англо-іспанської війни (закінчилась у 1605 р.). У 1589 р. від парламенту вимагають дві повні субсидії, 4/15 та 4/10, які він згодом надав. Статут зазначав, що головним мотивом збирання коштів є «практика таємних конспірацій та змов», а також «турбота про добробут королівства» [10, 818]. Виплата субсидії розподілялася на чотири роки. Рухомість підданих, вартістю більше 3 фунтів, оподатковувалася в 1 шилінг 8 пенсів (8,1/3 %) для першого та другого платежів по кожній з двох субсидій. Дві субсидії з земель вище 20 шилінгів щорічного прибутку сплачувалися двома платежами по кожній субсидії підданими – 2 шилінги 8 пенсів (13,1/3 %) та 1 шилінг 4 пенси з фунта (6,2/3 %).

Напружена боротьба стосовно розміру нової субсидії виникає між представниками уряду та громадами у 1593 р. Записи журналу Д'юза свідчать, що для вирішення суперечки було створено дві спеціальні комісії: до однієї входили лорди, а до іншої – члени нижньої палати. Громади припускали, що санкціонують дві повні субсидії та 4/15, а лорди, в свою чергу, заявляли, що не підтвердять жодного акта нижньої палати, якщо в ньому не буде дозволено три повні субсидії. Спільним рішенням було оголошено про проведення загальних зборів для подолання протиріч [4, 586]. Однак у даному випадку згоди не дійшли. Перевага була на боці сильної королівської влади, і громади були змушені санкціонувати усі три повні субсидії, а також 6/15 та 6/10. Сплата податку передбачалася за такою схемою: 2/15 та 2/10 у перший та другий рік, 1/15 та 1/10 у третій та четвертий рік. Перші дві субсидії з рухомості та земель сплачувалися одним внеском по кожній субсидії: 2 шилінги 8 пенсів (13,1/3 %) з рухомого майна та 4 шилінги (20%) з земель. Щодо третьої субсидії, то вона підлягала виплаті двома платежами відповідно: з рухомості – 1 шилінг 8 пенсів (8,1/3 %) та 1 шилінг (5%) з кожного фунта, з земель – 2 шилінги 8 пенсів (13,1/3 %) та 1 шилінг

4 пенси з фунта (6,2/3 %). Слід зазначити, що майновий ценз порівняно з попереднім статутом не змінився. Незмінним також залишається виплата податку іноземцями за подвійним тарифом та виключення зі сплати 6 тис. фунтів, які не могли бути сплаченими біднотою.

Новий акт про надання трьох повних субсидій 6/15 та 6/10 представницький орган видав у 1597 р. Причиною, зазначеною в статуті, цього разу було повстання в Ірландії [10, 937]. У розмірі податку парламентський акт дублював закон 1593 р.: 2 шилінги 8 пенсів (13,1/3 %) з рухомого майна та 4 шилінги (20%) із земель. Різниця полягала у формі виплати – всі три субсидії підлягали сплаті одним платежем.

У 1601 р. у парламенті вперше пролунала вимога чотирикратної субсидії, 8/15 та 8/10 [10, 991]. Приводом знову стали політичні обставини: повстання в Ірландії та загроза з боку Іспанії. Громади бурхливо відреагували на запропоновану суму. Вони цілеспрямовано затягували дебати, демонстративно заглушали ораторів, тим самим висловлюючи своє незадоволення та ін. [4, 638]. Врешті-решт парламент погодився надати кошти у розмірі 2 шилінгів 8 (13 пенсів, 1/3 %) з рухомого майна та 4 шилінгів (20%) з земель одним внеском для першої субсидії, інші три сплачувалися двома платежами.

Зміна династій у 1603 р. кардинально не змінила фінансове законодавство. У преамбулах статутів, поряд з уже традиційними, з'являються нові причини збору субсидій.

Джеймс I, вступивши на престол у 1603 р., відчув на собі небажання нижньої палати санкціонувати нові податки. Незважаючи на те, що депутатам вказували на складну зовнішньополітичну ситуацію (мирний договір з Іспанією не укладено, ще важче було становище в Ірландії), а також великі власні витрати короля (переїзд із Шотландії королівської родини), вони протягом усієї першої сесії так і не погодились надати субсидію.

Друга сесія парламенту, яка відбулася у 1605-1606 рр., змусила громади реагувати інакше. Вони хотіли допомогти королю загальною сумою 400 тис. фунтів, що становило три повні субсидії, 6/15 та 6/10. Погасити встановлену суму передбачалося двома внесками по кожній субсидії, а для п'ятнадцятих та десятих встановлювалися чіткі строки їх збору. Згідно із статутом податок на рухоме майно населення міст та сіл належав сплаті протягом чотирьох років: перша п'ятнадцята та десята виплачувалася 1 серпня 1606 р., друга та третя – на 1 травня та 1 листопада 1607 р., четверта, п'ята, шоста – на 1 травня 1608, 1609, 1610 рр. відповідно. Рівень прибутку, що підлягав оподаткуванню, на цей час був визначений остаточно і зупинився на 3 фунтах з рухомості та 20 шилінгах з землі [10, 1101].

На наступній сесії у 1610 р. нижня палата змогла витримати тиск урядовців, які вимагали на-

дання королю субсидії у розмірі більше 300 тис. фунтів, і санкціонували лише одну субсидію, 1/15 та 1/10 [10, 1187]. В цілому, парламентський акт сьомого року правління Джеймса I базувався на попередніх статутах. Він встановлював зібрати податок з рухомості та земель двома платежами.

Ще більшу настирливість громади проявили у парламенті, скликаному у 1614 р.. Поданий лордами до нижньої палати законопроект стосовно нового оподаткування не був належним чином розглянутий. Громади вирішили для здійснення тиску на уряд пов'язати видачу субсидії з обмеженням королівської прерогативи вводити нові податки та мито самостійно без санкції парламенту. Для цього вони навіть запропонували лордам провести спільну конференцію. Але їх рішучість скоротити прерогативу призвела до розпуску парламенту.

Лише парламент 1623- 1624 рр. вотивав новий податок. Увага законодавчого акту зосереджувалася на мотивах, які послугували приводом для надання субсидії. Їх перелік дещо змінився і відображав головні аспекти зовнішньої політики, серед останніх були розірвання договорів відносно іспанського шлюбу, повернення Пфальцграфства та можлива війна внаслідок цього. Статут закріплював три субсидії, 3/15 та 3/10 (король наполягав на шести субсидіях) з виплатою їх на 10 липня та 10 грудня 1624 р. та 10 травня 1625 р. [10, 1247].

При спадкоємці Джеймса Чарльзі I парламент тричі вотивав субсидії у 1625, 1626 та 1628 рр.,

але кожного разу меншу за ту суму, що потребувала корона.

Аналіз текстів світських субсидій свідчить про те, що становлення законодавства з питань прямого оподаткування населення йшло шляхом експериментів. Протягом XVI – початку XVII ст. відбувається відмова від фіксованої ставки податку для різних категорій населення і перехід до єдиного майнового цензу. Рівень прибутку, який підлягав оподаткуванню, дорівнював 3 фунтам та вище для власників рухомого майна та 20 шилінгів для земельного. Форма і строки збору субсидій знаходилися в компетенції палати громад. Якщо субсидія підлягала сплаті двома платежами, то другий був завжди меншим, а загальна сума податку дорівнювала 20% з земельного доходу та 13 1/3% з рухомого майна. Кількість субсидій, наданих короні, постійно зростає і досягає піку за часів правління Єлизавети I, що безпосередньо позначається на фінансовому тягарі населення. В той же час спостерігається закономірність: чим вища сума податку, тим більше це викликало незадоволення нижньої палати та небажання вотивати нові кошти. Переважна кількість субсидій передбачалася для покриття витрат, пов'язаних з проведенням активного політичного курсу на кшталт ведення військових дій, придушення повстання, укладання шлюбу та ін., а тому мотиви надання субсидій можуть слугувати додатковим джерелом з історії зовнішньої та внутрішньої політики Англії зазначеного періоду.

△ ЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитриева О.В. Экономическая политика правительства Елизаветы I и парламентской оппозиции. // Общество и государство в древности и средние века. – М.: Наука, - 1984. – С. 73-93
2. Минеева Т. Г. Налоги и власть в Англии позднего средневековья. Очерк 1 // Политическая жизнь Западной Европы: античность, средние века, новое время. – Арзамас: АГПИ, 2004. – Вып. 3. – С. 52-59
3. Минеева Т. Г. Налоги и власть в Англии позднего средневековья. Очерк 2 // Политическая жизнь Западной Европы: античность, средние века, новое время. – Арзамас: АГПИ, 2005. – Вып. 4. – С.11-23
4. D'Ewes S. The journals of all the parliaments during the reign of queen Elizabeth. Shannon, 1973
5. Elson J. The theory and practice of Tudor taxation. // English Historical Review, 1982. - № 97. – P. 3-12
6. Elton G.R. Taxation for war and peace in Early-Tudor England. // Studies in Tudor and Stuart politics and government. – Camb. Univ. Press, 1974.–Vol. 3. – P.216-233
7. Helm P. J. England under the Yorkists and Tudors. 1471 -1603. – London: Bell and Sons ltd, - 1968
8. Journals of the House of Commons. London, 1802. – V.1
9. The Statutes of the Realm. / Printed by command of His Majesty, London, 1819 – V.3
10. The Statutes of the Realm. / Printed by command of His Majesty, London, 1819 – V.4
11. Tudor constitutional documents A. D. 1485-1603 with an historical commentary/ edit by J. R. Tanner. - Camb. Univ. Press, 1957

О.В. МОРОЗОВ

ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У різні історичні періоди у поняття державної безпеки вкладався різний зміст. Як правило, це залежало від завдань, що стояли перед політичними режимами, ступенем суспільного та економічного розвитку. Пріоритети, що наповнювали цю категорію, постійно змінювались. Впливало це й на державні органи, які відповідали безпосередньо за безпеку держави. Але в ході розгляду цієї проблеми в центрі уваги переважно знаходяться збройні сили, спецслужби, правоохоронні органи. І вони займають верхні яруси піраміди безпеки держави. У той же час за митними органами, внаслідок історичної традиції, закріпився статус фіскальних. Таким чином, фіскальна функція відтісняє на другий план поліцейні завдання у сфері державної безпеки, що були характерними для митної системи Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Таким чином, на сучасному етапі в історіографії залишається недостатньо дослідженою актуальною проблема участі Департаменту митних зборів Росії у заходах із забезпечення держбезпеки і виконання правоохоронних завдань.

Новизна статті полягає у визначенні напрямів діяльності митних органів останньої чверті ХІХ ст. щодо захисту державних інтересів Російської імперії. Важливе місце відводиться реконструкції механізму взаємодії між Головним жандармським управлінням (ГЖУ) та Департаментом митних зборів (ДМЗ); аналізу процесуальних і процедурних норм, що забезпечували взаємодію зазначених відомств.

Про новизну та актуальність теми дослідження непрямо свідчить аналіз наявної вітчизняної історіографії. У ХХ ст. окремі питання сформульованої проблематики (а саме: аспекти боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права ХІХ – поч. ХХ ст.) досліджували М.П. Чернушевич (Матеріали к історії пограничної стражи. Ч. 1. Вып. 4. СПб., 1900), І.М. Кулішер (Очерки по истории таможенной политики. – СПб., 1903), В.М. Угаров (У таможенного барьера. – М., 1975), Л.М. Марков (Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987), Плеханов А. М. (Отдельный корпус пограничной стражи России: Краткий исторический очерк. М., 1993.).

Слід зазначити, що наприкінці ХХ ст. з'явилися фундаментальні дослідження

В.В. Ченцова [6], які розкривають історію, структуру та особливості оперативної роботи Корпусу жандармів Російської імперії. Але в історіографії поза увагою залишались особливості взаємодії ДМЗ і ГЖУ в питаннях регулювання міграційних процесів, боротьби з політичною контрабандою та багато інших аспектів у діяльності митниць ХІХ – початку ХХ ст.

Матеріали статті базуються на архівних документах Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві. Це фонди Канцелярії Київського й Волинського генерал-губернатора, Волинського й Одеського губернських жандармських управлінь. Зазначені матеріали вперше вводяться у науковий обіг.

Метою статті є аналіз і класифікація поліцейних заходів, до яких залучалися митні органи Російської імперії, а також форми і процедури взаємодії ДМЗ та ГЖУ у даному напрямку діяльності.

Якщо ми подивимось на історію становлення та еволюцію діяльності у сфері державної безпеки в Росії, то її цілісна система формується на початку ХІХ ст. Відповідно до маніфесту імператора Олександра І другого квітня 1801 р. створено Міністерство внутрішніх справ, яке складалося з ІV експедиції, і на ІІ експедицію було покладено функції забезпечення державної безпеки. Посилення протистояння з постреволюційною Францією, створення антинаполеонівських коаліцій змусили уряд Росії інакше подивитись на проблему державної безпеки. Пік об'єднання зусиль центральних відомств, відповідальних за державний спокій, збігається з різким загостренням на західноєвропейському театрі воєнних дій з Францією (поразка антинаполеонівської коаліції під Аустерліцом, капітуляція Пруссії у 1806 р., підписання не вигідного особисто для Олександра І Тільзітського миру в 1807 р.). Тому в 1807 р. створено «Комитет охрани общей безопасности» [6, 5]. Але якщо розглянути практичну діяльність митного відомства в останній чверті ХVІІІ ст., то багато поліцейних функцій виконував саме цей державний орган. У 1793 р. через французьку революцію російський кордон був практично закритий не тільки для французьких товарів і кораблів під французьким прапором, але й для самих французів. Щоб потрапити до Росії, вони мусили мати підтвердження від графа Провансь-

кого, графа Конде або графа Д'Артоа про те, що вони рятуються від революціонерів. Про приїзд цих французів слід було домовлятися заздалегідь з урядом Російської імперії.

За виконання всіх цих умов французів пропустили в межі імперії для складання особливої присяги, потім вони отримували посвідчення про складання присяги, а їхні прізвиська оголошувалися в газетах. Примірники такої присяги отримували й митні установи, хоча французи мали право складати присягу не тільки в присутстві (державній установі), але й у католицькому храмі.

Із приходом до влади Наполеона контроль за тими, хто перетинає кордон, не зменшився. Митниці були зобов'язані негайно доповідати місцевому керівництву про в'їзд до імперії іноземців. У разі будь-яких непорозумінь з іноземцями або з їхніми документами митники теж мали звертатися до місцевої влади. Контроль за виїздом за кордон також був покладений на місцеву владу.

Навіть якщо особа не викликала ніяких підозр у митників, її також могли не впустити до Росії – уряд багато кого не бажав бачити в межах держави. Перелік таких осіб знаходився в кожній митній установі й періодично поповнювався новими прізвиськами. У більшості випадків переміщення так званих неблагонадійних з політичної точки зору осіб, якщо вони не становили особливої загрози, просто фіксували. Коли ж революційні наміри неблагонадійних осіб ставали відомі уряду, тоді їх приїзд заборонявся. Переліки таких зловмисників з описом їх прикмет надсилалися на кожну митницю. До переліку неблагонадійних осіб вносили й тих іноземців, яких через злочини вислано за межі імперії. Цих осіб до Російської імперії не впускали взагалі ні за яких умов.

У деяких випадках контроль за іноземцями був менш суворий – їх пропускали через кордон, але проводили тотальний обшук. Переліки таких осіб існували на митницях, але складалися вони, як правило, консулами або представниками Російської імперії в інших країнах. Консул повідомляв у колегію іноземних справ про видання паспортів на в'їзд до Росії певним особам, а вже міністр фінансів давав розпорядження про особливу увагу до цих осіб. Про результати обшуку, тобто про перелік виявлених речей, повідомляли міністру фінансів. Особливу увагу звертали митні службовці на документи, які пред'являли на кордоні мандрівники або торговці. У певних випадках митники позначали на самих документах, що перевірку проведено й зміст документів відповідає дійсності.

Такі обов'язки митниць – контроль за перетинанням кордону та перевірка документів – надавали владі можливість залучити митних службовців до боротьби з іноземними шпигунами. Так, у середині 80-х рр. XVIII ст. маємо при-

клади, коли керівництво південноукраїнських губерній попереджало місцеві митниці про прибуття турецьких шпигунів і наказувало вжити заходів щодо їх затримання. Аналогічних заходів могли вживати, якщо особу лише підозрювали у шпигунстві. Наприклад, у червні 1828 р. очікувалося прибуття до Одеси з Австрії Гната Шейфельда, який оголошував про свій намір створити банк в Одесі. Але подільський цивільний губернатор попередив херсонського губернатора про свої підозри щодо намірів Шейфельда. Після донесення цареві Миколі I стосовно цього питання отримано розпорядження заарештувати Шейфельда і конфіскувати його папери, які необхідно було подати особисто Миколі I.

Після створення 25 червня 1810 р. Міністерства поліції, а потім виділення з його складу і включення у 1826 р. політичної поліції до складу Третього відділення Власної Його Імператорської величності канцелярії митниці продовжували виконувати поліцейні функції в межах прикордонної митної території на 100 верст у глибину від державного кордону [1, 207].

Здійснення урядової реформи 1801 – 1811 рр. заклало підґрунтя для розвитку системи державного управління на якісно новій основі. Тепер це були не аморфні колегії, а структуровані міністерства, функції та діяльність яких суворо регламентувалась положеннями, статутами й іншими нормативно-правовими актами. У результаті діяльність центральних органів влади набула системного, цілеспрямованого характеру. Паралельно сформувалися й головні напрями у сфері забезпечення державної безпеки. У той час найбільш актуальними були завдання протидії революційному руху в Росії, запобігання іноземному шпигунству, контроль за міграційними процесами, боротьба з виробництвом та розповсюдженням фальшивих грошей, продовольча безпека держави. Слід відзначити, що ці напрями збігалися з функціями митних органів і стали основою для взаємодії з Корпусом жандармів (з 1880 р. Департамент державної поліції в структурі МВС) у XIX – на початку XX ст.

Але ця взаємодія не завжди носила відвертий характер. З 1870-х рр. можна спостерігати стійку тенденцію жандармерії втручатися в митні процедури й поступово перебирати на себе частку поліцейних повноважень митниць.

Друга половина XIX ст. відзначилась такими подіями: Польське повстання 1863 р., початок формування та активної діяльності революційних організацій в Росії, загострення міжнародних суперечностей в Європі. Ці події вплинули на те, що у питаннях державної безпеки на перше місце вийшла проблема протидії революційним таємним організаціям і, відповідно, посилення заходів боротьби з політичною контрабандою та нелегальним переходом державного кордону.

До 1871 р. здійснення паспортного контролю на

державному кордоні належало до функцій Департаменту митних зборів. Процедура паспортного контролю як для іноземців, так і для російських підданих виконувалася згідно з «Уставом про паспорти», але ще 9 вересня 1867 р., згідно з «Положенням про Корпус Жандармів», створювалися жандармські поліцейні управління при залізницях, у тому числі й на прикордонних станціях. Через це у березні 1871 р. паспортний контроль на всіх прикордонних пунктах російського кордону передається жандармським офіцерам. У компетенції митників залишалась тільки фіскальна частина паспортного контролю. Після перевірки жандармами паспорти передавалися митним чиновникам для нарахування та стягнення паспортного збору на підставі ст. 204 «Уставу про паспорти» [3, 102]. Крім того, начальники митних округів мали повноваження автономно від Міністерства закордонних справ та Департаменту поліції видавати тимчасові білети для відряджень за кордон торговим агентам, акредитованим при митницях (аналог сучасних митних брокерів), митним чиновникам, офіцерам прикордонної варти.

На думку жандармських чинів, такі права ДМЗ створювали потенційну загрозу для державної безпеки. А торгові агенти могли виконувати роль кур'єрів, у тому числі фінансових, як для антиурядових організацій, так і для іноземних резидентів. Слід також пригадати спроби замаху на імператора Олександра II. Тому 20 червня 1881 р. вступив у силу спільний циркуляр за № 2603 Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів, який забороняв видавати торговим агентам службові білети для відряджень. Згідно з циркуляром агенти отримували спеціальні легітимні посвідчення в місцевих відділеннях поліції. Начальникам митних округів залишили право під особисту відповідальність видавати дозвіл на короткотермінові відрядження лише митним службовцям [4, 15]. У той же час жандармське керівництво чудово розуміло небезпечні тенденції, що могли посилитися, якщо всі контрольні важелі зосередити в одному відомстві. Процедури, передбачені митним контролем, були використані як елемент нагляду за результатами діяльності російських жандармів за кордоном. У 1883 р. набуло чинності розпорядження ДМЗ, продубльоване циркуляром № 2434 від 10 червня 1883 р. Департаментом поліції про обов'язковий митний огляд особистого багажу жандармських офіцерів, що виїжджали за кордон чи поверталися після закордонних службових відряджень [4, 62].

У зв'язку з посиленням паспортного контролю з боку ДМЗ та Департаменту поліції вдосконалювалися статистичні форми реєстрації та звітності осіб, що перетинали державний кордон. Для уніфікації реєстрації російських підданих, що від'їжджали за кордон за паспортами зразка 1888 р., Міністерство фінансів підготувало

спеціальні паспортні книжки з відривними талонами. Ці паспортні книжки надходили губернаторам, градоначальникам та офіцерам – завідуючим прикордонними пропускними пунктами. Талони при кожному перетинанні кордону відривалися й передавалися до місцевих митних установ. Таким чином, здійснювався подвійний контроль за міграційними процесами [4, 31]. За час дії цієї системи звітності було виявлено такі недоліки. Місцеві жандармські управління, як правило, необґрунтовано затримували передачу відривних талонів митницям більш ніж на один місяць із моменту перетинання особою державного кордону. Для виправлення цього недоліку в 1896 р. Департамент митних зборів замінив відривний талон відомістю форми «А», яка надавала можливість скласти звітність, потрібну для ДМЗ, не лише стосовно російських підданих, але й іноземців [3, 8–9]. Заповнену відомість потрібно було подати до митниці впродовж 3 днів із моменту прибуття чи вибуття особи.

Останні роки XIX ст. позначилися збільшенням кількості нелегальних переходів російського кордону учасниками революційних партій та організацій, що, у свою чергу, стало причиною нового посилення паспортного й митного контролю взагалі. З 1900 р. у митних чиновників з'явилась нова службова функція. У капітанів морських суден, що відпливали за кордон, митники отримували розписку про відсутність на борту незареєстрованих у судновій ролі пасажирів або членів команди. Цей документ після завершення процедури митного контролю передавали до місцевого жандармського відділення.

Сам процес взаємодії між жандармами й митниками не завжди був простий. Це чудово ілюструє такий приклад. У березні 1900 р. помічник начальника Катеринославського губерньського жандармського управління в Маріуполі отримав наказ підготувати попередній проект систематичного огляду іноземців, що прибували морським транспортом, та узгодити ці заходи з керівництвом Маріупольської митниці. Жандармський офіцер звернувся із цією пропозицією до керуючого Маріупольською портовою митницею М.В. Навроцького. В основу пропозицій Жандармського управління було покладено ідею участі жандармів в особистому митному огляді іноземців та їхнього багажу. Але ця пропозиція входила в суперечність зі статтями 878 – 917 Митного статуту й порушувала службові повноваження митників. Тому начальник митниці, пославшись на відповідну правову норму, відмовив в участі жандармів у здійсненні митного контролю.

Але на цьому спір не закінчився, і в його вирішення втрутилося Міністерство фінансів з роз'ясненням правомірності дій начальника Маріупольської митниці. У роз'ясненні ДМЗ вказувалося, що митний огляд пасажирів здійснюється лише в тому випадку, коли іноземці прибувають до Маріуполя морським шляхом і до

цього не зупинялися в портах Одесі та Керчі, де мали проходити митний огляд. Причому це був ретельний огляд багажу пасажирів з метою виявлення предметів, заборонених для ввезення. Що стосувалося особистого догляду як іноземців, так і російських підданих, то до них ця форма митного контролю застосовувалася виключно за наявності формальної заяви. Ця заява й повинна містити інформацію про спробу контрабандного провезення заборонених предметів. У подальшому митне відомство запропонувало повідомляти Жандармському управлінню про кожен випадок прибуття на пароплавах іноземців, а воно, у свою чергу, мусило доводити оперативну інформацію до митників про підозрілих пасажирів.

Але в питанні особистого огляду пасажирів жандармами документ містив таке формулювання: «Если же Ваше Высокоблагородие не найдете для себя возможным без особого на то уполномочия высшей власти принять на себя активную роль осмотра всех лиц, прибывающих из-за границы, и принять на себя выверку паспортов, то благоволите снестись по этому предмету с кем следует и о последующем прошу меня уведомить» (мався на увазі директор ДМЗ) [3, 121-125]. Цей приклад свідчив про неузгодженість нормативної бази ДМЗ та МВС. Крім того, законодавство імперії не встигало оперативно реагувати на виклики кримінального та змовницького світу. У той же час масштаби нелегального переміщення через державний кордон на рубежі XIX–XX ст. досягли надзвичайних розмірів. З 200 тис. чоловік, які щорічно емігрували за кордон, лише 25 % мали легальні паспорти [2, 5]. Тому суперечності між двома відомствами, як правило, обговорювались їхніми керівниками й закріплювались міжвідомчим циркуляром.

У ході виконання оперативних заходів Департамент поліції користувався послугами агентів, завербованих із числа контрабандистів. Усі повноваження з видачі паспортів наприкінці XIX ст. були сконцентровані в МВС, таким чином паспорти отримували навіть особи, які перебували під слідством у справах про контрабанду. Для врегулювання цієї проблеми було підготовлено і видано циркуляр від 20 березня 1900 р. за № 1613, в якому вказувалося: «Ввиду вредных для казны последствий, проистекающих от выдачи жандармскими чинами паспортов на краткосрочные отлучки за границу лицам, изблеченным в контрабанде и находящимся под судом или следствием, Департамент полиции согласно ходатайству Департамента таможенных сборов просит г.г. жандармских офицеров, заведующих паспортной частью на пограничных пунктах не выдавать видов на краткосрочные отлучки всем лицам, о неблагонадежности коих в таможенном отношении будут доставлены Вам сведения таможенными учреждениями» [3, 137].

Одне з головних завдань, що покладалось на митниці, – це боротьба з політичною контрабан-

дою, і в першу чергу друкованою продукцією. У 1896 р. Департамент поліції звернувся з клопотанням до Департаменту митних зборів, у якому акцентувалась увага на процедурних моментах, невиконання яких ускладнювало притягнення винних до відповідальності. Проблема полягала в тому, що при виявленні контрабандної друкованої продукції та її вилученні митні чиновники в протоколах зазначали її перекладену назву з помилками, а не мовою оригіналу. У подальшому це не дозволяло точно визначити найменування книги. У протоколах про вилучення літератури були відсутні підписи осіб, у яких знайшли заборонену друковану продукцію. Така службова недбалість митників дозволяла правопорушникам у суді відмовлятися від заборонених видань, а суди, посилаючись на невідповідність протокольних назв дійсним, звільняли контрабандистів від відповідальності. Слід відзначити, що практично вся іноземна література, яка ввозилась в Російську імперію в XIX ст. фізичними і юридичними особами, відправлялась митницями до губернських цензурних комітетів. І лише після позитивного висновку цих комітетів іноземна література допускалась у вільне користування.

У цьому зв'язку ДМЗ 31 жовтня 1896 р. направив у прикордонні митниці циркуляр для вправлення вказаних недоліків у процедурі митного контролю й розпорядження щодо посилення взаємодії жандармськими прикордонними пунктами в боротьбі з політичною контрабандою [3, 61]. На гостроту цієї проблеми вказує й циркуляр під грифом «цілком таємно» від 29 жовтня 1902 р. за № 28993, який має назву «О случаях обнаружения политической контрабанды». Згідно з цим документом усі митники зобов'язувались у випадку знаходження політичної контрабанди (книги, листівки, газети, зашифровані листи) терміново повідомляти про це жандармським офіцерам для провадження оперативних заходів щодо пошуку підозрюваних осіб. Одночасно наголошувалося, що траплялися випадки, коли отримані із-за кордону зашифровані листи разом з революційною літературою відправлялись до Комітету цензури, минаючи Департамент поліції. І це зривало оперативні заходи з викриття кур'єрського ланцюга.

Тому 7 листопада 1902 р. до Департаменту поліції прийшов таємний циркуляр № 7125, який дозволяв жандармським офіцерам бути присутніми при митному огляді та у разі необхідності самостійно вилучати предмети політичної контрабанди [3, 203-204]. У той же час ці нововведення не поширювались на жандармів, які привозили іноземну літературу із закордонних відряджень [3, 283].

Однією з причин неузгоджених дій між митниками та жандармами з питань вилучення політичної контрабанди була фінансова незацікавленість самих митників. Справа в тому, що економічна контрабанда після викриття та

вилучення давала можливість отримати грошову винагороду (максимальний розмір якої сягав 60 % від вартості контрабандного товару). Мабуть, цим фактом можна пояснити постійний тиск з боку Департаменту поліції на митне відомство.

15 липня 1903 р. Перше відділення ДМЗ поширило циркуляр № 191, який також зобов'язував митниці у випадках звернення до них жандармів по довідки стосовно привезення та пропуску іноземних товарів терміново повідомляти всю інформацію про них, а також допускати жандармів до перегляду митної документації. Крім того, митниці без додаткових запитів повинні були терміново повідомляти поліцію про такі імпортовані товари, як шрифти, друкарське обладнання, час їхнього прибуття і адреси відправників та замовників [3, 229].

Поступово завдання боротьби з політичною контрабандою займає провідне місце в питаннях державної безпеки на початку ХХ ст. Митне відомство входить у цю систему, але провідна роль у протидії державним злочинам на кордоні поступово переходить до жандармських управлінь. Після придушення політичних заворушень 1905 – 1907 рр. і з початком діяльності на посаді прем'єр-міністра П.А. Столипіна методи боротьби з революційним рухом набувають більш суворого характеру. Революційні події в Росії 1905 р. додають ще один напрямок контрабанди – це різке зростання ввезення на територію Російської імперії нелегальної зброї. Відповідно контроль за вилученням цієї зброї було повністю покладено на Департамент поліції. У той же час митне відомство намагалося за будь-яких обставин зберегти процедурну незалежність у питаннях здійснення митного контролю. Справа в тому, що жандармські офіцери, використовуючи свої повноваження, віддавали усне розпорядження на проведення огляду речей пасажирів, які за оперативними даними підозрювались у перевезенні контрабандної зброї. Але якщо огляд не давав позитивних результатів, жандарми відмовлялись підписувати відповідні протоколи й брати на себе частку відповідальності. Через це пасажери подавали скарги, і в тому числі судові позови, саме на митників. Слід відзначити намагання керівництва МВС, яке активно працювало над усуненням недоліків у процесі взаємодії з митниками. 3 липня 1909 р. вийшов наказ № 6576 по Корпусу жандармів, де вимагалось: «В случаях предъявления чинами отдельного Корпуса жандармов требований к чинам таможенного ведомства о производстве личного досмотра пассажиров, составленные по сему случаю протоколы подписывались бы жандармскими чинами» [3, 93]. Зброя, що вилучалася внаслідок особистого огляду, після завершення слідчих дій і вироку суду поверталась до митної установи і реалізувалась на аукціоні як звичайна контрабанда.

У подальшому з метою законодавчого врегу-

лювання проблеми ввезення і вивезення зброї та уніфікації багатьох циркулярів із цього питання, що видавались МВС і ДМЗ, 5 квітня 1913 р. Міністерство фінансів затвердило «Інструкцію пропуску, хранения и продажи с торгов оружия, принадлежностей к нему и огнестрельных припасов из-за границы и Великого Княжества Финляндского». Ця інструкція остаточно закріпила контроль за обігом зброї на території імперії за Департаментом поліції. Одночасно ускладнювалася й процедура ввезення зброї. Згідно з новими правилами власник зброї перед тим, як ввезти або вивезти зброю, звертався до місцевого поліцейського управління по дозвіл на цю операцію. І лише на підставі цього дозволу митниця пропускала зброю на територію імперії, її власник давав письмове зобов'язання про зворотне вивезення чи повернення. Іноземці повинні були реєструвати зброю у місцевому відділенні поліції. Винятки робилися лише для офіцерів російської армії, яким у закордонних відрядженнях дозволялося купувати особисту зброю і ввозити її без процедурних обмежень. Власників магазинів, що торгували зброєю, інструкція зобов'язувала передавати на перевірку в губернські жандармські управління контракти та інформацію про постачальників [3, 113].

Наприкінці ХІХ ст. зростає інтерес Департаменту державної поліції до режиму на кордонах із такими державами, як Австро-Угорська та Германська імперії. Це було пов'язано з посиленням активності військових розвідок зазначених держав у місцях розміщення військ Київського та Одеського військових округів. Але якщо не брати до уваги військовий аспект охорони кордонів з Австрією та Німеччиною і подивитись лише на економічну контрабанду, то, за даними ДМЗ, це була найскладніша ділянка держкордону. Так, лише у період з 1877 по 1881 рр. в 7 митних округах, що дислокувались на пруссько-австрійському кордоні, було вбито й поранено 146 контрабандистів при збройних сутичках з підрозділами Окремого Корпусу прикордонної варті. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. послугами професійних контрабандистів почали користуватися не тільки агенти іноземних розвідок, але й революціонери-терористи, про що неодноразово згадував Б. Савінков у своїх мемуарах «Воспоминания террориста». Ці тенденції підштовхували жандармів більш активно контролювати прикордонний режим. Справа в тому, що з 1827 р. охорону державного кордону забезпечував Окремий Корпус прикордонної варті Міністерства фінансів, побудований на принципах військової організації. Корпус розподілявся на прикордонні бригади, і кожна бригада закріплювалася за митним округом, а її командир оперативно підпорядковувався начальникові митного округу. Зі створенням жандармських прикордонних пунктів офіцери-прикордонники зобов'язувались надавати жандармам аген-

турну інформацію, яка стосувалась діяльності контрабандистів. Нормативно-правового змісту й організації ця робота набула у 1909 р. Департамент поліції ввів у дію таємний документ «Об организации секретной агентуры пограничной стражи в некоторых пограничных местностях» [5, 43]. Таким чином, була розпочата систематична контррозвідувальна робота, яка, на думку керівництва Департаменту поліції, мусила протидіяти іноземним шпигунам, контрабандистам і вести боротьбу з хабарниками у погонах на кордоні.

За результатами дослідження архівних джерел ми можемо зробити такі висновки. У зв'язку із зовнішніми та внутрішньополітичними факторами в Російській імперії зростає роль Окремого Корпусу жандармів у виконанні завдань із державної безпеки. Але більшість поліційних функцій до 1870-х рр. виконували митні органи, що стало головним чинником для налагодження тісного співробітництва двох відомств.

Налагодженню взаємодії сприяла й схожа структурна організація, тобто митні округи й жандармські управління в губерніях та повітах, які належали до зони діяльності митного округу. У повсякденній діяльності митники й жандарми керувалися загальноімперськими законами і нормативно-правовими актами (Звід законів кримінальних, Статут кримінального судочинства, Статут про паспорти, Митний статут), а конкретизація заходів тісної взаємодії та усунення недоліків регламентувалися спеціальними міжвідомчими циркулярами, інструкціями, положеннями, як правило, з грифом «цілком таємно».

Фактично напередодні Першої світової війни більшість функцій щодо забезпечення внутрішньої безпеки в Російській імперії закріпилися за Департаментом державної поліції (Окремий Корпус жандармів входив до цього департаменту), назавжди відсторонивши митне відомство від виконання поліційних функцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Збірник документів та матеріалів / Таможенный устав по европейской торговле 1857 р. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. – 465 с.
2. Роговин Л.Н. О паспортах заграничных, пропуске через границу и пограничных сообщениях. – СПб., 1909. – 123 с.
3. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА). – Ф. 339, оп. 1, спр. 121, арк. 8, 9, 61, 93, 102, 113, 121-125, 137, 203, 204, 229, 283.
4. ЦДІА. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 198, арк. 15, 31, 62.
5. ЦДІА. – Ф. 102, оп. 3, спр. 566, арк. 43.
6. Ченцов В.В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охоронка // З архівів ВУНК – ГПУ – НКВС – КДБ. – 2001. – № 2 (17). – 445 с.

Л.М. МАРЦЕНЮК

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОЗИЦІЯХ НАЦІОНАЛ – КОМУНІСТІВ (1918 – 1920 РР.)

Марценюк Лариса Миколаївна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту підприємництва «Стратегія», кандидат історичних наук

Сучасне українське державотворення потребує консолідації українських політичних сил навколо національної ідеї та національних інтересів при формуванні моделі як внутрішнього розвитку, так і інтеграційних процесів з іншими державами. Втім, певна частина політичних сил, відстоюючи пріоритет відносин з Росією, керу-

ються не національними інтересами, а власними комерційними розрахунками та прагненням здобути політичні дивіденди. Зрештою вони виражають інтереси чужої держави, що становить загрозу суверенітету України.

Саме тому для сучасних політичних діячів та фахівців – істориків вивчення й узагальнення

досвіду минулого, зокрема досвіду відстоювання ідеї національної державності, є актуальним як в науковій, так і в практичній площині.

В умовах жорсткої й безкомпромисної громадянської війни відбувалась поступова монополізація влади більшовицькою партією. Проте політична система України в цей період ще мала вигляд багатопартійної. Партії різного спрямування мали здебільшого опозиційні більшовикам погляди на проблеми соціально – економічного, політичного розвитку України та реалізацію національної політики. Особливо слід відзначити, як противагу централізаторському курсу більшовиків, опозицію з боку українського націонал – комунізму 1918 – 20 рр., який є узагальнюючою назвою різних політичних партій та напрямків, що прагнули поєднати ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної держави. Його поява була обумовлена здійсненням імперської політики Кремля як силової, так і прихованої інкорпорації України до складу Росії.

Об'єктивне і неупереджене вивчення діяльності опозиційних партій розпочалося лише в новітній історичній науці, починаючи з 90-х років ХХ ст. Науковці в основному роблять акценти на з'ясуванні політичної діяльності небільшовицьких партій в останні роки їх існування (1920 - 1925) та механізму їх ліквідації в умовах встановлення комуністичної монопартійної системи. Цих питань побіжно торкаються Джейм Е. Мейс [13, 28-32], С. Кульчицький [6, 242-251], В. Греченко та Ю. Шаповал [9, 85-89], а в спеціальних дослідженнях дану проблему розкривають О. Бриндак [2], Р. Ветров [3] та Я. Остапенко [8].

В останні роки з'явилися спеціальні дослідження Ю. Дірявко [5] стосовно діяльності однієї з найбільш впливових опозиційних партій – УКП в тих же хронологічних рамках 1920 – 1925 рр. Щодо вивчення діяльності лідерів націонал – комуністичного руху 1918 – 20 рр., то вона лише розпочата. Заслугує на увагу стаття О. Юренка [19], в якій розкриваються позиції одного з національно свідомих більшовиків України Василя Шахрая, який боронив суверенні права України у відносинах з Росією.

Підсумовуючи стан наукової розробки проблеми, слід відзначити, що дослідники ще не приділяли достатньої уваги вивченню підходів до вирішення національного питання націонал – комуністами 1918 – 20 рр. Тому метою даної статті є з'ясування засадових позицій партій націонал – комуністичного спрямування стосовно відносин України і Росії, встановлення відмінностей та спільних рис у пропонувананих ними засадах відносин між радянськими республіками, а також з'ясування причин, чому не був реалізований шанс встановлення національної державності в радянській формі.

Дозволивши Радянській Україні мати влас-

ну конституцію, яка фіксувала її державно – правовий стан як незалежної держави, московський центр здійснював поступове економічне та політичне підпорядкування українських управлінських структур спочатку в рамках воєнно – політичного союзу, а потім – договірних відносин радянських держав.

Неприхований наступ Московського більшовицького центру на суверенні права України зумовлював опозиційні настрої значної частини патріотично налаштованої української інтелігенції, у тому числі і в офіційних, партійно-державних колах. Цілком очевидне розходження практики в стосунках Росії з Україною із задекларованими в різні часи більшовицькими гаслами викликало критику, а то й відверто опозиційні виступи з боку як національно свідомих більшовиків, так і представників інших партій, що належали до течії націонал-комуністів. Проголошуване більшовиками право на самовизначення вони розуміли як право українського народу мати власну державу.

На захист саме такого права одними з перших в українських політичних колах виступили В. Шахрай та С. Мазлах. Перший з них у недалекому минулому обіймав посаду військового міністра першого більшовицького уряду України, входив до складу Народного Секретаріату, після Таганрозької партійної конференції став співробітником очолюваного С. Мазлахом Саратовського підвідділу Українського відділу наркомату РРФСР у справах національностей.

У своїй праці «До хвилі. Що діється на Україні та з Україною», виданій на початку 1919 р., В. Шахрай та С. Мазлах, проаналізувавши різні аспекти українсько-російських відносин, і, перш за все, економічні зв'язки, дійшли висновку, що, незважаючи на міцність, це все ж таки зв'язки колонії та метрополії. Тому питання повного соціального та національного визволення України набувало практичного значення. Звертаючись до В. Леніна, вони застерігають: «За часи історичного життя людство так багато чуло дуже гарних слів і бачило так багато діла, котре не відповідає словам, що ми маємо право поставити під підозрілу увагу всяке хороше слово...» Автори вимагали (саме на цьому терміні вони наголошують) «показати на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення». Інакше «ми не розуміємо вашої політики» [7, 296].

Не виявляючи антиросійських настроїв, В. Шахрай та С. Мазлах у майбутньому пов'язували долю України з Росією, але бачили їхні відносини, побудовані зовсім на інших засадах, ніж ті, що існували в минулому, і тенденції до відродження яких почали спостерігатися вже в 1918 р. «Нова Росія й нова Україна — дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні й в той же час об'єднані

спільними інтересами, пошаною одна до одної – ось до чого ми прагнемо» [7, 87]. Проте, переводячи питання в практичну площину, автори зауважують, що стосовно України «може бути зараз лише дві відповіді: або ж самостійна Україна — тоді повинен бути і «свій» уряд, і «своя» партія; або ж Україна — це південна Росія — тоді треба прибрати до рук «хлоп'ят без штанців», щоб вони не псували справи» [7, 295].

У цій короткій образній характеристиці дуже влучно визначається справжній стан відносин між Україною та Росією: Україна розглядатиметься як складова частина Росії, доки не матиме власного, не призначеного Москвою уряду, власного незалежного від Москви політичного центру, здатного боронити самостійність та суверенітет Української держави. При цьому вони не поривають з комуністичною ідеологією, більше того, ставлять нехай риторичне запитання: «Чи можна залишатися членом РКП(б) і відстоювати принцип самостійності України?», та просять В.Леніна навчити, «як треба відстоювати самостійність України, аби можна лишатися членом РКП» [7, 296].

Відповіді від В. Леніна, якому адресувалися ці та інші подібного змісту запитання, автори не одержали. Деяко пізніше вони могли б знайти в щоденнику В.Винниченка, у записах, зроблених ним під час його нетривалого перебування в Україні в 1920 р. «Досить стати комуністом, — писав В.Винниченко, — щоб зробитися зрадником національного визволення». І далі: «Є тільки два виходи: або відмовитися бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем... А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє» [4, 442, 445].

Наведені слова В.Винниченка-свідчення того, що він на власному досвіді переконався в декларативності більшовицьких гасел щодо права націй на самовизначення, в тому, що побудована на унітарних засадах партія прагне створення за тим самим зразком і моделі державного устрою. Звідси висновок: будь-які спроби боронити принцип рівності у стосунках України та Росії приречені на поразку.

«Відповідь» московського центру на питання В.Шахрая та С.Мазлаха була досить-таки своєрідною, хоча й не несподіваною у дусі традиції, що вже вкоренилася в більшовицькому середовищі. Не минуло й місяця після виходу у світ згаданої брошури, як її авторів постановою ЦК КП(б)У від 9 березня 1919 р. було звинувачено в діях, спрямованих проти партії, і виключено з неї. Невдовзі їх було вислано з України, а їхню книгу вилучено з книгарень, тобто фактично заборонено.

Висновок очевидний. Принаймні десятиліття до того, як розпочалися широкомасштабні процеси терору проти української інтелігенції, що відбувалися перманентно один за одним, вла-

да прагнула в самому зародку знищити будь-які прояви опозиції більшовицькій практиці розв'язання національного питання, викоренити навіть саму думку про те, що відносини України з Росією можуть будуватися на засадах рівності двох сусідніх суверенних держав.

Наполягання В.Шахрая та С.Мазлаха на існуванні власного партійно-політичного центру в Україні, незалежного від РКП(б), як неодмінної умови отримання нею справжньої, а не декларованої незалежності, було логічним продовженням дискусії, що розпочалася в період об'єднання більшовицьких угруповань на Таганрозькій партійній конференції (квітень 1918 р.). Переважна більшість українських більшовиків, прагнучи «возз'єднання України з Росією», не бачила необхідності в створенні власного незалежного політичного центру, їхня позиція втілювалася в проєкті представника «катеринославської групи» Е.Квірінга, який зводив статус партії українських більшовиків до складової частини РКП(б).

На противагу йому був висунутий проєкт представника київської групи М.Скрипника. Він передбачав «створити самостійну комуністичну партію, що має свій ЦК і партійні з'їзди та зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал) [1, 82]. Хоча М.Скрипник (як виявилося з його доповіді на закритому засіданні I з'їзду КП(б)У в липні 1918 р.) керувався тим, що соціальні і політичні умови діяльності РКП(б) та КП(б)У не тільки відмінні, але й протилежні за своїми завданнями й методами реалізації та розглядав відокремлення КП(б)У лише як «формальний акт» для того, щоб зберегти єдність фактичну, все ж таки більшовики України мали шанс прийняти рішення, яке в майбутньому вберегло б Україну та їх самих від трагічних наслідків.

Більш реальним, ніж віртуальним бачиться варіант, що незалежна від РКП(б) партія українських комуністів змогла б реалізувати свої уявлення про федерацію, не боячись тиску й політичної розправи з боку московського центру. Але делегати не тільки не підтримали проєкт М.Скрипника, а навіть засудили саму ідею створення окремої організації як такої, що була б «актом дезорганізаторського розвалу» більшовицької партії та завдала б шкоди справі пролетарської революції. Натомість була прийнята резолюція Е.Квірінга про створення автономної партії більшовиків України, що «входить в єдину Російську комуністичну партію з підпорядкуванням з питань програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії і з питань загальнополітичних — ЦК РКП(б)» [10, 178]. Тож прийнявши резолюцію «Про партію», українські більшовики втратили шанс на незалежне існування власної держави.

Проте ні прийняте 1 з'їздом КП(б)У рішення щодо її статусу, ні згадувана вже розправа з

В.Шахраєм та С.Мазлахом не зупинили найбільш свідомих українських більшовиків у відстоюванні суверенних прав України. Незадоволені національною політикою ЦК РКП(б) прихильники незалежної (автономної) КП(б)У зібралися на таємній Гомельській нараді в листопаді 1919 р., де утворилася течія федералістів на чолі з Ю.Лапчинським. Пов'язуючи незалежність України з існуванням власної автономної партії комуністів, федералісти піддали гострій критиці позицію керівництва КП(б)У в національному питанні.

Свої погляди вони виклали в Меморандумі до ЦК РКП(б), в якому підкреслювалося: «Головною хибою в практиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який органічно був би з'єднаний з революційними масами України» [11, 205]. Меморандум констатував той факт, що «Україна вважалася тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів» [11, 205]. Звідси випливала позиція федералістів, спрямована на створення самостійного уряду, що мав би всю повноту влади, включаючи військову галузь і господарську діяльність, які на той час уже були передані відповідним органам Російської Федерації.

Варто зауважити, що серед практичних порад Меморандуму була й пропозиція створення такого центру, який би об'єднав українські комуністичні партії — більшовиків і боротьбистів, за збереження провідної ролі перших. Зрозуміло, що будь-які практичні кроки, спрямовані на консолідацію національно-політичних сил, апріорі не вписувалися в великодержавницьку політику центру й рішуче ним відкидалися.

З поглядами федералістів щодо розв'язання національного питання перегукувалися позиції представників партії боротьбистів, які до травня 1918 р. були лівим крилом Української партії соціалістів-революціонерів і еволюціонували від демократії до комунізму, ставши на платформу радянської влади. Проте, на відміну від більшовиків, розв'язання соціальних та економічних завдань вони пов'язували з національно-державною незалежністю України.

Висунувши ідею суверенності України як республіки Рад, боротьбисти домагалися створення для цього реальних політико-правових засад. За умов, коли був створений воєнно-політичний союз радянських республік, а комісія під головуванням Л.Каменєва спрямовувала свою роботу на перетворення України на автономію РСФРР, партія боротьбистів застерігала більшовиків стосовно можливих негативних наслідків «встановлення відразу ж примітивно-шаблонної централізованої системи керівництва, що відбирала у членів об'єднання будь-яку самостійність» [18, 2]. Боротьбисти відстоювали необхідність створення спеціальної комісії, яка б підготувала проект федерації радянських республік на засадах рівності й збереження їх суверенних прав. З цією метою пред-

ставники партії в червні 1919 р. внесли на розгляд ВУЦВК свій проект про об'єднання радянських республік, в якому підкреслювалося, що формою об'єднання має бути не унітарна держава, яка фактично створювалася, а «всесвітня федерація радянських республік» [18, 4]. Проте проект боротьбистів був відхилений, оскільки він суперечив прагненням московського керівництва до створення централізованої держави.

Характерно, що, погоджуючись на співпрацю з більшовиками і сприйнявши ряд їхніх політичних доктрин, боротьбисти все ж зберегли свої погляди на розв'язання національного питання та принципи взаємовідносин між Україною і Росією. На переговорах між уповноваженими КП(б)У та УКП(б), що велися в Москві, представник партії боротьбистів Г.Гринько виклав розуміння єдності радянських республік, відстоюючи право республіканських органів самостійно здійснювати економічну політику. «Боротьбисти виступають за тісну єдність економічну, за виконання загальних економічних планів Радянської Росії і Радянської України. Тільки ми розуміємо цю економічну єдність не так, щоб були дві одиниці, а потім одна з них зникла зовсім, і на місці чогось федерального виходить Раднаргосп. Ми вважаємо, що необхідно на Україні, якщо мова йде про самостійність української республіки, створити український економічний центр, бо поширення органів РСФРР на українські губернії є нераціональним і веде до поганих наслідків» [12, 227].

Підписання спільної заяви представників КП(б)У та УКП(б) в грудні 1919 р. про співпрацю могло б покласти початок консолідації політичних партій в Україні, заради її національних інтересів, якби не та обставина, що КП(б)У була лише філією РКП(б) і проводила політику, орієнтуючись не стільки на інтереси українського народу, скільки на реалізацію задумів московського центру. До того ж сама ідея про співпрацю була тактичним ходом з боку РКП(б) з метою нейтралізації боротьбистів як політичної сили, що справляла «негативний» вплив на населення.

Проти національної політики більшовиків найрішучіше виступила фракція незалежників УСДРП, яка в січні 1920 р. оформилася в Українську Комуністичну партію (УКП). Уже в одному з перших документів — «Меморандумі УКП 2-му Конгресу Комінтерну», прийнятому в січні 1920 р., простежується підхід партії до розв'язання проблеми відносин між Україною та Росією. У ньому, крім іншого, зазначалося, що при «об'єднанні радянських республік УСРР повинна займати місце, відповідно до економічної і політичної питомої ваги» [16, 55].

Напередодні обговорення в ЦК РКП(б) проблеми конкретних форм взаємовідносин між Україною та Росією (січень 1920 р.) член ЦК УКП Ю.Мазуренко передав Х.Раковському тези про ставлення партії до розв'язання цього питання. Позиція укапів характеризувалася трьо-

ма принциповими моментами, що передбачали: взаємне визнання незалежності рівноправних радянських республік; об'єднання республік у формі союзу на ґрунті співробітництва в галузі економіки та військової політики; самостійність держав у сфері міжнародних відносин [15, 3].

У подальшому позиція УКП щодо розв'язання зазначеної проблеми набуває чіткішого окреслення. Зокрема, на IV Всеукраїнському з'їзді Рад укапісти виступили проти проекту постанови, який виходив з факту належності УСРР до практично неіснуючої Всеросійської соціалістичної федеративної республіки, оголосивши свою, фактично опозиційну декларацію. Сформульовані в ній вимоги зводилися до того, що Україна мусить бути самостійною як економічно, так і політично. Оцінюючи постанову IV Всеукраїнського з'їзду Рад як глибоко помилковий і шкідливий крок, укапісти, як видно з протоколу засідання ЦК УКП від 20 жовтня 1920 р., відстоювали союз України з Росією «як рівноправних радянських держав, з єдиним народногосподарським планом, але самостійним втіленням його в життя» й вимагали «усунення завуальованої підлеглості України від Росії» [14, 2зв.].

Наведені факти показують, що УКП виступала не проти союзу України з Росією взагалі, як однозначно твердилося в радянській історіографії, а проти нерівноправного об'єднання, проти узурпації центром господарських функцій, що природно мали належати українським управлінським структурам.

У відповідь на посилення уніфікаційних процесів в Україні в межах договірних відносин, на V Всеукраїнському з'їзді Рад, що ратифікував Союзний Робітничо-Селянський договір між УСРР і РСФРР, укапісти запропонували свій проект резолюції. Відзначаючи суперечливість правової природи існуючого союзного договору, що «веде до неясності у взаєминах між УСРР та РСФРР» [17, 39], укапісти запропонували укласти новий союзний договір, в якому б не тільки формально декларувалися незалежність та суверенітет України, а й забезпечувався б механізм їх реалізації. Визначаючи форму стосунків між УСРР і РСФРР як союз республік, укапісти займали позицію, радикально протилежну позиції РКП(б). Якщо «союз», що втілювався в життя політикою Москви зводився до підпорядкування українських управлінських структур комісаріатам РСФРР, то проект укапістів передбачав засадничі положення, спрямовані на перетворення УСРР «в цілну, закінчену Радянську державу з повним апаратом економічного, політичного управління і культурної творчості з відповідними, не підпорядкованими Москві центрами, чим розв'язується і колоніальне питання» [17, 28].

Щоб об'єднання радянських республік було дійсно союзом, для спільної діяльності в галузях

економіки, військової справи, зовнішньої політики укапісти пропонували створити діючу на паритетних засадах спільну Союзу (Федеральну) Раду з представників ЦВК союзних республік. При ній передбачалось існування інших союзних органів відповідно до сфер розв'язання спільних проблем. В економічній сфері, зокрема, передбачалося створення Союзної Економічної Ради з представників Вищих Рад Народного Господарства УСРР та РСФРР, яка наділялася функціями опрацювання загального виробничого плану і розподілу продукції, координації господарської діяльності радянських республік [17, 34].

У галузі військової політики передбачалось заснування Союзної Революційної Військової Ради з представників військових комісаріатів УСРР та РСФРР, яка мала встановлювати загальні принципи формування армії, її постачання, а також наділялася правом законодавчої ініціативи перед відповідними установами республіки. Разом з тим, визнаючи за Союзною Революційною Військовою Радою право верховного командування бойовими союзними діями, підкреслювалася незалежність армій у внутрішньому управлінні [17, 34].

Щодо міжнародних відносин, то проектом передбачалося створення на засадах паритетності з представників республіканських комісаріатів Закордонних справ Союзної Ради Зовнішньої Політики, яка мала б координувати діяльність з питань, що виникають з єдності військових та економічних інтересів [17, 34]. В усіх інших сферах державного управління, згідно з проектом укапістів, зберігалася повна незалежність республіканських органів (РНК і ЦВК) як «рівноправних і невіддільних один одному ні цілком, ні через окремі наркомати» [17, 35].

Отже, на відміну від союзного договору від 28 грудня 1920 р., проект УКП передбачав створення не декларативного союзу, а справжнього союзу рівноправних держав, передбачаючи механізм захисту незалежності УСРР, захисту від підпорядкування її державних структур Російській Федерації.

І в подальшому УКП у різний спосіб відстоювала суверенні права України. Так у Декларації, підготовленій ЦК УКП до VI Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1921 р.), ставилась вимога перегляду союзного договору з РСФРР та встановлення економічної і політичної незалежності УСРР та її рівноправності з РСФРР «з цілим апаратом управління, з усіма попередніми наркоматами, не підлеглими Москві» [17, 45].

Як і боротьбисти, умову для здійснення рівноправності в стосунках з Росією укапісти вбачали у створенні незалежного від РКП(б) партійного центру, який би об'єднав усі українські політичні партії, політичні сили й мав повноважне представництво в Комінтерні

[16, 18-18 зв.]. Таким об'єднуючим центром укапісти вважали свою партію, враховуючи найбільшу відповідність своїх програмових засад інтересам українського революційного процесу та створення національної держави. Вперше обґрунтована в Меморандумі (січень 1920 р.), ця ідея проходить через усю діяльність УКП.

Таким чином, у позиціях націонал-комуністів різних течій і спрямувань слід відзначити спільні риси - вони передусім відстоювали рівність у стосунках України з Росією, пов'язували майбутню долю України, її незалежність і суверенність з необхідністю існування власного політичного центру, незалежного від РКП (б). Проте з різних тактичних причин вони так і не змогли об'єднатися на спільній для всіх платформі - збереження національно-державного суверенітету УСРР, а тому не змогли реально протистояти централізаторським домаганням політичної верхівки Радянської Росії та її ідеологічним адептам - українському керівництву, зокрема «катеринославській групі», що становила більшість у КП(б)У.

Незбіг їхніх позицій з практикою розв'язання національного питання в більшовицькій інтерпретації зумовив політичний крах

боротьбистів і федералістів, а УКП, хоча і продовжувала відстоювати суверенні права України до 1925 р., вимагаючи створення власної армії, концентрації адміністративного й господарського управління в руках урядів союзних республік і визнання своєї партії в Комінтерні, не могла нічого змінити.

Проте критичні виступи української опозиції 1919-1920 рр. мали певні результати й були одним із суттєвих чинників зміни тактики РКП(б) у грудні 1919 р. Виявляючи відверте невдоволення українським самостійництвом, московський центр все ж таки змушений був певною мірою реагувати на виступи опозиції, популярність ідей якої була надто очевидною, та вдатися до тактичного маневрування, наголошуючи на праві вільного самовизначення українців, як і народів інших радянських республік.

Аналіз опозиційного руху 1918 - 1920 рр. дає можливість зробити висновок про те, що головною причиною втраченого шансу на існування незалежної держави в радянській формі була відсутність власного політичного центру, незалежного від московського проводу, який українські більшовики могли створити об'єднавшись з іншими політичними силами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 - апрель 1918 гг.): Сб. док. и материалов. - К.: Госполитиздат УССР, 1962. - 757с.
2. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. - Одеса, 1998
3. Ветров Р. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900 - 1925 рр.). - Дніпропетровськ, 1997
4. Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. - Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. - Т.1. - 499с.
5. Діряво Ю.П. Останній політичний конкурент більшовиків на Катеринославщині (1920 - 1925 рр.) // Грані. - 2004. - №5. - С.54 - 59; його ж: Ліквідація Української комуністичної партії (УКП). Новий погляд на проблему // Грані. - 2005. - №3. - С.113 - 119.
6. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928 рр.). - К.: Основи, 1996. - 396с.
7. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні та з Україною. - Нью-Йорк: Пролог, 1967. - 303с.
8. Остапеко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних партій в Україні (1920 - 1925 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 2000. - 16с.
9. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. - К.: Генеза, 2003. - Т.3. - 448с.
10. І съезд Коммунистической партии (большевигов) Украины. 5 - 12 июля 1918 г. Протоколы. - К.: Политиздат, 1988. - 258с.
11. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. - Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1928. - 339с.
12. Сильницький Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 гг. - Б.м., 1981. - 314с.
13. Українська державність у ХХ столітті: Історико - політологічний аналіз. - К.: Політична думка, 1996. - 448с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі - ЦДАГО України). - Ф.8. Центральний комітет Української комуністичної партії (УКП) і її губернські комітети. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.23в.
15. ЦДАГО України. - Ф.8. - Оп.1. - Спр.13. - Арк. 3.
16. ЦДАГО України. - Ф.8. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 18 - 18зв., 55.
17. ЦДАГО України. - Ф.8. - Оп.1. - Спр.81. - Арк. 18, 34, 35, 39, 45.
18. ЦДАГО України. - Ф.43. Центральний Комітет Української партії соціалістів - революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) і місцеві організації. - Оп.1. - Спр.39. - Арк. 2 - 4.
19. Юренко О.П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля // Укр. істор. журн. - 1995. - №1. - С. 67 - 79.

О.С. БАБІЧЕВА

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У 1919 Р.

Бабічева Олена Сергіївна – асистент кафедри філософії і права Дніпро-дзержинського державного технічного університету

Останнім часом науковці приділяють багато уваги подіям Української революції та громадянської війни, аналізують багато цікавого матеріалу. Поставлена проблема дослідниками неодноразово підіймалась. Але, на наш погляд, проблема погромів єврейського населення в Україні в добу громадянської війни недостатньо об'єктивно висвітлена в науковій історичній науці. Адже довгий час ця проблема замовчувалась, архівні матеріали науковцям були недоступні – оскільки дані про погроми та їхні жертви були здебільшого засекречені, а деякі матеріали було навмисне сфальсифіковано. Зараз ситуація змінилася в кращий бік – історикам відкрилися нові архівні матеріали, а це дало змогу появи низки нових досліджень. Тому сьогодні ми маємо можливість ще раз звернутися до цієї найтрагічнішої сторінки вітчизняної історії.

В даній роботі автор зробив спробу проаналізувати ідеологію єврейських погромів у нашій державі в період громадянської війни, розглянути характер погромів, висвітлити причини та передумови, які сприяли погромному руху, апогей якого припадає саме на 1919 р., коли на теренах України зіштовхнулися в боротьбі за владу війська Української Народної Республіки, частини Добровольчої та Червоної армій, а також розгорнувся сильний селянський рух. Ми розглянемо психологічний та соціальний клімат, а також витоки погромів єврейського населення, з'ясуємо природу та мотивації участі в погромах різних політичних, військових та суспільних сил, висвітливо коло виконавців.

І якщо погроми періоду першої буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. були короткочасні, то відмінною рисою погромів досліджуваного часу, за словами сучасника тих подій дослідника С.Гусева-Оренбурзького, була їхня безперервність: «Це було суцільне безперервне лихо», коли «місто чи містечко на протязі тижнів або місяців перебувало в стані погрому, або коли даний пункт по черзі громився кожною ворожою стороною, яка входила у нього поперемінно...» [5, 13].

За деякими підрахунками, в 1919 р. в Київській губернії в середньому припадало від 500 й більше вбитих на погромлений пункт, у Волинській та Подільській - від 100 до 500 загиблих, у Чернігівській, Полтавській, Харківській та

Катеринославській губерніях – до 100 загиблих [1, 139]. Підкреслимо, що історики не можуть з точністю підрахувати кількість жертв погромів. Ця проблема і в наш час залишається актуальною. Кількість жертв в Україні коливається від 35 до 150-200 тисяч загиблих. Дослідник трагічних подій С.Гусев-Оренбурзький дотримувався думки, що в Україні було 100 тисяч загиблих. На наш погляд, ця цифра значно більша, адже до категорії постраждалих від погромів можна віднести тисячі калік, тисячі таких, хто захворів психічними розладами. Крім того, багато єврейських жінок не признавалися, що стали жертвами насилля (здебільшого групових зґвалтувань) в силу етичних та моральних норм. Велика скупченість народу вела до антисанітарії. А це призводило до сплеску інфекційних захворювань. Не можна не враховувати й тих людей, чие подальше існування було неможливим: вони гинули від того, що їхнє житло було знищене, втрачені життєво необхідні речі, наприклад одяг, продукти харчування. Ці люди також стали жертвами погромів.

Слід наголосити, що в добу громадянської війни єврейські погроми сколихнули всю територію України. Погромами були охоплені не тільки населені пункти, а й залізничні станції, річкові порти, промислові підприємства, лісові масиви. Звісно, найбільша частина погромів припадала саме на сільську місцевість. Головною рисою погромів 1919 р. в Україні був їхній сільський характер. Єврейські погроми були спрямовані не тільки проти єврейського народу, а й проти місць його мешкання. Погромники грабували не тільки квартири євреїв, а й знищували цілі квартали, підпалюючи їх повністю або частково. Так, у 1919 р. в Київській губернії в містечку Соколівка було підпалено усю власність євреїв: 400 хатин, 140 крамниць, паровий млин, 6 шкіряних виробництв, 6 синагог, 2 лазні та ін. [9, 51]. Після пожежі ці території було зорано [9, 51].

Наступною характерною рисою погромів громадянської війни була різноманітність їхніх виконавців. В 1919 р. в Україні існувало насилля державних озброєних частин - війська Директорії, воєнних об'єднань Добровольчої та Червоної армій, різноманітних повстанських селянських загонів, які були дуже розповсюджені

в період громадянської війни, і майже всі вони перехрещувалися в точці єврейських погромів.

Характерно й те, що активну участь у погромах брали не тільки представники Добровольчої армії (рядові бійці і офіцерство), але й представники селянських формувань під проводом різних українських отаманів, яким була підконтрольна більшість території України. Так, отаманам Правобережної України - Соколу, Струку, Соколовському, Железняку, Зеленому, Д'якову та іншим підпорядковувалися Трипільський, Таращанський, Житомирський, Подільський, Чорнобильський та інші повіти. В Південно-Східному регіоні України діяли отамани Н.Махно і М.Григор'єв, який залишив кривавий слід у період весни-літа 1919 р. Щодо Н.Махна, то він навпаки завжди намагався підтримувати інтернаціональний характер у своєму русі і не був призивником погромів [2, 193]. Першим на це питання звернув увагу керівник культпросвітнього відділу штабу Н.Махна та історіограф махновського руху П.Аршинов. Він зумів переконливо довести, що «національні забобони не мали місця в махновщині». А окремі погроми, які мали місце, були справою рук простих бандитів, «які привласнювали собі популярне в масах ім'я махновців». На цей факт звернула увагу єврейська газета «Рассвет» від 16 грудня 1923 р. Дана точка зору і зараз визнається дослідниками домінуючою. Автор також дотримується вже встановленої позиції історіографії, що махновському руху не були притаманні антисемітські настрої.

Проте необхідно зауважити, що в Лівобережній Україні щільність єврейського населення була невеликою; коли ж махновські загони просувалися в райони з більшою щільністю єврейського населення, погроми, на жаль, мали місце, але їхня кількість була незначною і цілком не доведено, чи дійсно ці погроми вчинили справжні махновці. Працюючи в архівах, автор не знайшов жодного документа, в якому б відбивалося, що сам отаман Н.Махно брав безпосередню участь у погромах.

Можна констатувати, що більшість озброєних сил та рухів було створено на основі залучення місцевого селянства, а також куркулів (у білому русі) і південно-козацьких народів, які демонстрували притаманні їм традиційні стереотипи поведінки в умовах «неправильної», на їхню думку, війни, якою була громадянська. Крім того, у більшості цих сил характер дій по відношенню до єврейського народу формувався виключно на основі етнічних стереотипів, які роками існували в їхньому середовищі.

Відомий українській історик В.Солдатенко акцентує увагу, що значних втрат єврейське населення зазнало від так званої отаманщини. Адже отамани мали офіційні мандати і підтримку керівництва УНР при формуванні озброєних загонів. Найзаколотніші з них залишали армію і намагалися діяти автономно, за необхідних

умов вступаючи до взаємодії з військами УНР та іншими властями [22, 738-739].

Неможливо розглядати поставлене завдання, не проаналізувавши мотивацію та ідеологію виконавців погромів. Справа в тому, що в умовах громадянської війни посилювалося сприйняття євреїв як «чужих», «експлуататорів». Спроба створення незалежної Української держави після розпаду Російської імперії, зростання національної свідомості мало також негативні наслідки: розповсюдження націоналізму і активізація його крайньої форми – антисемітизму, періодичні сплески якого ми спостерігаємо в Україні ще на початку ХХ століття. Головним носієм таких настроїв було селянство, соціальний рух якого був тісно пов'язаний зі зростанням національної свідомості [6, 198]. З цього приводу ізраїльський вчений А.Гринбаум у своїй роботі з історіографії погромів громадянської війни пише: «В деякому відношенні, особливо з тих пір як вбивства стали іноді здійснюватися як різновид «національного боргу», без звичайних грабунків – їх можна порівняти з Холокостом...» [3, 380].

Однак такі випадки в 1919 р. майже не зустрічалися, погромизавжди супроводжувалися грабівницькими актами. Для України мали місце погроми, коли одна частина бійців тільки грабувала, а інша – займалась тільки вбивствами єврейського народу. В місті Проскурові Подільської губернії в лютому 1919 р. командир Запорізької козацької бригади імені С.Пеглюри Українського республіканського війська отаман І.Семесенко переконував своїх бійців розглядати погром як «національний борг»: на початку свого виступу він казав, що «найнебезпечнішими ворогами українського народу ... є жиди, яких необхідно вирізати для спасіння України...». Крім того, «він вимагав від козаків, що вони виконають свій священний обов'язок і виріжуть єврейське населення, але при цьому їм треба поклястися, що жидівського добра грабувати не будуть» [10, 4-21 зв.]. За 3,5 години в місті було вбито приблизно 1650 євреїв, у тому числі і дітей різного віку [10, 80]. Подібна мотивація погромів як «національного боргу» зустрічається доволі часто в закликах отаманів Правобережної України.

Значна роль мотивів українського селянства щодо погромів полягала в суто економічному факторі. Незважаючи на те, що селяни були краще забезпечені продовольчими товарами, ніж міське населення, воєнна обстановка породила в селі дефіцит товарів першої необхідності, серед яких перші місця займали нас, сіль, сірники, цукор та мануфактура. А як нам відомо, в містах ці товари знаходилися під контролем єврейських торговців [23, 23]. Безперечно це призводило до спекуляції та мішочництва. Українці активно почали займатися цією справою. Варто згадати, що отаман Н.Махно влітку 1918 р. їхав з України до голодної Москви. Він закупив повний чемодан

булок і був дуже радий, коли, разом з народним натовпом, він проніс це багатство повз загороджувальний пост на вокзалі в столиці. Цікаво, що «чемоданниками» були виключно мішочники-споживачі. Як згадував Н.Махно: «Показалася Москва. Публіка у вагоні заворушилася. Кожний, хто мав у себе чемодан, витирив його, тому що в ньому було у кого пуд, у кого півпуда борошна, котрі від струсу вагона давали про себе знати: вискакували мілким пилом із сумок, крізь замкові щілини валізи» [8, 192].

Спекуляція зробила з євреїв потенційний об'єкт грабунків. До того ж, відіграла помітну роль і політика, яку провадили більшовики (серед яких було багато євреїв) на селі – продрозкладка, організація державних господарств, а також участь євреїв у встановленні радянської влади в регіонах України. Ці фактори теж ставилися селянством у провину євреям [11, 115-116].

Підтримуємо позицію науковців, які вважають, що багаторічна участь селянства в воєнних діях на початку ХХ століття на боці різних сил відчувувала його від повсякденної праці і перетворювала на сільське населення, яке з легкістю самооблізовувалось або мобілізувалося кимось то на любі деструктивні дії, що також призводило до погромів. При пошуках мотивів організації селян у натовп для участі в погромах слід мати на увазі, що головним була вседозволеність безвладного часу: влада – «люди на зі зброєю». В ході самих погромів виконавців спонукала психопатологія натовпу, коли крайні форми поведінки ставали нормою. Архівні документи дозволяють зробити висновок, що в тяжкі воєнні часи суспільство стало на шлях деградації, прикладом якого були мародерства, грабежі, вбивства, самоуправство, акції вандалізму і таке інше.

Ідеологія погромів є новим елементом, який вписує їх у відомі форми насилля ХХ століття. Це викликає у дослідників бажання визначити їхнє місце і порівняти з іншими формами етнічного насилля ХХ століття. Досліджувані нами період пов'язаний: по-перше, з занепадом законної влади; по-друге, з кризовими проявами, такими як тривога, неспокій, що знаходили своє вираження у пошуках реальної або удаваної загрози, яка являла небезпеку для існування самого населення.

Як ми знаємо, отаман М.Григор'єв був яскравим представником антисемітизму. Він завжди проводив у своїх частинах агітацію проти єврейського населення. 10 травня 1919 р. на вулицях Єлисаветграда Миколаївської губернії з'явився «Універсал» М.Григор'єва з закликом до повалення Радянської влади, яка складалася, на думку отамана, з «чужих людей, з московської обжорки, з тієї країни, де розп'яли Христа». В місті з'явилися погромні настрої, почали з'являтися бандити. 15 травня григор'євські частини вчинили погром, який тривав 3 дні. Як

тільки григор'євці зайняли місто, так одразу ж «розподілилися на групи і розсипалися по місту. Почався грабіж єврейських квартир, лавок і крамниць. Всі цінні речі забирали, інші ламали, псували, підпалювали» [12, 60].

Майже в той самий час, а саме – 12 травня, з ранку стало відомо, що в місті Городище Київської губернії владу захопили григор'євці, очолював загін Грицай, у минулому офіцер, який ще в часи Центральної Ради був отаманом вільного козацтва. В цей самий день євреї принесли Грицаю 25 тисяч карбованців і начальнику міліції 15 тисяч карбованців, за що ті повинні були усмирити й зменшити погром. «Але... погром не тільки продовжувався, а ще й поширився більше». Цікаво, що «керівниками погрому була місцева купка вчителів та учнів гімназії і сільськогосподарської школи. Вони були не тільки керівниками і натхненниками, а й самі активно грабували й убивали» [13, 185-189]. Так починалася «серія григор'євських погромів», яка продовжувалася до ліквідації григор'євської авантюри. В маленьких населених пунктах погроми продовжувалися дні, в інших – тижні [14, 54].

Цікаво розглянути як корінне населення ставилося до єврейських погромів та самих євреїв. Серед знайдених матеріалів є багато випадків, коли християни допомагали: наприклад іноді достатньо було, щоб християнин тільки переконав, що знає місцевих євреїв як благонадійних і чесних людей, для того, щоб бандити їх не чіпали. Має місце низка випадків, коли християни укривали в себе євреїв, захищали і допомагали їм, рятуючи останніх від пограбувань або смерті. В Умані мав місце факт коли один офіцер-християнин рятував своїм втручанням цілу єврейську вулицю, в той час як інші чиновники і інтелігенція досить байдуже спостерігали погром єврейських домівок, не роблячи жодних спроб, щоб припинити погром [15, 47].

Зі свідчень уманського студента Б.Рабіновича: «... в цілому середня російська інтелігенція ставилася вороже і відмовляла в притулку. Багато хто був вельми задоволений погромом і серед деяких частин населення було радіння. Цього не можна сказати відносно українців, тобто національно налаштованого населення Умані, які дуже добре і співчуваюче ставилися до євреїв» [15, 42]. Польське населення ставилося до погромів нейтрально.

Але траплялися і зовсім протилежні випадки, наприклад іноді повстанців нацькували на своїх сусідів-євреїв. Так, у селищі Орони Київської губернії ніколи не було непорозуміння між селянами та євреями, але з приходом банди Іллі Струка ситуація змінилася в гірший бік: селяни піддалися антисемітським закликам отамана, ставлення до євреїв з кожним наступним днем ставало все ворожішим. Селяни почали інформували струківців про те, що в кого з євреїв можна забрати, самим євреям у будь-якій допомозі було

відмовлено [9, 86]. Проте нас вразив такий факт: «...на полі було розстріляно 5 чоловік, одного з яких, старого єврея з білою бородою, не було вбито відразу, він довго мучився, агонізуючи. Це привернуло увагу християнських дітей цього району, які, організувавшись, стали добивати його камінням. Поряд, бандитами ж, було розстріляно якогось єврея, який впав мертвим. Його, проте, підняли і прив'язали мотузками, притуливши до паркану, після чого довго управлялися в стрілянині по людській мішені» [15, 49-50]. Іноді в погромах брали участь не тільки бандити і мешканці інших сіл, а й односельці євреїв, їхні сусіди.

Зі свого боку єврейське населення намагалося хоч якось захистити себе. В квітні 1919 р. Ровенська єврейська община звернулася до Головного отамана УНР С.Петлюри про вжиття заходів щодо зупинення погромної агітації, оскільки останнім часом в місті та його околицях з'явилося багато письмової та усної пропаганди з метою викликати ексцеси та погроми проти євреїв. Наприклад, в органі «Вільна Україна» друкувалися компрометуючі матеріали, які могли викликати у християн ненависть до єврейської нації. В зв'язку з появою подібних статей «представники Ровенської єврейської общини прохають представників вищої державної влади вжити заходи щодо охорони життя і майна єврейського населення і повести рішучу боротьбу з чорносотенною агітацією темних безвідповідальних елементів» [16, 73].

Жорстока політична боротьба в Україні перетворилася в боротьбу «на національній підкладці» - в боротьбу з «москалями», поляками і євреями. Результатом цього став вибух шовінізму і загострення національних відносин. Офіційно всі українські власті – Центральна Рада, уряд гетьмана П.Скоропадського та Директорія заявляли про свою готовність забезпечити права національних меншин (діячами Центральної Ради та Директорії було видано закон про національно-персональну автономію), але всі ці заходи так і залишилися на папері. Враховуючи, що командний склад Директорії був налаштований антисемітськи, Головний отаман С.Петлюра 27 серпня 1919 р. звернувся до бійців Української армії з закликом про припинення погромів. Він звинуватив в єврейських погромах Російське радянське керівництво, нібито більшовики навмисно розпалюють «провокацію», «...підкупляючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хочуть накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України» [7, 224-226].

З антисемітськими настроями боролися майже всі політичні рухи, не лише українські, як ми сказали вище, а й інші. Так, генерал-лейтенант Добровольчої армії В.Май-Маєвський у Харкові видав наказ від 13 серпня 1919 р. за №302 «Про

неприпустимість утисків на національному та іншому ґрунті». В цьому документі мова йде про те, що «...всім громадянам без різниці станів, національностей та віросповідання повинно бути забезпечене спокійне існування, повинна бути забезпечена особиста і майнова недоторканність; навіть поодинокі випадки утисків якогось класу населення, якої-небудь національності, наприклад євреїв, не повинні мати місце» [24, 303-304].

Трохи пізніше – 24 вересня 1919 р. генерал Добровольчої армії командуючий фронтом Катеринославського напрямку В.Ірманов видав наказ про заходи запобігання підбурювання до національної ворожнечі, в якому знаходимо: «В зв'язку з надходженням даних про істотне цькування єврейського населення і підбурювання темними силами антидержавними елементами до грабєжів і насиллям над євреями як у місті, так і на лінії залізниці, я, прагнучи до кореня винищити різне національне цькування і ворожнечу і провести в життя декларацію Верховного правителя Колчака, Головнокомандуючого Збройними силами на Півдні України генерала Денікіна, командуючого армією генерала Май-Маєвського і командира III корпусу генерала Шкуро про те, що всі рівні перед законом, всі отримують однаковий захист закону, не рахуючись з національністю, - наказую команданту міста і командирю державної варті всіх осіб, помічених у нацькуванні однієї національності на іншу, затримувати і припроваджувати в комендантське управління для віддання до суду...» [4].

Але ці заходи не зупинили знущання над єврейським народом, жорстокі погроми продовжували свій шлях по всій Україні. Насамперед єврейське населення зазнало шкоди від козацьких частин Добровольчої армії, наприклад у вересні 1919 р. білогвардійці вчинили погром на станції Попельня Південно-Західної залізниці. Як завжди почалися вбивства, пограбування та вимагання коштів у євреїв. «Тих, хто не мав грошей чи давав мало, піддавали страшним мученням. Підвішували по декілька разів і вимагали все до останнього гроша. Майже всі євреї були поранені...» [17, 33]. Наступного дня погромники знайшли в одного єврея декілька палестинських монет, вони почали жорстоко його бити, вимагаючи, щоб він указав, де ховає скарб. Бідолашному все ж вдалося втекти в поле, де він два дні пролежав схований без їжі і води ...» [17, 33].

Очевидець цього погрому згадував: «Страшніше за всього була картина живого горя. Двір, куди збіглися всі євреї, являв собою воістину долину плачу... У дворі стояв безперервний стогін і плач... Поранені стогнали. Особливо страждали ті, яких катували підвішуванням... вони ледь дихали». До всього іншого після погрому населення залишилось без одягу. «Можна було бачити поважніших громадян міста босоніж, без брюк...» [17, 33 зв.].

В грудні 1919 р. добровольцями було

здійснено багато погромів у містечку Сміла Київської губернії [14, 27-32] і, можливо, вони здійснювалися б і далі, але «до слуху «героїв» - козаків долетів перший гарматний постріл червоних партизанів з найближчих сіл Попівки і Турнівки. Від цього їх кинуло в таку лихоманку, що вони не закінчили своїх справ і втекли в Бобринську до своїх вагонів» [14, 25]. А ось як згадував погром денікінської армії 15-річний єврейський хлопчик Йосип Крамаровський: денікінські банди заходили неодноразово до богадільні, оббирали не тільки сторонніх людей, а й не щадили й постійних мешканців, у яких забирали гроші. «З богадільні вони забирали багатьох дівчат, крики жаху котрих наводили паніку навіть на селянок, які проходили цією вулицею. Багато хто з селянок, які несли горщики з базару, проходячи цією вулицею, до того жахались крику нещасних дівчат, що кидали горщики на землю і тікали» [18, 32 зв.].

Звірства білого руху прокотилися по Київській губернії: в місті Черкаси однією з жертв денікінців стала «згвалтована єврейська дівчина, покусана своїми мучителями з голови до ніг... Від укусів все тіло нещасної почало пухнути. І вона не одна» [18, арк. 79]. Не лише жінки страждали від погромників, а й літні люди, є факт, що 85-річного різника «змусили поцілувати козацького коня у відповідне місце» [18, 79 зв.]. В досліджуваних нами документах є звіти докторів, які свідчать, що серед жертв добровольців страждало багато жінок від згвалтувань, причому різного віку. Наприклад, під час погромів у містечку Сміла Київської губернії в грудні 1919 р. до жінки-доктора С.Полак звернулись 50 згвалтованих жінок, віком від 14 до 24 років. Тільки дві з них одружені, інші дівчата. Згвалтування мають груповий характер. 20 жінок направлені на аборт, 25 випадків зараження гонореею, 6 – м'яким шанкером, 8 – сифілісом. Жертви страждали сильними нервовими розладами, деякі з них ладні були покінчити життя самогубством [14, 24-24 зв.].

Погроми 1919 р. відрізнялися кількістю жертв та характером виконавців. Ми навели декілька прикладів погромів вчинених частинами Добровольчої армії. Проте жодні накази про антисемітські настрої в реальному житті не знайшли підтримки. Цікаво, що Правобережний отаман Ілля Струк, банда якого контролювала Київський та Чорнобильський повіти, не заперечував своєї причетності до погромів, з його листа від 17 жовтня 1919 р. читаємо: «Були випадки, коли єврейське населення страждало від повстанців, але це відбувалося тільки тому, що більшість бійців-червоноармійців складала євреї, які знищили і розгромили наше майно і наші сім'ї і проявляли нелюдську жорстокість у своїх розправах» [19, 45 зв.].

Єврейські погроми, як бачимо з вищенаведеного матеріалу, більш за все траплялися в Правобережному регіоні України, проте в Лівобережжі

вони також мали місце, але не в таких великих масштабах. Так, життя населення Кам'янського Катеринославської губернії вертілося навколо Дніпровського металургійного комбінату – гіганта в галузі металургії не тільки України, а й Росії та інших зарубіжних країн. Місцеве єврейське населення жило добре, оскільки переважно займалося торгівлею. На жаль, єврейська община в цьому місті була слабкою, а взаємовідносини євреїв з місцевими жителями були прохолодними. Перший погром було здійснено 12 травня 1919 р., коли повсталі проти радянської влади частини отамана М.Григор'єва зайняли Кам'янське. Зауважимо, що банди озброєних селян сусідніх селищ допомагали погромникам, оскільки були під григор'євським впливом. Наступного дня, 13 травня, радянські війська вигнали григор'євців з міста. При цьому погромі було вбито 11 євреїв [20, 17].

Проте вже 18 травня 1919 р. місто знов було зайнято григор'євськими повстанцями – почався другий єврейський погром, в період якого вбито було 32 людини. Місцеві жителі знов байдуже віднесли до євреїв, а деякі, навпаки, вказували погромникам єврейські хати, і лише деякі жителі співчували єврейському народові і подавали їм посильну допомогу, однак, «...євреї, які сховали деякі речі у російських сусідів, нічого назад не получали; в ліпшому випадку верталася тільки частина». Після цих погромів євреї почали тікати до Катеринослава [20, 17].

В серпні 1919 р. до міста прийшли війська Добровольчої армії, які влаштували жорстокий погром. «Не було дня і ночі, коли б не вривалися козацькі банди... Із 450 сімейств не можна було нарахувати деяких десятків не пограбованих квартир». Цей погром продовжувався протягом кількох місяців. Варто відзначити, що євреї в Кам'янському звинувачували в антисемітизмі представників Радянської влади. «Особливо багато скарг було на начальника міліції, поляка Добжинського, який відкрито називав євреїв «жидами» і «татарами» - ...терміном, який лишився на спадок від шкурівських козаків» [20, 18].

У червні – вересні 1919 р. денікінські козаки чинили погроми євреїв на Харківській залізниці [21, 55]. На станції Синельникове Південної залізниці систематично і відкрито (з відома коменданта станції) воєнні частини Добровольчої армії знімають євреїв з поїздів і, в деяких випадках, убивають [19, 56].

В перших числах липня в Катеринославі козаками генерала Шкуро було влаштовано погром, «козаки і місцеві жителі серед білого дня входили до єврейських квартир, забирали що хотіли». В даному випадку дії проти євреїв мали головним чином грабінницький характер, але мали місце і вбивства, і згвалтування. Велику небезпеку відчували євреї-пасажир при проїзді залізницею. На станції Синельникове козаки і чеченці відокремлювали євреїв

від інших пасажирів, грабували; також бували випадки вбивств. Знаючи про таку небезпеку синельниківський рабин прохав євреїв не їздити залізницею, оскільки «на кладовищі нема вже місць для могил» [20, 2-2 зв.].

У селі Софіївка Катеринославської губернії, в якій мешкало приблизно 90 єврейських сімейств, частинами генерала Шкуро 20 липня 1919 р. було розпочато погром, в результаті якого всі єврейські сім'ї було пограбовано; пограбоване майно бійці везли підводами до найближчої станції, де речі вантажили у вагони [20, 26]. Особливо жорстоким був єврейський погром у цьому ж селі, скоєний кінним загоном Губанова 25-27 липня 1919 р. Участь у погромі брали виключно добровольці за незначною кількістю рядових; інші були майже всі офіцери. Загін Губанова розгромив і низку єврейських колоній [20, 27]. Не встигли селяни-євреї відійти від літнього погрому 1919 р., як уже 8-9 вересня в Софіївку прибув махновський загін. Пейсах Лейбов Пилявський зауважує, що «махновці ввійшли до Софіївки з

чорним прапором анархізму» і одразу ж розпочали погром [20, 27].

На закінчення ми хочемо сказати, що умови громадянської війни породжували різноманітні методи і форми етнічного насилля: від залякування і пограбувань до терору і масового знищення єврейського народу. При цьому практично відсутні були форми насилля в їхньому «чистому» вигляді: усі вони одночасно або поперемінно існували один з одним в кожному погромі. Погроми були складовою частиною політичних, соціальних або економічних конфліктів, які характеризували громадянську війну. Проте ми схильні таку форму етнічного насилля розглядати, перш за все, як руйнування моральних норм народу в контексті деградації та деформації нових державних та суспільних структур, які тільки починали своє формування на теренах Української держави. Адже після розвалу Російської імперії Україна зробила спробу побудови незалежної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Abramson H.A. Prayer for the Government. P. 139.
2. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье: Изд-во «Дикое поле», 1995. – 248 с.
3. Greenbaum A. Bibliographical essay // J. Klier and Sh. Lambroza, eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambr. 1992. P. 380.
4. Газета «Объединение». 1919. 24 сентября.
5. Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. – С. 6, 13.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 198.
7. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг.: Сборник документов /Отв. Ред. Л.Б.Милякова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 1032 с.
8. Махно Н.И. Азбука анархиста. – М.: Вагриус, 2005. – 572 с.
9. Російський державний архів (далі РДАСП) Ф.Р-1339, Оп. 2, Спр. 18.
10. РДАСП, Ф. Р-1339, Оп.1, Спр. 443.
11. РДАСП, Ф.Р-1318, Оп. 24, Спр. 17.
12. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 441.
13. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 417.
14. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 438.
15. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 436.
16. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 2, Спр. 17.
17. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 433.
18. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 423.
19. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 430.
20. РДАСП, Ф. Р-1339, Оп. 1, Спр. 419.
21. РДАСП, Ф.Р-1339, Оп. 1, Спр. 445.
22. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
23. Чериковер И. Антисемітизм і погроми на Україні. 1917-1918. – С. 23.
24. Шехтман И.Б. Погромы Добровольческой армии на Украине. – Берлин, 1932. – 368 с.

В.Л. АГАПОВ

СТАН СИСТЕМИ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШАХТАРСЬКИХ МІСТ УРСР У 80-ті РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Агапов Володимир Леонідович - завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту, доцент, кандидат історичних наук

Актуальним завданням історичної науки є дослідження всього комплексу політичних, економічних і соціальних чинників, які призвели до виникнення в УРСР народного руху, що піднявся на боротьбу за створення незалежної Української держави. Одним з рушійних сил політичного процесу 1989-1991 рр. був шахтарський рух, про роль якого останній політичний лідер СРСР М. Горбачов пише наступне: «Швидке руйнування суспільного ладу, що проіснував 70 років, почалося з хвилювань шахтарів – одного з найбільш великих і бойових загонів робітничого класу, на який, за ідеєю, спиралася Радянська влада» [9, 460]. Причини страйків, обставини переходу гірників на антикомуністичні позиції можуть бути зрозумілими у разі з'ясування не тільки виробничого і суспільно-політичного аспектів їх життя, але й соціального. Це зумовлює необхідність вивчення міст як місця існування шахтарів та їх сімей. Проблема, що цікавить нас, частково розглядається у колективній монографії «Вугільний Донбас удругій половині ХХ століття» [8], у роботах Л. Ковпака [10], А. Саржана [12], але не була об'єктом спеціального дослідження. Мета статті: з'ясування причин, що призвели до появи вимог щодо кардинального поліпшення стану міського господарства і житлових послуг під час страйку гірників у липні 1989 р.

У 80-ті рр. в УРСР нараховувалося 54 шахтарських міст. Так вони називалися тому, що на їх території розташовувалися підприємства вугільної промисловості (ВП), які мали істотний або вирішальний вплив на всі вияви їх соціально-економічного життя. У Донецькій області шахтарськими були 13 з 22 міст обласного підпорядкування, а з урахуванням малих міст їх кількість складала 25. До складу міст входило 61 селище. 21 шахтарське місто було розташоване в Луганській області, з яких 11 були містами обласного підпорядкування. Донецьк із населенням 1,1 млн. чол. входив до групи найчисельніших міст країни. Кіровське, Нововолинськ, а також усі міста, що входили до складу міст обласного підпорядкування, відносилися до категорії малих, оскільки чисельність їх мешканців не перевищувала 50 тис. осіб. Близько половини міст мали вузькоспеціалізований господарський комплекс, і стосовно їх використовувалося поняття «моногалузеві». Всі ці міста були тією «малою

батьківщиною», де проходило життя людей.

Історія виникнення шахтарських міст пов'язана із заселенням Донбасу в XVIII ст. і початком використання вугілля з промисловою метою (1796 р.). Перетворення сіл, слобод на шахтарські селища, поселень при окремих шахтах на міста переважно відбувалося у 20-30 рр. ХХ ст., коли бурхливо розвивалася вугільна промисловість Донбасу, коли почалася розробка Придніпровського буровугільного басейну. На основі планомірного злиття селищ були утворені міста Торез, Красний Луч, Свердловськ, Сніжне, Дзержинськ. У Черкаській області з'явилося шахтарське місто Ватутіне. Внаслідок появи вугільних підприємств змінилася структура промислового потенціалу Олександрії (Кіровоградська область). У роки перших п'ятирічок були прокладені перші сотні кілометрів водогінних і каналізаційних ліній. У 1940 р. у Сталіно довжина водогону становила 125 км, каналізації - 53 км, 85 км доріг мали асфальтове покриття. У Ворошиловграді було заасфальтовано 36 км дороги, побудовано 105 км водогінних ліній. Здійснювалися електрифікація і телефонізація міст. У 1932 р. у Донбасі на лінії вийшли перші трамваї. У 1939 р. у Сталіно був відкритий перший тролейбусний маршрут. Налягоджувався автобусний зв'язок міст із селищами та обласними центрами. Особливістю Радянської держави була безпосередня участь галузевих наркоматів у зведенні міст, у створенні та підтримці їх житлово-комунального господарства. Така практика не була добродійністю. Це був спосіб залучення і закріплення працівників, спосіб боротьби з плинністю кадрів. На створені об'єкти міської інфраструктури покладалася повна (у моногалузевих містах) або часткова відповідальність за задоволення запитів людей відносно житлово-комунальних послуг, усього спектра соціальних потреб.

У післявоєнні роки інтенсивне цивільне будівництво супроводжувало освоєння нових вугільних родовищ у Львівській і Волинській областях, у Західному Донбасі, будівництво нових шахт на території Донецької і Луганської областей. У квартири зі всіма комунальними зручностями в містах Червоноград, Нововолинськ, Соснівка заселялися гірники комбінату «Укрзахідвугілля». У Дніпропетровській області, де функціонував комбінат «Павлоградвугілля»,

житло з високим рівнем комунальних послуг отримували шахтарі Павлограда, Тернівки, Першотравенська, в Житомирській області – міста Коростишів. МВІП СРСР житловий фонд, що був створений у довоєнний час, облаштувало водогінними і каналізаційними мережами, централізованим тепlopостачанням. У 70-80-і рр. в умовах звуження обсягів шахтного будівництва (у 50 - ті рр. були здані в експлуатацію 314 шахт і розрізів, у 1971-1989 рр. - 25) житлове будівництво було сконцентроване в містах Кіровське, Молодогвардійськ, Новодружеськ, Суходільськ, Вугледар, які створювалися на «рівному місці», а також у Красноармійську, Шахтарську, де завершувалося будівництво нових шахт. У 80-і рр. за рахунок коштів ВП по пайовій участі було побудоване житло з усіма комунальними зручностями загальною площею 6 млн. м², або 115 тис. квартир.

Нове будівництво, реконструкція відомчого житла, знесення старого і переселення мешканців у будинки, що здавалися в експлуатацію (у 1986-1989 рр. було переселено 21,5 тис. чол.), мали наслідком збільшення з 54% у 1965 р. до 72,4% у 1985 р. числа шахтарських родин, що звільнилися від необхідності опалювання квартир вугіллями. Кількість квартир, що мали подачу гарячої води, збільшилася за цей же період з 3,7% до 19% [8, 202]. Кількість сімей, які користувалися газом, зросла в 6,3 раза. 75% відомчого житла мали водогони та каналізаційні системи.

У 80-і роки українське суспільство підходило до оцінки досягнень у соціальній галузі з іншими, ніж раніше, критеріями. Із зростанням освітнього рівня і матеріальних можливостей людей змінювалися їхні ціннісні орієнтири. На перший план вийшли проблеми якості життя. У цьому понятті разом з іншими містилися такі складові, як комфортність житла, безперебійність і достатність тепла і води, що подаються в будинки, газифікація квартир та їх телефонізація, зручність транспортних комунікацій. Зважаючи на такі життєві пріоритети, досягнення української влади у соціальній сфері не здавалися вагомими. УРСР не займала провідних позицій у СРСР відносно розвиненості системи життєзабезпечення міст. За кількістю створених каналізаційних систем вона знаходилася серед республік СРСР на 9 місці, за їх наявністю у селищах міського типу – на 11. Лише 5% малих міст і смт мали природний газ, 42% - водогін, 11% - централізовану каналізацію. Успіхи МВІП СРСР з поліпшення житлових умов для своїх працівників були скромнішими. Якщо в УРСР кількість житла з високим ступенем комунальних послуг складала 54,8%, то в більшості шахтарських міст 27-30%. Якщо наприкінці 80-х рр. в УРСР були газифіковані 83% державного житлового фонду, то відомчого житла ВП - 44%. У Донецькій області у відомчих домах без газу проживало 49 тис. шахтарських родин. У

Горлівці, Торезі, Шахтарську в газифікованих квартирах проживала лише кожна третя сім'я. Шахтарі Луганської області могли тільки здригати мешканцям Червонограда, де житло було газифіковане. У самій же Луганській області газифіковано було 38% відомчого житла. В той час, як в УРСР було газифіковано 17% індивідуальних житлових будинків, у шахтарських селищах – до 5%.

Мешканці шахтарських міст-сучасників промислового освоєння Донбасу, на території яких не проводилося нового будівництва або масштабних робіт щодо реконструкції шахт, мали найменші можливості користуватися комунальними послугами. Саме у цих містах були сконцентровані будинки довоєнної конструкції, що склали третину відомчого житлового фонду ВП, а також будівлі, які зводилися в спішному порядку у перші повоєнні роки. Хронічна нестача коштів, зниження з початку 70-х рр. обсягів робіт щодо благоустрою житла привели до того, що у м. Сніжне, наприклад, централізованого водопостачання не мали 40% квартир, у Селідовому - 30%. Каналізації не мали 70% відомчих квартир у Харцизьку, 55% – у Сніжному [1; 1463, 49]. Загальна кількість шахтарських родин, що обходилися без каналізації, в Донецькій області складала 42 тис.

Названі Сніжне, Селідове, Харцизьк належали до міст обласного підпорядкування. У більшості малих шахтарських міст, що були створені в довоєнні часи, комунальні послуги для населення були ще більш обмеженими. Мешканці шахтарських селищ, які знаходилися на значній відстані від центру, мали мінімальний доступ до комунальних послуг. Так, у селищах м. Антрацит, де знаходилося 57% відомчого житла, родини жили в бараках. На міських околицях в останню чергу здійснювалося підключення будинків до водогінних, каналізаційних, газорозподільних і електричних систем. У селищі шахти ім. Абакумова (Донецьк), наприклад, із 900 індивідуальних будинків були газифіковані 14. Були обладнані водогоном 12% індивідуального житла у Макіївці, 5% у Красноармійську, 1% у Дзержинську. Будинки у шахтарських селищах Макіївки, Селідове, Сніжного, Красноармійська, Добропілля взагалі не мали каналізації [8, 202]. 10% індивідуального житла не мали надійного електропостачання. У складному становищі опинилися мешканці селищ у випадку закриття шахт. Створені тут раніше системи енергозабезпечення довжиною в сотні кілометрів ставали занедбанними. Їх пориви ліквідувати було нікому.

Незалежно від проживання у відомчому житлі або приватному секторі шахтарські сім'ї терпіли часто однакові труднощі, наприклад, у можливостях користуватися водою. Наявність водогінних та каналізаційних систем не гарантувала безперебійного їх функціонування. Якщо в шах-

тарських містах Західної України був надлишок води, то в містах Донбасу – дефіцит. У Донецькій області, зокрема, він складав 27% [5]. Незважаючи на те, що була виконана велика робота з перекидання в цей регіон води з Дніпра, забезпечити шахтарські сім'ї необхідною їй кількістю поки що не вдавалося. Вода в будинки гірників надходила за жорстким графіком, з перебоями, особливо у літній період. Споживання води в Добропіллі складало 44% від потреби, у Торезі – 50% [4]. Проблемою шахтарських міст була не тільки кількість води, але й її якість. Основною водною артерією Донбасу був Сіверський Донець. Промислові і каналізаційні стоки, що створювалися в Харкові, Ізюмі, Слов'янську, Лисичанську, Рубіжному, час від часу скидалися в річку. У воді містилися солі, у тому числі важких металів, у концентрації до 2 000 міліграма на літр води. У ній містилися фенол, аміак, пестициди і гербіциди, синтетичні миючі засоби. Водою Сіверського Дінця користувалось населення більшості міст Донецької області. У Луганській області нею користувалися жителі Брянки, Кіровська, Перевальська і Стаханова. Проби води, що були проведені у Кіровську, показали, що вміст у ній фенолу досягав 280 гранично допустимих концентрацій [6]. У Луганській області, де 95% споживаної прісної води витягувалося з підземних джерел, з розвідання 2,8 млн. м куб. води, внаслідок функціонування промислових підприємств і хімізації сільського господарства, тільки 22% відповідали державним стандартам якості. Вугільна галузь була одним з основних забруднювачів довкілля. У Волинцевське водосховище (Єнакієве), що було джерелом води для п'яти шахтарських міст, шахти, що знаходилися поблизу, скидали води, що мали 2-3 разове перевищення ГДК мінеральних речовин. Гірники для технологічних потреб використовували сотні тонн емульсії, до складу якої входили луги, технологічне мастило, вуглеводи, які з водою переносилися у водоймища. Підприємства ВО «Шахтарськвугілля» викидали шахтні води в Ольхівське водосховище, яке постачало Харцизьк і Жданівку. Міста необхідного устаткування для повного очищення води не мали. Все це позначалося на здоров'ї людей. У Донецькій області захворюваність жовчнокам'яною хворобою і холециститом за період 1986-1988 рр. зростала на 21%. Надії на швидке поліпшення якості води, збільшення її кількості не було. Початок експлуатації Слов'янської та Волинцевської фільтрувальних станцій відкладався. Будівництво Добропільської станції, на яку покладалося зняття проблемиводопостачання міст Добропілля, Селідове, Красноармійськ і навколишніх селищ, через нестачу ресурсів було законсервовано.

З року в рік ускладнювалася можливість гірників мати в будинках достатню кількість необхідного тепла. Із збільшенням у добутий гірничій масі порідної складової (з 15% в 1960 р.

до 39,4% в 1989 р.) і включення породи в обсяги вуглевидобутку на комунально-побутові потреби направлялося все більше неякісного палива. З того, що пропонувалося споживачам, дві третини становило вугілля, яке було засмічене пилом і породою. Казанні не завжди були спроможні забезпечити квартири теплом. Труднощів у підтримці необхідного тепла зазнавала кожна третя шахтарська сім'я, що проживала у відомчому житлі ВП і користувалася пічним опаленням. У м. Сніжне в будинках з пічним опаленням жили 60% сімей, у Горлівці, Єнакієвому, Шахтарську – 40%. Труднощів зазнавали мешканці приватних будинків. Норма надання вугілля населенню покривала приблизно половину потреб. І якщо шахтарі мали можливість вкрасти або купити крадене вугілля, то ветерани шахтарської праці збирали для обігріву будинків паливо поблизу териконів, не маючи можливості заплатити 70 крб. за машину вугілля.

«Віялові відключення» електроенергії, що було способом подолання енергетичної кризи після аварії на ЧАЕС, вносили дискомфорт у життя шахтарських міст.

Можливості безперебійного забезпечення будинків водою, теплом, електрикою ставали все більш проблематичними через старіння комунікацій. Тривала експлуатація, невчасність ремонтних робіт призвели до того, що з 40 тис. км зовнішніх систем тепло- і водопостачання, що знаходилися у Донецькій області, 60-70% були непридатними для використання. Кількість поривів водогінної мережі на рік складала 25 тис. У Горлівці, де ситуація була більш-менш терпима, з 1620 км мереж потребували заміни 200 км. Тут у 1989 р. кількість поривів систем становила 5070, з яких вдалося усунути 4913. Ступінь спрацьованості мереж у Донецькій області істотно перевищував середньореспубліканські показники. В УРСР вимагали заміни 44% водогінних, 20% теплових і 9% каналізаційних систем [1; 1857, 225]. У містах, бурхливий розвиток яких випав на 50-і рр., після тридцяти років експлуатації приходило на непридатність енергетичне господарство. Вимагали заміни 40% повітряних і кабельних ліній електропередач.

Розкиданість на значній відстані одна від одної шахт і утворених навколо них селищ визначала важливість безперебійного функціонування транспортної інфраструктури. Шахтарські колективи часто складалися з мешканців різних населених пунктів. На шахту «Іловайська», наприклад, працівники діставалися з 30 селищ і сіл. Від місця проживання до шахти гірникові інколи доводилося долати відстань 40-60 км. Ситуація з громадським і відомчим транспортом з року в рік ставала все більше напруженою. Необхідною кількістю машин для перевезення людей автотранспортні підприємства забезпечені не були. У Донецькій області для обслуговування шахтарів бракувало 500 автобусів. Фізичний знос

автобусного парку складав 40%. Для підтримки автопарку області щорічно потрібно було отримувати 1,5 тис. нових машин, потреба в яких задовольнялася на 44%. Забезпечувати пасажирські перевезення було дедалі складніше внаслідок скорочення постачань палива і дефіциту запасних частин для автомобілів.

Просідання ґрунтів прискорювало руйнування асфальтового покриття доріг, яке становило 40-50% їх полотна. Для ремонтних робіт кожному місту потрібні були тисячі тонн бітуму. Отримували ж лише п'яту частину від потрібного. Страйки, що почалися в 1988 р. в АзРСР, мали наслідком припинення постачань цієї продукції в УРСР. У тих містах, де були прокладені тролейбусні лінії (Антрацит, Донецьк, Горлівка, Краснодон, Харцизьк Лисичанськ, Стаханов, Вуглегірськ), припинилося оновлення тролейбусного парку. Трамвайні комунікації знаходилися не в кращому становищі. В УРСР 420 км трамвайних колій були в аварійному стані. Постійними стали обриви і несправності контактних ліній, схід трамваїв з колії. Робочі міського транспорту не мали можливості забезпечити якісний ремонт техніки та енергосистем. Тому вдвічі збільшилася кількість повернення з ліній трамваїв, автобусів і тролейбусів.

Неритмічна робота міського транспорту викликала у городян невдоволення. Багато гірників позбавлялися можливості вчасно прибути на роботу і вчасно після відпрацьованої зміни залишити шахту. Роль відомчого транспорту в перевезеннях гірників була невелика. Здійснювало підвезення людей тільки кожне п'яте вугільне підприємство. У Єнакієвому, Макіївці, Держинську таких шахт була половина, у Донецьку, який за площею поступався тільки Москві, здійснювала підвезення шахтарів лише третина шахт [8; 1857, 225]. Перебої транспортного забезпечення дестабілізували виробничі і соціальне життя міст. Багато шахтарських селищ були не телефонізовані. У Макіївці телефонного зв'язку не мали мешканці Гірницького району, Радянського району (шахти, що розташовувалися тут, започаткували страйкову боротьбу в УРСР). Його не мали смт Зуєвка, Ольховатка та інші.

Причиною занепаду комунального господарства шахтарських міст було переплетіння політичних, економічних і управлінських чинників. Першопричиною кризи була низька ефективність народного господарства. Військові витрати, які у 1989 р. становили 51,9% ВВП, підірвали життєві сили суспільства [11, 385]. Унаслідок організаційних і управлінських прорахунків, постійного недофінансування поглиблювався кризовий стан вугільної галузі. Не тільки шахти, але й шахтарські міста знаходилися на державній дотації, яка зросла з 45,2 млн. крб. у 1975 р. до 2,2 млрд. крб. у 1986 р. МВП СРСР здійснювало фінансування соціальної сфери за залишковим принципом. Маючи обмежені

фінансові можливості, МВП СРСР не змогло виконати завдання партійно-державного керівництва щодо здійснення комплексу робіт з газифікації шахтарських міст і селищ, будівництва мереж тепло- і водопостачання і подальшій передачі житла на баланс місцевих органів влади. Наявні матеріальні ресурси не завжди використовувалися за призначенням. Типовою була поведінка керівництва ВО «Орджонікідзевугілля» (Єнакієве), яке залишило людей взимку 1988 р. без тепла. Замість того, щоб відремонтувати кілометри порваної тепломережі, воно розраховалося трубами за виконані роботи з меблевими фабриками і авторемонтними підприємствами [7; 61, 8].

У СРСР не існувало реального місцевого самоврядування. Фактично було багатопалатне. Матеріальні ресурси мали шахти. За стан об'єктів, що знаходилися на балансі ВП, за життєзабезпечення шахтарських селищ відповідали директори вугільних об'єднань і шахт. Підтримкою систем життєзабезпечення, будинків, що знаходилися на балансі міських Рад, займалися міськвиконкоми. Вирішенням проблем міського життя інколи займалися союзний уряд і Держпост СРСР. Міськкомунгоспи перебували у підпорядкуванні республіканському міністерству ЖКГ. У малих містах служб ЖКГ просто не було. Підприємства комунального господарства володіли мінімальними ресурсами. Їх на 70-80% від необхідного забезпечували шахти. Прийнята у квітні 1987 р. постанова ЦК КПРС і РМ СРСР про розвиток ЖКГ, якою передбачалося першочергове забезпечення міст матеріальними ресурсами, була провалена. Замість поліпшення, що очікувалося, відбулось істотне скорочення постачань. Потреби ЖКГ задовольнялися на 10-15%. У числі міст, що виявилися нездатними підтримувати власне комунальне господарство, був Антрацит. У місті з 356 км водоводу вимагали заміни 150 км. У першому півріччі 1989 р. місто отримало для ремонту 340 м труб. Тут стали непридатними 40% каналізаційних мереж, для заміни яких поступило 24 м труб [7].

Довгий час функції координатора різних структур, пов'язаних з підтримкою систем життєзабезпечення, якоюсь мірою виконували обласні і міські комітети КП України. Але після XIX конференції КПРС (1988 р.) в управлінні міським господарством виник провал. Все більш напруженими ставали взаємини між міською владою і керівництвом вугільних об'єднань і шахт. Цю напруженість вніс Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.). Місцеві органи влади не могли більше сподіватися на допомогу шахт, оскільки Закон не передбачав благодійну діяльність трудових колективів. Виконкоми повинні були платити шахтам за використані матеріальні ресурси та виконані шахтарями роботи. Але міська влада не мала власності, що дозволяло б одержувати прибуток.

Не було і необхідного державного фінансування. З 1,35 млрд. крб., які у 1989 р. мав у своєму розпорядженні виконком Донецької області, на заробітну плату працівникам бюджетних організацій було витрачено 81,4% коштів [3; 168, 14]. Але тільки для підтримки комунального господарства було потрібно 21% обласного бюджету [3, 167, 9]. У багатьох шахтарських містах після виплати заробітної плати працівникам бюджетних організацій у розпорядженні місцевих органів влади залишалось 8% наданих сум. Щоб якось звести кінці з кінцями, керівники міст займалися, кажучи їх словами, «вичавлюванням копійок з промислових підприємств». Місцеві органи влади, для яких бюджети могли б стати засобом розвитку комунального господарства, практично були безпорадні, цілком залежними від союзного уряду, а через безгрошів'я – від МВП СРСР.

«Селища наші вмирають», - характеризували стан справ посадові особи [2]. Політичне керівництво СРСР знало про проблеми шахтарських міст. У вересні 1988 р. Президія ВР СРСР розглядала питання «Про роботу Рад народних

депутатів Ворошиловградської області із зверненнями громадян в умовах демократії і гласності». Влада приходила до висновку, що розвиток шахтарських міст Донбасу можливий лише в разі реформування всієї системи економічних і соціальних відносин, вдосконалення політичної системи СРСР.

Таким чином, у шахтарських містах УРСР за роки Радянської влади не було створено сучасного міського господарства, що змушувало шахтарів і членів їх сімей витрачати значні життєві сили на підтримку більш-менш комфортних умов мешкання і подолання явищ, пов'язаних із старінням основних фондів міст і відставання їх соціальної сфери від потреб життя. На зміну тенденції розвитку комунального господарства, характерної для 60-х рр., у 70 - ті рр. прийшла стагнація. У 80 - ті рр. домінуючим був процес занепаду шахтарських міст УРСР. І якщо на першому етапі він був наслідком кризових явищ у вугільній галузі, то в другій половині 80 - х рр. занепад відображав розвал народногосподарського комплексу СРСР і фінансової системи держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р.2. – Оп. 15.
2. Держархів Донецької області. – Ф. 113. – Оп. 49. – Спр. 27. – Арк. 137.
3. Там само. – Ф. 326. – Оп. 136.
4. Там само. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Спр. 6350. – Арк. 79
5. Там само. – Ф. 2794. – Оп. 5. – Спр. 57. – Арк. 135.
6. Держархів Луганської області. – Ф. 1779. – Оп. 2. – Спр. 6383. – Арк. 198.
7. Там само. – Ф. 6414. – Оп. 35. – Спр. 3. – Арк. 61.
8. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред.З. Г. Лихолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.
9. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. М.: Новости, 1995. – 600 с.
10. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття (1945-2000 рр.). – К.: Ін-т історії НАН України, - 250 с.
11. Коврига В. Век борьбы и труда. – Днепропетровск: Лира, 2006. – 416 с.
12. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. –Донецьк: Либідь, 2004. – 412 с.

ФІЛОСОФІЯ

Н.М. МАМАЙ

ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ Ф. НІЦШЕ

Мамай Наталя Миколаївна - доцент кафедри фінансів, обліку й аудиту Запорізької філії Європейського університету, кандидат філологічних наук

Незважаючи на те, що проблемі пізнання у філософії Ф. Ніцше було присвячено ряд досліджень ([1], [5], [8] і ін.), її деякі аспекти дотепер не одержали цілісного осмислення. У статті ставиться мета визначити рівні реальності у філософії Ф. Ніцше й проаналізувати можливості їхнього пізнання за допомогою свідомого й екстатичного станів, розглянути поняття «суб'єкт пізнання» й «об'єкт пізнання» в онтологічному аспекті.

Розглядаючи проблему пізнання в контексті механістичного розуміння світу, Ф. Ніцше стверджує, що поняття пізнання може бути застосоване лише до області, в якій можна вираховувати, зважувати, вимірювати, тобто оперувати категорією кількості. Для того, щоб установити кількісні стосунки, необхідні «одиниці», в якості яких виступають поняття суб'єкта, об'єкта, речі, діяча, дії і т. ін. «Не було б нічого такого, що можна було б назвати пізнанням, якби мислення не перетворило собі спочатку світ таким способом у «речі», у щось постійно собі рівне», - пише Ф. Ніцше [6, 267].

Що ж являє собою «річ» як предмет механістично інтерпретованої реальності й яким чином її зміст стає надбанням розуму?

Річ як одиничний предмет в уяві індивіда є сумою її дій, синтетично пов'язаних за допомогою поняття чи образу. Вона винаходиться в якості основи для різних предикатів. Речовинність, за Ніцше, створюється винятково суб'єктом і вкладається шляхом тлумачення в комплекс почуттєвих вражень. Річ може існувати лише в процесі взаємодії з іншими об'єктами, тому поняття речі дається завжди як поняття відносин.

«Якщо я в думках усуну всі відносини, всі «властивості», всі «діяльності» якоїсь речі, то речі не залишиться: тому що речовинність лише додана нами під тиском логічних потреб, відповідно, з метою позначення, розуміння один одного (для зв'язку множинності відносин, властивостей, діяльностей)», - стверджує Ф. Ніцше [6, 260].

Зіставляючи поняття «річ у собі» й «річ для нас», Ф. Ніцше заперечує наявність об'єктивного модусу не тільки в предметів феноменального світу, «речей для нас», але й у «речей у собі». «Речей у собі», на його думку, взагалі не існує. «Річ у собі», будучи атрибутом «світу в собі» чи «світу буття», «істинного», надприродного світу (ці поняття Ніцше вживає як синоніми), який повинен мати об'єктивні якості, апріорі позбавлена права на існування, оскільки не існує й «істинного світу». «Світ у собі», за Ф. Ніцше, лише фікція.

Таким чином, речі не володіють властивостями й якостями, які не залежать від тлумачення й суб'єктивності. Немає об'єктивної сутності речі, пізнавши яку можна було б наблизитися до істини. «...Сутність речі є тільки думка про річ», - стверджує мислитель [6, 259].

Як формується такий погляд?

Людина не може об'єктивно сприймати реальність, тому що всі пізнавальні органи розвинулися в залежності від умов збереження й росту, вважає Ф. Ніцше. Тому всі почуттєві сприйняття утилітаризовані. Відповідно, розум, який розвинувся на сенсуалістичній основі, на вірі в істинність показань почуттів, так само не може бути об'єктивним знаряддям пізнання. З іншого боку, логіка й категорії розуму є лише засобами для обробки світу в утилітарних цілях, а не

критеріями істини й пізнання. Відповідно, мислення являє собою інтерпретацію за змушеною схемою, оскільки світ розглядається й трактується так, щоб життя могло зберігатися. «Ми взагалі не можемо зовсім мислити нічого так, як воно існує», - констатує Ф. Ніцше [6, 202].

Таким чином, пізнання в аспекті феноменальної реальності не має об'єктивної основи ні з боку об'єкта пізнання, ні з боку суб'єкта, який пізнає. Світ явищ Ф. Ніцше розуміє як світ, що сприймається й інтерпретується з точки зору цінностей визначених співтовариств. Тому існує безліч тлумачень, зумовлених різними утилітарними поглядами. «Оскільки взагалі слово «пізнання» має сенс, світ пізнаваний, - стверджує Ф. Ніцше, - але він може бути трактований і на інший лад, він не має якогось одного змісту, але незчисленні змісти» [6, 224]. Але й у цьому аспекті під пізнанням не мається на увазі оволодіння об'єктивним змістом якогось суб'єктивного значення, тому що механістичне розуміння, яке властиве світу явищ, може тільки описати те, що відбувається, а не пояснити.

Світ «феноменів», який представляє оброблений свідомістю світ, є складовою частиною загальної реальності, яка в розумінні Ф. Ніцше, складається не з «речей», конкретних і чітко фіксованих суб'єктів і об'єктів, а з визначеної кількості квантів сили, які об'єднуються в окремі сполучення за принципом спорідненості прагнень. Спонукувані волею до влади, вони постійно ведуть боротьбу один з одним з метою збільшення сфери панування. «Кожний центр сили має по відношенню до всього іншого свою перспективу, тобто свою цілком визначену оцінку, свій спосіб дії, свій спосіб опору. Відповідно, світ явищ може бути зведений до специфічного роду впливу на світ, який витікає з будь-якого центру. Але не існує зовсім різних родів дії: і світ є лише слово для позначення сукупності всіх цих дій. Реальність саме і складається з приватних акцій і реакцій усього одиничного, які спрямовані на ціле», - пише Ф. Ніцше [6, 263]. Кількість центрів сили, як і якість їхніх дій на оточення, постійно змінюється. Реальність знаходиться в стані безупинної зміни, становлення.

Відповідно, суб'єкт і об'єкт – це лише комплекси процесів, які стосовно інших комплексів здаються стійкими. Життя як органічне, так і неорганічне, яке являє собою сукупності цих процесів, виступає, за Ніцше, формою волі до влади, яка є глибинною сутністю буття. Атрибутом суб'єкта, який пізнає, як представника живої форми життя, виступає свідомість, що стоїть на чолі визначеного комплексу процесів. Відповідно, свідомість споконвічно спрямована на те, щоб одержати таку концепцію реальності, яка б сприяла зміцненню й розширенню сфери влади. Тому

свідомість не може служити об'єктивним засобом досягнення істини, вона є лише засобом для розвитку життя.

Отже, щоб наблизитися до об'єктивної істини, необхідно звільнитися від суб'єктивних уявлень, від свідомості. «... Життя повніше там, де воно найменш всього свідоме (тобто де не виступають його логіка, докази, засоби, наміри, його корисність)», - стверджує Ф. Ніцше [6, 204].

Найбільш діючими методами досягнення несвідомого стану, що дозволяє злитися із сутністю «Першого», є, за Ніцше, психотехніки діонісійських містерій. Центральною частиною діонісійського ритуалу завжди був екстатичний досвід більшого чи меншого ступеня нестями, що давав можливість учаснику перебороти обмеженість свідомості, відчуття п'янку свободу, прилучитися до творчої безпосередності й надлюдської сили Діоніса. Саме Діоніс, на думку мислителя, найповніше, на відміну від інших богів, виражає глибинну сутність буття, є уособленням усеосяжної повноти й вічності життя. «... Лише в діонісійських Містеріях, у психології діонісійського стану виражається основний факт еллінського інстинкту – його «воля до життя», – пише Ф. Ніцше. – Що гарантував собі еллін цими Містеріями? Вічне життя, вічне повернення життя; майбутнє обітоване й освітлене минулим; переможені Так по відношенню до життя всупереч смерті й зміні ...» [7, т. 2, 628 - 629].

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

1. Пізнання в аспекті феноменальної реальності не має об'єктивної основи ні з боку об'єкта пізнання, ні з боку суб'єкта, який пізнає.
2. Світ «феноменів», який сприймається свідомістю, є складовою частиною загальної реальності, яка не усвідомлюється.
3. Світ не має якогось одного значення, він має множинність тлумачень, зумовлених різними утилітарними потребами.
4. Феноменальний світ являє собою оброблену свідомістю частину реальності; світ, який сприймається й інтерпретується з погляду цінностей визначених співтовариств.
5. Суб'єкт пізнання й об'єкт пізнання не володіють чітко фіксованою формою. Це комплекси процесів, які здаються стійкими по відношенню до інших комплексів.
6. Наблизитися до пізнання сутності буття можливо лише в несвідомому стані. Найоптимальнішим способом такого пізнання є екстатичний досвід діонісійських містерій.

Подальше дослідження рівнів реальності й можливостей їхнього пізнання у філософії Ф. Ніцше буде сприяти створенню більш цілісного уявлення про концепцію світу й теорію пізнання мислителя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гейликман Т. Теория познания Ницше // Правда. – № 6. – 1905. – С. 154 – 174.
2. Гроф С. За пределами мозга. – М.: «АСТ», 2005. – 504 с.
3. Иванов В. И. Ницше и Дионис // Весы. - № 5. – 1904. – С. 17-30.
4. Иванов В. И. Религия Диониса: ее происхождение и влияние // Вопросы жизни. - № 6. – 1905. – С. 185 – 220; № 7. – 1905. – С. 122 – 148.
5. Лаврова А. А. Критический анализ гносеологических взглядов Ф. Ницше: Автореф. дис... к-та филос. наук: 09.00.08 / Моск. гос. ун-т. – М., 1985. – 21 с.
6. Ницше Фридрих. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: «REFL-book», 1994. – 352 с.
7. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. – Т. 1: Литературные памятники: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.; Т. 2: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
8. Сергейчик Е. М. Ницше: история как прогресс «воли к власти» // Сергейчик Е. М. Философия истории. – СПб.: Изд-во «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2002. – С. 306 – 318.
9. Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. – М.: Азбука, 2007. – 544 с.

О.І. МИКИТИНЕЦЬ

ХРОНОТОПНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СНУ ЯК ТЕКСТОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПРАЦЬ П.О. ФЛОРЕНСЬКОГО)

Микитинець Ольга Іванівна - аспірант кафедри соціальної філософії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Проблема дослідження такого феномена, як сон, існувала, починаючи з античності. Вже тоді простір і час згадувалися як характеристики сновидіння, але дещо іншим був підхід до розуміння снів. У культурі міфу сон – це реальна подія, оскільки сновидіння сприймалося як подорож душі: « ... душа одночасно легко могла перемещатися як в пространстві, так і во времени» [3; 86]. Існує безліч підходів і концепцій, що намагаються інтерпретувати сновидіння і пояснити їх природу. Це і психологічні інтерпретації (З.Фрейд), і гуманітарне трактування сновидіння як тексту, і художнє трактування сновидіння (живопис, поезія, кіно (Делез)). Але найпривабливішою, на наш погляд, є концепція, запропонована П. О. Флоренським. Вона, по-перше, узагальнює багато в чому попередні концепції, а по-друге, завдяки привнесенню наукових характеристик дійсності в гуманітарну область пропонує конструктивний, протилежний постмодерністському, підхід до інтерпретації явищ, які стосуються буття людини, що в даний час є надзвичайно актуальним.

По-друге, рішення даної проблеми дозволить точніше інтерпретувати події нефізичних реальностей, однією з яких є сон, що, у свою чергу, дозволить адекватніше сприймати навколишню дійсність.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб виявити просторово-часові характеристики сну як текстової реальності. Об'єкт розгляду даної статті –

сон як текстова реальність, предмет – простір і час, що виявляються в процесі аналізу даного явища.

Необхідно відзначити, щовнашому дослідженні ми спиратимемося, в основному, на працю П.О. Флоренського «Іконостас». Це не єдиний твір мислителя, в якому пропонується розгляд простору і часу як фізичної, так і психічної реальностей. В таких працях, як «Мнимості в геометрії», «Аналіз просторовості <і часу> в художньо-образотворчих творах» П. Флоренський надає увагу опису простору, маючи на увазі і наявність в ньому часу, як незмінної складової (чотиривимірний простір, в якому час – четверте вимірювання простору). Простір незмінно домінує, має зверхність над часом. В роботі «Іконостас» зміщуються акценти, і робота явно виділяється серед творчої спадщини П.О. Флоренського. Це відбувається, перш за все, завдяки предмету – часу, представленому і описаному тут не як четверте вимірювання простору, а як самостійний феномен, що є основною характеристикою психічних реальностей, однією з яких є сон. Час стає основною характеристикою сну, який ми можемо назвати скоріше «коли-текстом», а не «де-текстом», тобто текстом з часовою, а не просторовою домінантою. Отже, «Іконостас» - це праця, в якій вся увага прикована до часу, його властивостей і функцій, його течії, напрямку і «щільності».

Однак перед тим, як прийти до такого світу, де панує час, П. Флоренський будує реальність

із специфічним – мнимим, простором. Посилаючись на відомих математиків і фізиків Коші, Гауса, згадуючи Мінковського [2], Ейнштейна тощо [6], Флоренський пропонує теорію мнимостей у чотиривимірному просторі. Цей простір описується Мінковським як об'єднуюче фізичний тривимірний простір та час, і в якому положення кожної події задається чотирма координатами — трьома просторовими і однією часовою. Отже, кажучи про чотиривимірний простір, ми матимемо на увазі простір-час. Що цікаве, поняття «хронотоп» М. М. Бахтіна теж виникло під впливом ідей Ейнштейна і Мінковського. Значення природничо-наукового хронотопа було практично повністю змінено М. Бахтіним, залишилося тільки «выражение в нем неразрывности пространства и времени (время как четвертое измерение пространства)» [1, 121].

Що ж до Флоренського, то просторово-часовий континуум привноситься ним до галузі культури без змін.

Описуючи і доводячи існування мнимостей математичними засобами і спираючись на теорію відносності Ейнштейна, розробки Мінковського, Лобачевського тощо, о. П. Флоренський вказує на докази існування мнимостей, знайдені ним і в гуманітарній сфері, а точніше - в текстах мистецтва та культури в цілому.

У гуманітарній сфері Флоренський звертається, в основному, до художніх творів і описує уявну реальність (видиму і ту, яка передається за допомогою зворотної перспективи). П.О. Флоренський вказує на те, що поезія і музика володіють великою просторовою свободою, і піддає аналізу твори живопису і графіки, аналізуючи властивий їм простір.

Нас, відповідно до поставлених цілей, цікавить опис і визначення П.О. Флоренським простору текстової реальності.

Найбільш ясно і ретельно аналіз простору ми можемо простежити, звернувшись до роботи «Мнимості в геометрії». Завершальний, 9-й параграф цієї роботи присвячений не математичному або фізичному, а гуманітарному, а саме – текстуальному доказу мнимостей. За для «закруглення» (вислів П. Флоренського) теорії мнимостей російський філософ розглядає опис простору в «Божественній комедії», вказуючи на те, що простір, описаний там – Арістотеле-Птолемее-Дантовий.

Опис простору П.О. Флоренський починає із спуску поетів у Пекло: «Итак, припомним путь Данта с Вергилием. Он начинается в Италии. Оба поэта спускаются по кручам воронкообразного Ада. Воронка завершается последней, наиболее узким кругом Владыки преисподней. При этом обоими поэтами сохраняется во все время нисхождения вертикальность — головою к месту схода.... Но, когда поэты достигают приблизительно поясницы Люцифера, оба они внезапно переворачиваются, обращаясь ногами к поверх-

ности Земли, откуда они вошли в подземное царство, а головою — в обратную сторону...» [6, 45]. Хотілося б звернути увагу на те, що подібний початок опису дійсності в тексті виявляється не тільки в «Божественній комедії». В казці Л. Кэрролла «Аліса в Країні чудес» подорож головної героїні і опис нею побаченої навколо реальності також починається з падіння в кролячу нору. Падіння довге, рівно як і подорож по кручах воронкоподібного Пекла. Стіни Пекла, як і стіни нори, не пустинні, а наповнені змістом. Строга вертикальність в «Алісі в Країні чудес» також зберігається. Взагалі, воронка, колодязь, нора, дупло і т.п. часто зустрічаються в текстах як перехід в інший, потойбічний світ, тридесяте царство. До речі, тридесяте царство сьогодні можна тлумачити як метафору, вказуючи на число швидкості світла: $3 \cdot 10^8$ м/сек. Спускаючись у нору, дупло, колодязь, побувавши в тридесятому царстві (перейшовши между Неба і Землі, уявного миру і реальності), герой повертається на те ж місце, звідки почав свій шлях, хоча йшов він тільки вперед. Цікавий і аналіз траєкторії подорожі поетів: «...Дант все время движется по прямой и на небе стоит — обращенный ногами к месту своего спуска; взглянув же оттуда, из Эмпирея, на Славу Божию, в итоге оказывается он, без особого возвращения назад, во Флоренции. Путешествие его было действительно; но если бы кто стал отрицать последнее, то во всяком случае оно должно быть признано поэтической действительностью, т.е. представимым и мыслимым...» [6, 46]. Нас цікавить тут саме те, що подорож о. П. Флоренський визнає як поетичну дійсність, уявним і мислимим, що повністю підходить під визначення мнимості. Це значить, що реальність тексту і культури уявна. Флоренський не говорить про нереальність або ірреальність уявного простору і тіл, що знаходяться там: «...мнимость параметров тела должна пониматься не как признак ирреальности его, но — лишь как свидетельство о его переходе в другую действительность. Область мнимостей реальна, постижима...» [6, 51].

Простір тексту мнимий, він дзеркально відображається від реальності дійсної: «...у пространственно-временного многообразия есть своя «изнанка», обратная «сторона»...» [6, 6]. До речі, кожна реальна мить або подія мають свого дзеркального двійника [6, 57], в «Алісі в Задзеркаллі» героїня потрапляє в інший світ (мнимий) через дзеркало. Текст перетворює, з'єднує події, процеси, «вигортає» дійсність, наповнюючи її новими значеннями.

Середньовічне уявлення про світ (світобачення) признається Флоренським більш правильним. Простір замкнутий, за словами Флоренського, більше всього схожий на еліптичний простір, тобто світ кінцевий: «В принципе относительности эти общегеометрические соображения получили недавно неожиданное конкретное ис-

толкование, и с точки зрения современной физики мировое пространство должно быть мыслимо именно как пространство эллиптическое, и признается конечным, равно как и время, — конечное, замкнутое в себе» [6, 46]. Звідси ми приходимо до цікавих висновків, простір і час світу кінцеві та замкнуті, а якщо додати сюди і перевагу тексту над світом (текст первинний по відношенню до світу: спочатку було Слово), то хронотоп текстовий (мнимий) породжує хронотоп дійсності. Культура, по П.О. Флоренському, розуміється як діяльність організації простору [4, 105]. Існує декілька видів цієї діяльності, що породжують якісно різні простори (простір науки і філософії, простір техніки, простір мистецтва). Будучи якоюсь мірою автономними, вони все ж таки перетинаються, породжуючи на стику нові значення й контексти. Хотілося б наголосити на ще одному – ціннісному аспекті описуваного О.П. Флоренським простору. Чотиривимірний простір (час є четвертим вимірюванням) є антропоцентричним, дана концепція повертає людину в центр всесвіту (тут ми можемо провести аналогію з філософією вчинку М.М. Бахтіна).

Що стосується часу, то, як уже згадувалося нами вище, якнайповніший його опис присутній в роботі «Іконостас». «Вигортання» часу П.О. Флоренським найбільш детально описано при аналізі простору сну.

Час, за словами філософа, є межа між сном і пильнуванням, і на цій межі народжується текст сну. Саме завдяки ущільненню і «прискоренню» час сну вже не може бути ігнорований свідомістю так, як час реальності: «... в сновиденні время бежит, и ускоренно бежит, навстречу настоящему, против движения времени бодрствования сознания. Оно вывернуто через себя, и, значит, вместе с ним вывернуты и все его конкретные образы. А это значит, что мы перешли в область мнимого пространства» [5, 14-15].

Сновидіння – це текст, який народжується на границі, з одного боку, на межі між сном і пильнуванням, з іншого – між свідомістю і несвідомим поляганням, між реальним світом і не-реальністю, між реальним та мнимим буттям. Основна задача, яку вирішує О.П. Флоренський, – це опис перетину, зіткнення двох світів – світу видимого і світу невидимого, але уявного. І ось це місце, межа, де світи стикаються та одночасно відділяються один від одного, і є простір сновидіння. Ключ до розуміння специфіки простору сну дає саме специфічний час – такий, якого поза сном не може бути.

П.О. Флоренський розрізняє сон і сновидіння, вказуючи на те, що глибокий сон не супроводжується сновидіннями, а цікавить нас напівсонний стан, який і є «именно граница между сном и бодрствованием, есть время, точнее сказать, время-среда возникновения сновидческих образов» [5, 4]. Час сну – інший, його течія не може бути повністю пояснена нами. Як було сказано

вище, час уві сні прискорюється, ущільнюється, і події уві сні змінюються миттєво, що неможливе в реальності, і тому при споміні наша «денна свідомість» (вислів П. Флоренського) вибудовує властивий йому часовий ряд, а самі ці події «имеют особую, не сравнимую с дневною, меру времени, «трансцендентальную» [5, 4-5]. Пояснює це автор таким чином: за короткий проміжок «нашого реального часу» уві сні ми можемо пережити години, місяці і роки. Потрапляючи в простір сновидіння, людина, природно, приймає і міру часу цього простору, а час там, порівняно з реальністю, протікає неймовірно швидко (ця концепція достатньо популярна в сучасній психології). П. О. Флоренський же при опису часу сновидіння пішов значно далі, вказавши на те, що час може протікати з нескінченною швидкістю, «и даже, выворачиваясь через себя самого, по переходе через бесконечную скорость, получают обратный смысл своего течения. ... время действительно может быть мгновенным и обращенным от будущего к прошедшему, от следствий к причинам, телеологическим, и это бывает именно тогда, когда наша жизнь от видимого переходит в невидимое, от действительного — в мнимое» [5, 5-6]. Час знаходить дві властивості, які відсутні у часу реального – це миттєвість і оберненість. Можливість обертання часу доводиться О.П. Флоренським при розгляді декількох сновидінь, розв'язка в яких була спровокована дзвінком будильника. Цей приклад часто присутній у підручниках по психології, і ми опишемо його достатньо стисло: людина нібито пережила уві сні події декількох років і прокинулася від удару по шиї залізної спинки ліжка (в сновидінні вона була страчена за допомогою гільйотини, і явно відчула її вістря на шиї). Психологи стверджують, що час мчить уві сні з такою швидкістю, що всі ці роки і події сновидіння були пережиті за ту мить, коли людина відчула металеву спинку ліжка. П.О. Флоренський трактує це інакше. Час сновидіння, за його словами, є протилежним кантівському часу і протікає «как раз наоборот», будучи онтологічно дзеркальним відображенням реального світу, своєрідною зоною уявного простору, хоча для сплячого все якраз навпаки, і час сну тоді є достовірно реальним. Сновидіння, по П.О. Флоренському, наскрізь символічне: «... оно — почти чистый смысл иного мира, незримый, невещественный, непреходящий, хотя и являемый видимо и как бы вещественно. Оно — почти чистый смысл, заключенный в оболочку тончайшую, и потому почти всецело оно есть явление иного мира, того мира» [5, 17], світу мнимостей. Все те, що сказано о. П. Флоренським про сон, переноситься ним до сфери культури, і природно може бути застосованим до тексту.

У результаті дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

1. При аналізі чотиривимірного простору, за-

пропонованого о. П. Флоренським, і екстраполяції цього концепту на гуманітарну сферу, зокрема, застосовуючи до текстів, ми можемо визначити текстовий простір-час саме як більш, ніж трьохмірний.

2. Простір тексту - мнимий, як і простір культури в цілому. Текст перетворює, з'єднує події, процеси, «вигортає» дійсність, наповнюючи її завжди новими значеннями. Онтологія тексту, його буття не можуть бути реалізовані у евклідовому просторі. Применення значення самої дійсності та перебільшення значення окремих деталей тексту позбавляють його руху, а значить і повноти буття.

3. Реальність сну символічна, мнима, а час сновидіння є «онтологічним дзеркалом» дійсного

світу. Сприймаючи сон як текстову реальність, ми можемо застосувати і до тексту характеристики сновидіння. Текст є, за висловом П. Флоренського, «оплотненное сновидение». Так само, як реальність і сновидіння ми розрізняємо, перш за все, за ознакою часу і описуємо, виходячи з хронотопних характеристик, так і текст, і, перш за все, онтологія тексту, можуть бути сприйняті завдяки часу і простору, в яких розгортаються текстові смисли.

4. Домінування часових характеристик сну над просторовими дозволяє нам визначити сон як «коли-текст», і значення сну, а отже, і онтологія сну, можуть бути досягнуті за допомогою розуміння специфіки його часових характеристик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин. М.М. Формы времени и хронотопа в романе. // Литературно-критические статьи. – М.: Худож. Лит., 1986. – С. 121-290.
2. Минковский Г. Пространство и время // Успехи физических наук. Т. LXIX, вып. 2. 1959г. – С. 303-320.
3. Розин Вадим. Семиотические исследования. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – 256 с.
4. Флоренский П.А. Анализ пространственности <и времени> в художественно-изобразительных произведениях // Флоренский П.А., священник. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. – М.: Мысль, 2000. – С. 79–421.
5. Флоренский П.А. Иконостас. Избранные труды по искусству. – СПб.: Русская книга, 1993. – 365 с.
6. Флоренский П.А. Мнимости в геометрии. – М.: Лазурь, 1991. – 96 с.

С.Ш. АЙТОВ

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ КУЛЬТУРОЛОГИИ И СЕМИОТИКИ 1960-х – 1980-х гг.

Айтов Спартак Шалвович – доцент кафедры философии и социологии Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна, кандидат исторических наук

Проблема данной работы состоит в изучении концепций социально-гуманитарных наук, анализирующих сущностные ментальные, социально-психологические и социально-культурные факторы развития обществ прошлого и, в определенной степени, социумов современности.

Цель работы заключается в анализе историко-антропологически ориентированных культурологических и семиотических исследований 1960-х – 1980-х гг., периода интенсивного и плодотворного развития различных направлений социально-гуманитарного познания. Многоаспектные изыскания и реконструкции бытования и эволюции «человека во времени» - когнитивного идеала исторической антропологии, культурологии и семиотики проанализированы в работах современных исследователей. Так, В.В. Иванов рассмотрел

культурологические и семиотические концепции О.М. Фрейденберг, видного историка культуры, в их корреляции с социологией (реконструкцией социальных практик) [7, 87-89].

Тему научного взаимодействия культурологии, социологии, социальной психологии и семиотики затронул также О.С. Воскобойников – в части оценки влияния на средневековый социум паранаучных традиций и знаний [4, 83-85]. Вместе с тем, указанная проблематика, по существу, пребывает в начальной фазе исследования.

Для анализа историко-антропологических подходов в культурологии и семиотике важное значение имеют категории естественного и искусственного языка. Понятие естественного языка является одним из основных в культурологии и семиотике. Как указывает А.А. Ветров, понятие

естественного языка является центральным понятием науки о знаках. Отличительной чертой языкового знака он считает то, что последний производится человеком и служит для общения отдельных индивидуумов [3, 73]. А.Ф. Лосев отмечает активность языкового знака, языкового обозначения. По его мнению, все слова имеют значение в том простом смысле, что они являются символами, обозначающими нечто иное, чем они сами [4, 74]. Называя вещь, присваивая ей имя, человек делает ее предметом мысли. Посредством именованная вещь оказывается включенной в сферу теоретизирования. Она превращается в элемент умственной деятельности [1, 75]. Ряд исследователей указали на взаимодействие естественного языка и содержания человеческого мышления. Э. Кассирер писал о неразрывности интуитивного видения мира и естественного языка [16, 64]. Одним из принципов постструктурализма является принцип логоцентризма, согласно которому, тип мышления обуславливает структуру и функцию разговорного языка [5, 208].

А.А. Ветров определяет естественный язык как совокупность языковых смысловых единиц, то есть совокупность предметов, которые обладают смысловым значением и которые производятся самыми организованными системами [3, 78-79]. Естественный язык не только связан с мышлением, но и определенным образом влияет на формирование у человека представлений о мире. А.Ф. Лосев указывает, что при условии реального существования обозначаемого предмета язык часто привносит с собой нечто небывалое [9, 2] – новое в восприятии действительности. Исследователь подчеркивает, что языковое обозначение исходит не просто из отражения действительности, но и из коммуникативного использования действительности и, следовательно, из того или иного ее переделывания [9, 13]. Принцип лингвистической дополнителности допускает дополнительное «видение» мира через «языковые представления», которые возникают в силу специфических особенностей (естественных) языков. По мнению Р.Г. Алояна, эта концепция признает обусловленность мышления языком. Принцип лингвистической дополнителности основывается на представлении о дополнительной роли языковых факторов в образовании познавательной картины мира, наличии различных (этнических) «видений» мира, определяемых семантическими свойствами (естественных) языков [1, 81].

А.Ф. Лосев высказывается о воздействии языка на мысль и «видение» мира еще более определенно. По его мнению, семантический акт является не просто воспроизведением предметов в уме человека – но еще и конструирует то или иное их понимание [9, 15]. Обозначив творческую роль языка в восприятии человеком действительности, исследователь указывает и на феномен воздействия языка на саму действительность. Всякое строительство жизни при помощи языка он

называет «конструктивно-техническим» (ментальным) актом [9, 26].

Э. Кассирер подчеркивает роль языка в «конструировании мира объектов» (то есть мира действительности), в формировании картины мира в обыденном сознании. В.П. Медведев указывает на популярность темы «влияние естественного языка на формирование представлений о мире, «картины мира» у западных ученых. В качестве примера он приводит принцип лингвистической относительности американских ученых Э. Сепира-Б. Уорфа [16, 63].

Б. Уорф считает, что европейские языки «навязывают» говорящим представления о мире как о наборе отдельных предметов и событий [16, 63]. Общие представления Кассирера, Сепира и Уорфа состоят в том, что дифференциация мира (в человеческом сознании) – на вещи, свойства и отношения – это продукт воздействия языка на человеческое мышление [15, 14].

Суммируя концепции указанных выше ученых о языке, можно сказать, что, по их мнению, естественный язык оказывает воздействие на мир реальный, мир социальной реальности посредством воздействия на формирование у человека – и у социума в целом – определенной картины мира, «видения» мира, в соответствии с которым человек строит свое общественное и частное поведение, а социум функционирует. Язык также оказывает влияние на образование в социуме системы морально-этических ценностей.

Ю.М. Лотман определяет язык как структурное «штампующее» устройство. Именно он снабжает членов коллектива интуитивным чувством структурности, именно он своей системностью, своим преобразованием «открытого» мира реальных в «закрытый» мир имен заставляет людей трактовать как структуры явления такого порядка, структурность которых не является очевидной. Языковая структура отвлекается от (собственно) языкового материала, получает самостоятельность и переносится на все возрастающий круг явлений, которые начинают в системе человеческих коммуникаций вести себя как языки и, тем самым, становятся элементами культуры [15, 165]. В теоретических построениях Ю.М. Лотмана понятия «естественный язык» и «культура-в-целом» тесно связаны между собой. Исследователь указывает, что в реально-историческом функционировании языки и культура неотделимы. Невозможно существование «естественного языка», <...> который не был бы погружен в среду исторических традиций и ментальности в контекст культуры и культуры, которая не имела бы в центре себя структуры типа естественного языка [15, 146]. В свою очередь, основная работа культуры заключается в структурной организации окружающего человека мира. Культура-генератор структурности, и этим она создает вокруг человека социальную сферу, которая <...> делает возможной общественную жизнь [15, 146]. Ю.М. Лотман считает

также, что отдельные искусства построены по типу (естественных) языков [14, 16]. Из сопоставления представлений о сущности естественного языка и его влияния на действительность, можно сделать вывод о близости теоретических позиций Ю.М. Лотмана и А.Ф. Лосева, Э. Э. Кассирера, Э. Сепира, Б. Уорфа, А.А. Ветрова, А.Г. Алояна.

Подобно названным ученым тартуский исследователь разделяет положение о воздействии естественного языка на реальность. Однако вместо «двухчастной» системы: язык-действительность, Ю.М. Лотман предлагает «трехчастную»: язык-культура-действительность. Культура в этой формуле является опосредующим звеном. По Ю.М. Лотману, естественный язык способствует возникновению и развитию культуры, а последняя оказывает значительное влияние на социально-политические реалии, бытовое и общественное поведение членов социума. Можно сказать, что влияние языка на действительность опосредовано и многократно усилено сферой духовной культуры, стереотипами «видения» и восприятия мира.

Наряду с понятием естественного языка заметную роль в ориентированных на изучение мира человека прошлого культурологии и семиотике играет понятие искусственного языка, то есть такой информационной и коммуникационной знаковой системы, в которой исходными смысловыми элементами являются элементы динамичных культурных феноменов, в частности, мифологические герои и сюжеты – в мифологии, ритуалы и заклинания; в магии последовательность и сущность церемониала в системе придворного этикета и т.д. Исследование искусственных языков тесно связано со структуральным методом, прежде всего изучающим значение, семантику литературы, фольклора, мифа [10, 483]. Исследуя явление карнавалов европейского Средневековья, М.М. Бахтин пришел к выводу, что данный феномен культуры выработал целый язык символических, конкретно-чувственных форм: от больших и сложных массовых действий до отдельных карнавальных жестов <...>. Язык этот невозможно перевести полно и адекватно на язык отвлеченных понятий, но он поддается известному транспонированию на родственный ему по конкретно-чувственному характеру язык литературы [6, 8]. Сделав это открытие, М.М. Бахтин, по мнению В.В. Иванова, предвосхитил широко используемое в современной семиотике разграничение естественного языка и надъязыковых (вторичных моделирующих) систем знаков [6, 9], которые вполне отождествимы с искусственными языками. А.Ф. Лосев много занимался исследованиями искусственного языка античной мифологии, которая разработана у ученого в обширной серии экскурсов самого различного содержания: мифологичность костюма, поведенческих стереотипов (жестов, манер, походки), <...> деталей религиозного обряда, <...> идеологических штампов, и т.д. [19, 136].

С.С. Хоружий назвал исследования А.Ф. Лосева

теоретическим осмыслением мифов <...> в русле семиотики [19, 136-137]. По его мнению в экскурсах исследователя можно увидеть немало общего с семиотикой. Под мифологией А.Ф. Лосев понимал, как считает Хоружий, именно семиотику [19, 136-137]. Пионером применения семиотических методов в этнографии был советский фольклорист П.Г. Богатырев, чьи исследования датский лингвист и семиолог Л. Ельмслев охарактеризовал как «серьезные попытки начать изучение других знаковых (но не естественно-языковых) систем, а именно народных обычаев на более широкой семиологической основе». Богатырев использовал опыт структурной лингвистики и структурной поэтики для изучения неязыковых знаковых систем. Например, исследования одежды как знака и изучение конкретного многообразия таких систем на богатом этнографическом материале [6, 74].

В качестве примеров искусственного языка А.А.Ветров указывает на такие элементы повседневной жизни, как язык одежды, манеры жестов, которые также, в известном смысле, служат для коммуникаций [3, 74]. Языковые знаки таких структур А.А.Ветров называет интенциональными, поскольку их целью являются намерения с сознательной целью сообщить нечто другому человеку [3, 74]. Р. Барт достаточно подробно описал структуру языка одежды. По мнению ученого, данный язык, язык бытового и социального значимого поведения составляют следующие компоненты:

1. Совокупность оппозиций, в которых находятся части «деталей» туалета и вариации которых влекут за собой смысловые изменения.
2. Правила, в соответствии с которыми отдельные детали одежды могут сочетаться между собой. В качестве другого примера Барт приводит структуру языка пищи. Он полагает, что данный язык состоит из четырех компонентов:
  1. Правила ограничений (пищевые табу).
  2. Совокупность значащих оппозиций, в которых находятся признаки типа: соленый - сладкий.
  3. Правила сочетаемости блюд.
  4. Привычные способы приема пищи [2, 78].

Как считает И.Розовская, символические языки, семиотические системы, действовавшие и действующие в обществе, исторически обусловлены и потому их исследования и реконструкция много могут сообщить об определенной исторической эпохе [18, 135].

Достаточно значительное место в творчестве Ю.М. Лотмана занимала проблема объяснения социокультурных феноменов и процессов в России XVIII - первой половины XIX в посредством анализа «символических языков» и «семиотических систем» (воплотивших особенности восприятия и социально-значимого поведения) данной исторической эпохи. Это позволило ему прийти к целому ряду оригинальных культурологических и историко-антропологических выводов. Так, по

мнению исследователя, деятельность Петра I в России в большой степени являлась борьбой со старинными ритуалами и символами, которая на деле выразилась в создании новых знаков (отсутствие бороды стало столь же обязательным, как и ее ношение-раньше и др.) [15, 145].

Деятельность Павла I заключается, по Ю.М. Лотману в резком усилении знаковости уже имеющихся форм, повышении их символического характера-генеалогическая символика, символика парадов, церемониала и др. [15, 71].

Регулярное государство Петра I осознавало себя как систему указов, нормативов и правил, которые, подобно мифологии, фольклору, одежде, пище являются своего рода искусственными языками и порождены ментальными и социокультурными особенностями российского общества. Указы о взятках в России XVIII века издавались, как считает Ю.М. Лотман, не ради реального эффекта, а ради самих себя как знаков. Система государственных установлений существовала параллельно с системой обычаев, т.е. жизни вне ранга. Культуру жизни согласно «обычаю» - а не в соответствии с предписаниями «регулярного государства», Ю.М. Лотман называет культурой текстов, а официальную-культурой грамматик. Различие этих двух культур приводило, по его мнению, к тому, что вводимые «сверху» (государством) в систему культуры текстов грамматик (указы, и т.д.) функционировали в первой на правах текстов, а

закон употреблялся как обычай. Следовательно, «Регламенты» не преобразовывали общество, а растворялись в обычаях. В частности, систему обычаев образовывали награды, внешний вид знаков отличия, правила их ношения [12, 171]. Семейные и родственные связи составляли в жизни русского дворянства XVIII - начала XIX вв. вполне реальную форму общественной организации, которая открывала возможность обойти систему государственных установлений и предписаний, «Табель о рангах» [13, 127]. В качестве семиотической системы искусственного языка Ю.М. Лотман рассматривал и бытовое поведение [11, 65] представителей «культурного слоя» России XVIII - первой половины XIX вв. Для русского XVIII века исключительно характерно то, что дворянский мир ведет жизнь-игру, ощущая себя как бы на сцене <...> [11, 68]. Переезжая из Санкт-Петербурга Москву, из Подмосковного имения в Москву или Петербург, из России в Европу - дворяне, чаще всего бессознательно, но всегда безошибочно, изменяли стиль своего поведения. Процессами «стилеобразования» <...> определялась разница в стилях поведения служащего и отставного, военного и штатского, столичного и нестоличного дворянина. Манеры разговора, походка, одежда безошибочно указывали, какое место в стилевом полифонизме каждодневного быта занимает данный человек [11, 71]. Стили

бытового поведения русского дворянства (и адекватных ему систем представлений о мире) данного периода времени образуют, по Ю.М. Лотману, своеобразный искусственный язык, в которой смысловыми единицами выступают стили поведения, сюжеты поведения, становящиеся со временем, стереотипами ориентации в социальном пространстве, «видения» мира различных сообществ определенного социума (в данном случае - русского дворянства XVIII - первой половины XIX вв.). Наличие в сознании социума или отдельной его части некоторой суммы (таких) сюжетов позволяет кодировать реальное поведение, относя его к значимому или незначимому и приписывая ему то одно, то другое значение. В этих условиях низшие единицы знакового поведения: жест и поступок получают свою семантику и стилистику не изолированно, а в отнесенности к категории более высокого уровня: сюжету, стилю и жанру поведения [11, 77].

Ю.М. Лотман не формулирует определения и признаков искусственного языка. Однако, подобно М.М. Бахтину, А.Ф. Лосеву, П.Г. Богатыреву, Р. Барту, он обособил этот феномен на материале собственных исследований - российской дворянской культуры XVIII - первой половины XIX вв. - в отличие от искусственных языков карнавалов, античной мифологии, фольклора, одежды и пищи. Отличием можно считать и то обстоятельство, что Ю.М. Лотман не только установил факт существования искусственных языков в России в указанное выше время: языки «регулярной» и «нерегулярной» культур, бытового поведения русского дворянства, представленных как сложные системы, с низшими - жест, поступок - и высшими - стиль, сюжет поведения - иерархическими уровнями, но и предложил свое объяснение социокультурных процессов в «императорской» России (в частности, причины непримиримости Петра I в борьбе с традициями и неудач кампании против взяточничества). Иными словами, Ю.М. Лотман сделал шаг от констатации существования искусственных языков к практическому применению этого феномена для объяснения социопсихологических и социокультурных процессов.

Таким образом, можно прийти к выводу о научной эффективности и значимости когнитивного диалога исторической антропологии, представленной методологией и идеалом изучения «человека во времени», культурологии и семиотики. Эта интеллектуальная система позволяет анализировать глубинные причины и механизмы и мотивацию развития людей, социальных групп и социумов прошлого и настоящего, создает основу для интеграции антропологических научных ценностей в пространстве социально-гуманитарных наук и углубления анализа как универсума общественно-гуманитарного познания, так и социально-культурной реальности. Последние факторы сообщают исследованиям указанной проблематики научную и социальную перспективу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алоян Р.Г. Значение в языке. Философский анализ. М., 1985
2. Барт Р. Основы семиологии /Структурализм: «за и против». - М., 1975
3. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы. - М., 1968
4. Воскобойников О.С. О языке средневековой астрономии (О применении риторических понятий в истории культуры) /Одиссей – М.: Наука, 2007
5. Галинская И.Л. Постструктурализм в современной философско-эстетической мысли / Зарубежное литературоведение 1970-х годов: направления, тенденции, проблемы. - М., 1989
6. Иванов В.В. Значение идей М.М. Бахтина о знаке, высказывании и диалоге для современной семиотики /Труды по знаковым системам. – Т.VI – Тарту, 1973
7. Иванов В.В. Семиотика культуры среди наук о человеке в XXI столетии /Одиссей. – М., 2000
8. Касавин И.Т. [Выступление]. Гуманитарная наука как предмет философско-методологического анализа (круглый стол) //Вопросы философии – 2007-. №6.
9. Лосев А.Ф. Язык как орудие общения в ленинской теории отражения //Лосев А.Ф. Знак.Символ.Миф. – М., 1982
10. Лотман Ю.М. О.М. Фрейденоберг как исследователь культуры / Труды по знаковым системам. . – Т.VI – Тарту, 1973
11. Лотман Ю.М. Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века /Труды по знаковым системам. – Т.VIII – Тарту, 1976
12. Лотман Ю.М. Проблема «обучения» культуре как ее типологическая необходимость /Труды по знаковым системам. – Т.V – Тарту, 1972
13. Лотман Ю.М. Тема карт и карточной игры в русской литературе начала XIX века / Труды по знаковым системам – Т.VII – Тарту, 1975
14. Лотман Ю.М. Структура художественного текста – М., 1970
15. Лотман Ю.М. Успенский Б.А. О семиотическом механизме культуры /Труды по знаковым системам – Т.V – Тарту, 1972
16. Медведев В.П. Философия языка Э.К. Кассирера //Философские науки. – 1988-. №3
17. Микешина Л.А. [Выступление]. [Круглый стол по обсуждению книги В.С. Степина «Теоретическое знание»] // Вопросы философии. – 2001-. №1
18. Розовская И.И. Проблема социально-исторической психологии за рубежом // Вопросы философии – 1972- №7.
19. Хоружий С.С. Арьергардный бой. Мысль и миф Алексея Лосева // Вопросы философии – 1992- №10.

Т.И.ВЛАСОВА

ИДЕНТИЧНОСТЬ И ГЕНДЕРНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ В ПОСТМОДЕРНЕ

Власова Татьяна Ивановна - заведующая кафедрой «Филология и перевод» Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна, доцент, кандидат филологических наук

Исследователи утверждают, что перспектива постмодерна начинается с децентрализующего восприятия, с принятия периферийной перспективы в качестве наилучшей. Существует мнение, что современная ситуация является самой революционной за всю историю развития западного мира, а может быть и всего человечества. Идиомы и образы, ассоциируемые с постмодернизмом, - это не просто вопросы стиля, модных клише или моделей интеллектуального поведения; ученые пишут об изменениях в поведении и о том, что означает выйти за пределы гибкой идентичности; они прямо говорят об измененных и изменяющихся субъективностях [1]. При этом указывается, что нормализация изменений выступает в качестве одного из главных аспектов постмодерна. Изменения происходят в предметах, окружающих

нашу жизнь, во взаимоотношениях, в опыте, и, как результат, всеобъемлющие изменения происходят по всей траектории жизни индивидов, которые во все большем и большем количестве переходят из одних социальных и физических локаций в совершенно другие. Даже индивиды, которые не меняют своей локации, видят, что наиболее значительные, хотя и самые обычные аспекты их жизни, подвергаются постоянной ревизии, если не трансформации. Указывается, что следующим критический аспект постмодернизма, оказавший решающее влияние на проблему гендерного дисплея, это множественность и сегрегация ролей, накладываемых на индивида. Как результат, - длительная стандартизация или очевидная униформность социальной жизни затушевывает возникающий критический плю-

рализм на уровне индивидуального опыта. Отмечается, что индивидуальный опыт в постмодерне – это быстрый рост возможности выбора. Социальные роли, которые мы принимаем, не будут естественными и фиксированными репрезентациями «эго», но избирательными применениями, как костюмы или наряды, заявляя о том, кто мы, кем мы были и кем мы хотим быть. Эта полупрозрачность закодированных (в костюме и внешней позе) социальных ролей в значительной степени передает непрозрачное внутреннее «я», зачастую скрывая и временами трансформируя его [2].

Все это приводит к дрейфу, пользуясь выражением У.Саймона, от парадигматического социального порядка к постпарадигматическим социальным условиям. Появляясь в плюрализированных формах, даже наиболее знакомые аспекты социальной жизни становятся площадками для конфликтующих или альтернативных возможностей выбора. Индивид все менее и менее склонен видеть глубину в разделяемых значениях и общем значении, особенно при обсуждении того, в чем мы все участвуем, - человеческого опыта. В традиционном мире индивид обладал идентичностью, связанной с его социальной ролью и подтвержденной его/ее общим видением природы и общества. Нестабильность и быстрое изменение как в знании, так и в обществе привели к тому, что идентичность стала более условной, чем когда-либо. Критическое отношение к эссенциалистской концепции идентичности отмечает, как известно, все работы М.Фуко. По Фуко, человек не обладает идентичностью в рамках своего «я», - можно говорить лишь о способе презентации себя в речи – дискурсе. «Идентичность» передается другим людям во взаимоотношениях с ними, но она не является фиксируемой в личности. Это текучий, перемещающийся, временной конструкт [3]. Здесь следует заметить, что в современной гендерной теории вопрос об идентичности занимает большое место и ставится, в основном, в связи с различными «квир»-теориями, опирающимися на маргинальные общественные группы. Именно они позволили Дж. Батлер в широко известной «Гендерной неопределенности» («Gender Trouble») говорить о «низвержении идентичности», что, несомненно, свидетельствует о валидности аргументов М.Фуко. Представляется, не менее важной в исследованиях гендерной идентичности является критика другого столпа постструктурализма Ж.Деррида – критика самого принципа «структурности структуры», в основе которого лежит понятие «центра» структуры как некоего организующего начала. Для Деррида этот центр – не объективное свойство структуры, а его фикция, введенная наблюдателем, результат его «силы желания» или «ницшеанской воли к власти». Деррида вводит термин «difference» – переводится разными авторами как «различение», «разграничение», «различие» [4]. Безусловно, этот термин становится очень важным в

контексте исследования гендерной идентичности, поскольку он базируется на критике другого весомого в понятийном аппарате гендерных стереотипов термина структурализма – бинаризма. Теория бинаризма, опираясь на принцип оппозиции, сводит все отношения между знаками к бинарным структурам, то есть к модели, в основе которой лежит наличие или отсутствие некоторого признака. Известно, что оппозиция, с точки зрения структурализма, является основным движущим принципом как в методологическом, так и в объективном отношении. В теории структурализма бинаризм из частного приема превратился в фундаментальную категорию, в сущностный принцип природы и искусства. Смысл постструктуралистской критики структурализма заключается в разрушении доктрины бинаризма. Как известно, это достигается двумя способами: либо чисто логическим постулированием множества переходных позиций (А.Греймас), либо доказательством наличия такого количества многочисленных различий, которые в своем взаимоотношении друг с другом ведут себя столь хаотично, что исключают всякую возможность организованных оппозиций (И.Ильин).

Французские психоаналитики Ж.Делез и Ф.Гваттари в своей книге «Различие и повтор» переосмысливают понятие «различие» и «отличие», освобождая его от классических категорий тождества, подобия, аналогии и противоположности. При этом исходным постулатом является убеждение, что различия несводимы к чему-то идентичному, а всего лишь соотносимы друг с другом. То есть, нет никакого критерия, позволяющего объективно определять величину «различия», все различия образуют по отношению друг к другу децентрированную, подвижную сетку, характеризующуюся «номадической дистрибуцией». Поэтому не может быть и речи о каком-либо универсальном роде, которому, по мысли структуралистов, были подвластны все семиотические и жизненные системы, а лишь о «бесформенном хаосе» [5].

Следует заметить, что принципы бинаризма по-прежнему широко используются при обсуждении гендерной идентичности. Способ идентификации через сравнение с «Другим» вполне эффективен, если сравнение ведет к обширной релятивистской системе бинаризма. Идентичность сильнее всего выражена тогда, когда «Другой» как можно более отличен, и это различие сомоочевидно, т.е. идентичности составляют бинарные оппозиции. Но, действительно, сразу же могут возникнуть вопросы, если бинарности придавать слишком большое значение, как это делали структуралисты. Ограничивая количество использованных сравнений и фокусируясь только на тех, которые выбраны, философ или литературный критик сужают рамки всего комплекса взаимоотношений, которые эти идентичности разделяют. С точки зрения постструктурализма, злоупотребление бинаризмом (или вообще его использование)

неуместно в исследовании идентичности. Не акцентируя внимания на том, насколько присуще сравнение универсальной человеческой мысли, хотелось бы заметить, что это, несомненно, мощный инструмент формирования ясного представления об идентичности. Ученые использовали (и используют) бинарность при исследовании идентичности, позиционируя «Я» против «Другого». Представляется, что явная ошибка бинаризма – это эмфаза на противопоставлении как концепции позиционирования. Но еще больше ошибок возникает тогда, когда бинаризм используется выборочно, чтобы избирательно показать абсолютную «другость». Бинаризм эссенциализма на практике чаще всего связан с маскулинностью/фемининностью и с созданием шовинистских бинарных моделей. Как правило, сложная система взаимозависимых идентичностей снижается до уровня простого дуализма «Мы» против «Них». Как представляется, искушение бинаризмом очень велико. Например, работа «Etrangers poups m mes», будучи написанной Ю.Кристевој в 80-х годах прошлого века, т.е. хронологически в постструктуралистский период ее творчества, построена на образе «чужестранца»; - Кристева противопоставляет «Чужого», «Иного» исконному населению полиса или государства. При этом исследовательница не упускает возможности подчеркнуть, что хотя национализм противостоит универсалистским тенденциям и ведет к преследованию иностранцев, он в то же время неотъемлем от партикулярности и индивидуализма человека постмодерна, который уже не ощущает себя «целостным и гордым», открыв для себя свою собственную «Другость», а потому вопрос уже стоит не о включении «Чужого» в систему, а о «сожительстве» чужестранцев, коими мы все являемся (Кристева Ю. Самі собі чужі. – К.: Основи, 2004. – с. 8-9.- 262 с.)

Возвращаясь к гендерным аспектам постмодерной идентичности, хотелось бы отметить, что Ю.Кристева никогда не говорит с точки зрения

женщины или в защиту женщины и фемининности. Для нее «говорить, как женщина» во многих случаях было бы бессмысленным, поскольку она доказывает, что «женщина не существует». Вместо исключительной эмфазы на гендере говорящего она рекомендует анализ многих дискурсов, включая сексуальность и гендер, которые все, по Кристевој, и конструируют индивид [6].

Концепция Кристевој воплощенного «говорящего субъекта» стала фундаментальной для многих последующих исследователей. Т.Мои пишет, что всегда существует «кто-то», кто говорит, действует, думает, пишет. Этого «кто-то» не нужно изображать как полностью присутствующую, непротиворечивую интенциональность. Мои доказывает, что субъект расколот, децентрирован, хрупок и находится под угрозой распада. В то же самое время этот раздвоенный субъект обладает способностью действовать и принимать решения. Но его выбор действия, однако, всегда предопределен и находится под глубоким влиянием как бессознательной идеологической зависимости, так и осознанной мотивации [7].

Безусловно, стремление структуралистов к бинарности мышления зачастую приводило к упрощению (например, стереотипов или традиционных ролей). Но эволюция структурализма в лице Кристевој, например, завершает определенный период развития. Возвращаясь к гендерному контексту, следует подчеркнуть, что гендерная идентичность обусловлена не только тем, что вызывает нашу сексуальную ориентацию, но целым комплексом сложных политических дисциплинарных процессов. Признание некоей «усталости» от абсолютов и осознание сложности субъекта, несомненно, симптоматичны для постмодерна. В то же время описание постмодернизма как набора своих собственных возможностей, угроз и перспектив нельзя рассматривать в отрыве от модерна, по крайней мере, в отношении личной и социальной идентичности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Simon W. Postmodern Sexualities. – London and New York: Routledge, 1996. – P. 4.
2. Bell – Meterau R. Hollywood Androgyny. – Columbia University Press, 1993. – 345 p.
3. Foucault M. The History of Sexuality. – Vol.1. - New York: Pantheon, 1978. – 211 p.
4. Derrida J. Positions. – Paris, 1972. – 136 p.
5. Deleuze J., Guattari F. Difference or Repetition. – Paris, 1968. – P. 356.
6. Abjection, melancholia and love: The work of Julia Kristeva. – London, New York: Routledge, 1990. – 213 p.
7. Moi T. Sexual/Textual Politics. - London and New York: Routledge, 1987. – P. 177.

О.П. ЗВЕНИГОРОДСЬКА

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Звенигородська Олена Павлівна - викладач кафедри філософії Криворізького технічного університету

Більшість концепцій щодо сучасного суспільства будується на уявленнях про соціальну систему постіндустріального типу, що формується на технологічних підвалинах. Воно презентується у вигляді суспільства технологізованих масових комунікацій та комп'ютерних технологій, комп'ютерно-мережного «віртуального суспільства» з техноінформаційним простором комунікацій.

У дійсній реальності так зване «інформаційне суспільство», за його західним зразком, є «суспільством без культури», що визнається і самими західними дослідниками [6, 230]. Так, вони підтверджують, що інформатизація суспільства в соціокультурному контексті своїми соціальними наслідками має «автоматизацію людини» та її ізолювання від суспільства і від культури, технократизацію мислення, дегуманізацію життя та діяльності, обмеження людської свободи. Замість того, щоб задовольняти соціальні та культурні потреби людини, інформація в її фантомному значенні «імітацій та підробок» дедалі більше керує поведінкою виробників і споживачів, посилює залежність від неї суспільства в техноінформаційному відношенні, в якому, за Ж.Бодріаром, панують «кібернетична гра», «тотальна операційність, гіперреальність, прагнення до тотального контролю» через ЗМІ і ЗМК [6, 175]. Трансляція культурних цінностей відбувається переважно через їх «комп'ютерну» та «екранну» культуру, а в цілому – через «маскультуру» і маніпулятивні ЗМІ, що зорієнтовані на «одновимірну людину». Тому в філософсько-культурному аспекті «інформаційне суспільство» зараз розглядається не тільки як «безструктурне» й «безінституційне», але й як така суспільна система, яка знаходиться «поза системою», є «соціальною масою» у вигляді сплетення «різومي» без соціальної якості. За Ж.Дельозом, подібне суспільство втрачає сенс свого існування, бо постійно знаходиться в «рухливих мережах розбіжностей» та в «кочових дистрибуціях» різومي. Сама людина перетворюється на «кочуючу одиничність» [5, 295]. Тому, за Ф.Гватарі, виникає постійна необхідність «деспотичного перекодування» смислів із втратою їх цінності та прозорості. Натомість виникають «лінії абстрактного декодування, що протистоять культурі» [4, 213]. В суспільстві спонтанно створюються «поперечні зв'язки між дивергентними

лініями розвитку...», породжуються «позасистемні та неочікувані розбіжності; щось розщеплюється і відкривається; щось розвивається і єднається; щось диференціюється і водночас синтезується» [3, 112].

Проте з урахуванням соціокультурної та духовної світоглядної складової розвитку сучасного суспільства може сформуватися суспільна система якісно нового типу. Це культурно-інформаційна суспільна система з високою інформаційною культурою суспільства та культурою соціокомунікативних суспільних відносин [11, 315]. В суспільстві культурно-інформаційного типу чітко фіксується нова синергетична якість суспільної системи, що набуває здатності до «соціальної синергетики, а з нею – здатності до самовпорядкування та соціальної самоорганізації» [9, 156]. Подібну закономірну тенденцію суспільного руху до культури, а на її підґрунті – до «культурополітичної трансформації» України починають зазначати і вітчизняні вчені. Так, Є.Бистрицький проводить думку, що зліт національної культури є «політичним феноменом посткомунізму» і вона є «єдиною основою демократичного консенсусу» українського суспільства [2, 17-18]. Він вважає, що «шлях України з погляду розвитку демократії» виходить тільки з перспектив національно-культурного розвитку. Для цього «основою є громадянське суспільство, зв'язок між людьми, що відрізняється від суто «націоетичного» «культурницького» [2, 23]. В такому суспільстві, що засноване на громадянській культурі, якісні зміни виявляються в його «соціокомунікативній організації», котра представлена в різних комунікативно-когнітивних культуротипах та модифікаціях соціогуманітарного «комунікативного співтовариства» [16, 27]. А це трансформує більшість існуючих світоглядних уявлень у суспільстві, змінює всю модель соціального світу людей на основі «загальної моделі комунітехнології» в глобальному вимірі [16, 330].

Вже близько 20 років в Україні триває процес інтеграції в світову спільноту. Законодавство України поступово починає враховувати міжнародні норми і стандарти. Але сьогодні українська система управління демонструє відмінності міждекларованими ідеалами та практикою їх втілення в реальні норми, механізми й інституції громадянської влади. Цей процес

особливо відчутний у «периферійних» регіонах, де залишила свій слід система командно-планової економіки, а зараз олігархізованої, і гострою є необхідність кардинальних змін у напрямку формування нових громадянських відносин. Псевдодемократизація в українському суспільстві призвела до дискредитації демократії і демократичного суспільного ладу, до багатьох випадків порушення прав людини. За А.Туреном, виникає ситуація існування «суспільства без держави або держави без суспільства» [19, 425]. Держава як «самототожне» інтегральне ціле нездатна взаємодіяти з громадянським суспільством як «нетотожним» диференційним цілим. «Інтегроване громадянське суспільство» потребує «чисельної мережі центрів прийняття рішень» замість одного моноцентру «тотальної держави» з «владною елітою» [19, 427]. Тому, на думку А.Турена, все більш важливою стає необхідність «відділяти аналіз держави від громадянського суспільства», що є «ансамблем складних соціальних відносин», що протистоїть «всепоглинаючій державі» [19, 427].

У своїх первинних формах громадянські процеси в суспільстві набувають розвитку тільки за умов формування культуросфери цивілізаційних відносин у суспільній системі. Це за своєю суттю вже постполітична, культурогенна система «суспільство – держава». Політична функція держави (насильство) відходить на другий план, а на першому виступає громадянсько-правова функція, що спонукає громадян діяти за своїм усвідомленням і переконанням. Відповідно створюються і належні правові та соціокультурні інститути й структури громадянського суспільства, які починають відігравати дедалі більш вирішальну роль. Їх головне завдання – це «ствердження людино-вимірності соціокультурного облаштування країни». В конкретному сукупному вираженні: «засадничих принципів плюралізму, альтернативності, децентрованості, критичності та самокритичності, толерантності, ... ековідомості, відповідальності за долю буття, нецинічної моралі» [1, 113].

Для України – це «глибинний соціокультурний вибір», коли більшість державно-бюрократичних функцій починають виконуватися в адміністративно-технічному порядку на місцях при мінімальному втручанні центральної влади і поза «свавіллям авторитарного начальника» [1, 115]. При цьому долається «розходження вподобань та ціннісних орієнтацій українських громадян», які в громадянському суспільстві більш орієнтовані на створення «раціонально облаштованої будови буття, тісно пов'язаної з її гуманістичною спрямованістю на реалізацію ідей свободи» [1, 118-119]. Значно підсилюється значення регіонів, промислових округів, індустріальних комплексів великих муніципалітетів як суб'єктів державної влади. Функції держави

скорочуються і зводяться до представницьких і зовнішньополітичних, воєнної безпеки під громадянським контролем. Головними функціями держави стають: соціальна, екологічна й економічна безпека, підтримання культури, науки та освіти. Все повновладдя в суспільстві здійснюють громадянські структури та інститути. Вони ініціюють законотворчі процеси і здійснюють громадянський контроль за виконанням законодавчих актів. Виникає так званий «феномен громадянства», що характеризується «конкретністю мислення» і «конкретністю вимог» і потребує «зрілості громадської свідомості» як нової якості політичної культури [13, 153, 218-219].

Проте у вітчизняній науці домінує думка, що громадянське суспільство і держава взаємодоповнюються. Громадянське суспільство розуміється як система поздержавних суспільних відносин та інститутів, що дають можливість реалізовувати громадянські права людей і виражають їхні різнобічні потреби, інтереси й цінності. Існує узгоджена думка, що без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правового демократичного суспільства, оскільки саме свідомі й вільні громадяни здатні створювати найбільш раціоналізовані форми людської життєдіяльності.

Але поєднання політичної державності навіть у правовому статусі з громадянським суспільством, що має не тільки правове, але й ціннісне підґрунтя, є великою проблемою, на яку вказував ще І.Кант. Це «найбільша проблема для людського роду... – досягнення всезагального правового громадянського суспільства» [8, 12]. Бо в громадянському суспільстві «максимальна свобода над зовнішніми законами сполучається з непереборним примушуванням» державної влади, що силує суспільство. А «стан силування» змушує людей вживати супротивні дії і створювати позадержавні «громадянські союзи» [8, 13]. Єдиний вихід для розв'язання подібного протиріччя І.Кант вбачав у створенні «цілком справедливого громадянського устрою» в тотожності громадянського суспільства і держави [8, 13].

Залишається тільки одне питання: як це зробити? І ця проблема, за І.Кантом, є «найскладнішою і пізніше за все вирішується людським родом», бо «людина є тварина, яка, існуючи серед інших членів свого роду, потребує пана». І.Кант вважав, що людина як тваринна істота, хоча вона одночасно є і «розумною істотою», буде «обов'язково зловживати своєю свободою стосовно своїх близьких», до чого її постійно спонукає «користолюбна тваринна схильність». Тому, незважаючи на те що людина «бажає мати закон, який би визначив межі свободи для всіх», вона, «де це їй необхідно, робить для самої себе виняток». Ось чому людина «потребує пана, який зламав би її волю і примусив підкорятися загальноновизнаній волі, при якій кожен міг би користуватися свободою» [8, 14].

У той же час сучасне громадянське суспільство

з високим інтелектуальним і соціокультурним рівнем розвитку здатне до самоорганізації і самоврядування, у тому числі на основі дії механізмів соціальної синергетики [9, 75-81]. Але його фундаментальну структуру формують саме специфічні громадянські відносини, що формуються у трьох сферах «соціального і політичного плюралізму»:

1) перший складають відношення, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства, і зараз вони такі, що базуються на економічному плюралізмі з правом володіння власністю й використанням і розпорядженням; це дає можливість певним чином переборювати існуюче відчуження людини від засобів виробництва;

2) другий шар складають соціокультурні відносини у громадянському суспільстві, що ціннісно виражають багатство й різноманітність інтересів представників найрізноманітніших груп і верств населення на основі культурно-ідеологічного плюралізму, сама культура стає головним засобом вираження ідеологічних уподобань;

3) третій шар громадянського суспільства створюють відносини, пов'язані з особистісним вибором громадян щодо їх духовно-творчої реалізації, опредмечення їх індивідуального та суспільного досвіду, практичних знань і когнітивних практик у відповідних творчих висторах; подібне вільне волевиявлення громадян базується на світоглядному плюралізмі і високій громадянській культурі людей, громадянському плюралізмі і розмаїтті світоглядних уявлень.

Тобто людські особистості в громадянському суспільстві повинні мати певні демократичні «громадянські якості» [15, 67]. На громадянина перетворюється особистість з високорозвиненим громадянським світоглядом власної достатності і громадянської суверенності, коли власна індивідуальність і незалежність органічно поєднуються з повагою до прав і свобод інших громадян, з неухильним дотриманням законів і прав громадянської життєдіяльності в суспільстві. Це дійсно новий громадянський тип особистості з високою духовністю і моральними ідеалами громадянської взаємодії, що розвиває власну життєдіяльність на основі базових принципів громадянського суспільства. Серед них: рівність прав і свобод громадян, покладання на гарантованість юридичного захисту цих прав і свобод, економічна незалежність громадян, їхнє гарантоване право на створення незалежних від держави громадянських і суспільних об'єднань, свобода в створенні громадянських рухів і партій, свобода в дії громадянських засобів масової інформації поза державною цензурою, створення на громадянській основі необхідних матеріальних, соціальних і духовних умов для розвитку культури, науки, освіти і виховання громадян, а також відповідних механізмів консенсусу зі стабілізації відносин між громадянським суспільством і державою [15, 453-456].

Виключний принцип «громадянин є творцем демократії» в суспільстві і тільки він забезпечує особисту й суспільну «громадянську самоідентифікацію» на основі «громадянської участі» і ствердження активної громадянської позиції в суспільному житті [15, 369, 377]. І, як показують сучасні соціально-філософські дослідження, подібна громадянська самоідентифікація набуває модусу культурно-інформаційних світоглядних уявлень на громадянську культуру суспільства.

Сутність громадянського суспільства канадський філософ Ч.Тейлор вбачав у трьох його основних значеннях:

1) існування громадянських організацій, незалежних від держави («мінімальний обсяг» громадянства); подібні громадянські організації зараз визначаються як «третій сектор» суспільної сфери;

2) наявність такої соціальної структури суспільства, що координується громадянськими організаціями на добровільній основі;

3) громадянське суспільство в змозі впливати на державу, розглядається як фактор впливу на державну політику через сукупність громадянських «груп тиску» та інших суспільних організацій на політичні процеси в суспільстві і трансформувати їх таким чином в громадянсько-правові, позаполітичні процеси [21, 68]. А.Ф.Колодій вважає, що до сутнісних ознак громадянського суспільства треба додати принаймні ще дві:

4) суспільство перетворюється за своєю сутністю на громадянське, коли в ньому розвинена відповідна система громадянських інституцій і взаємодій громадянського спілкування, з чим змінюється тип політичної культури на громадянську культуру;

5) громадянське суспільство виникає не тільки при наявності незалежних громадянських організацій, але й при формуванні нерозчленованої позаполітичної і позадержавної сфери суспільного життя [12, 70-71].

Це вірно, бо в громадянському суспільстві, крім первинних громадянських організацій, повинні сформуватися й розвинути соціокомунікативні суспільні відносини на основі базових відносин комунікативного обміну до соціетальних соціокомунікативних відносин суспільної самоорганізації з їх фактичною громадянською впорядкованістю [10, 108]. А з ними – сформуватися інституційні суб'єкти-носії громадянських відносин у суспільстві. Перший із них – це соціокомунікативний інститут суспільної демократії і громадянської влади в суспільстві. В ньому використовується механізм розподілу державної влади і громадянського контролю над нею. Він діє в інституційних формах суспільного діалогу, референдумів, переговорних процесів, укладання суспільно-політичних договорів і «соціополітичних контрактів» на державне управління, наприклад, у вигляді «державного

менеджменту», державно-громадянських експертиз тощо. Зі створенням другого громадянського соціокомунікативного інституту культури громадянських комунікацій у суспільстві починають розвиватися відносини неполітичного типу, і вони в якості зрілих громадянських відносин домінують над владно-державними структурами. Інституційні форми представлені суспільними, профспілковими і корпоративними радами різних рівнів, громадянськими погоджувальними комітетами, громадянськими слуханнями, де розробляються пропозиції громадян і громадянських об'єднань. Вища інституційна форма – це громадянський узгоджувальний Форум в якості головного суб'єкта суспільних ініціатив [10, 114]. Надалі прогнозується повна інституційна зміна інституту парламентської демократії на громадянську представницьку демократію в суспільстві з повною трансформацією існуючої виборчої системи народних депутатів, що себе не виправдовує.

Ч.Тейлор прогнозує становлення громадянського суспільства за двома суспільними течіями: «течія-Л» і «течія-М». Перша «суспільна течія» розвивається в руслі визнання первинності суспільства стосовно держави, бо воно виникає як дополітична спільнота. Навіть феодальне європейське суспільство, що мало відповідну феодальну державність, не визначалося як політичне і не мало термінів політичних інститутів. У другій суспільній «течія-М» суспільно вже ідентифікується з певною політичною організацією, але при цьому існує і певне розмежування суспільства і державної влади [21, 71-72]. Але держава навіть за умов сильної монархічної влади все ж обмежується суспільним законом і більш-менш підкоряється йому (що потім закріпилося у «суспільному договорі» Ж.-Ж. Руссо). Дж. Локк взагалі поєднує поняття громадянського суспільства і держави, що взаємодоповнюються. Цей погляд він зафіксував у своєму труді «Цивільне суспільство або держава». На його думку, народ виступає первинним суб'єктом законотворення і тільки передає виконавчу владу державному урядові та уповноважує громадянське суспільство (суспільні та громадянські організації) приймати закони, що відповідають народним вимогам і потребам. Громадянське суспільство тим самим є реальною цілісністю, народом, людьми, які об'єднані в одне ціле таким чином, що коли б розпалося суспільство, не може встояти і влада. Вона розпадається, і нове громадянське суспільство створює нову державну владу [14, 347-348].

А.Ф.Колодій характеризує громадянське суспільство як «один із вимірів соціальної сфери», що породжує різні форми «солідарної взаємодії і є, по суті, ... структурним підрозділом суспільної системи», в межах якої структуроутворюється громадянське суспільство. Виходячи з його сутності, на думку А.Ф.Колодій, до інститутів,

що творять внутрішню структуру громадянського суспільства, належать [12, 68-69]:

- добровільні громадські об'єднання за моделі соціетальної організації (самоорганізації): економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні тощо;
- громадські рухи та політичні партії на перших стадіях свого формування;
- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, перш за все вивчають, формують і оприлюднюють громадську думку;
- власне громадська думка як соціальний інститут;
- вибори та референдуми як засіб громадянського волевиявлення та захисту інтересів громадян;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи: суди присяжних, муніципальна міліція тощо;
- розподільчо-регулятивні інститути в самій державній системі, що забезпечують загальний добробут у суспільстві («держава загального добробуту»).

А.Ф.Колодій підкреслює, що «в аспекті культури» суспільна система «може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо результатом функціонування її інститутів є те, що соціологи називають соціальним капіталом, ... і якщо домінуючими стають цінності громадянської культури». А це потребує: 1) «самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів»; 2) гарантій «непорушності особистих прав громадян», впевненості у своїх силах» при «можливому протистоянні з державою»; 3) «захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів», щоб «бути почутою на горі власної піраміди»; 4) створення сприятливих умов «для функціонування демократичної влади», коли самі громадяни «формують і роблять відомою позицію ... з різних проблем суспільного життя та публічної політики; ... систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, ... допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи спробам узурпації влади» [12, 69-70]. Всі ці завдання входять у сферу діяльності громадянських інститутів та громадянських структур у напрямку досягнення соціальної справедливості в суспільстві.

Соціально-філософська методологія сучасних світоглядно-методологічних інновацій західноєвропейської філософії розглядається переважно як «традиціоналістська», що потребує свого «методологічного зрушення» та оновлення в аспекті становлення громадянського суспільства і нової громадянської культури. Перш за все в аспекті політичної філософії, «теорії справедливості». зміни соціально-філософського «дискурсу влади» на «дискурс справедливості» [18, 260-262]. Класичними в цьому відношенні

є соціофілософські розробки Дж.Роулза «Теорія справедливості» та «Політичний лібералізм». Відповідно до поглядів цього автора, «первинним предметом справедливості» є «основна структура суспільства», що дозволяє зайняти громадянам «релевантні соціальні позиції». Подібну «основну структуру» суспільства можна оцінювати з «позиції рівного громадянства», яка «визначається правами і свободами, що їх вимагають принцип рівної свободи і принцип чесної рівності можливостей» (останній розуміється в «кантивській інтерпретації справедливості як чесності») [17, 143-144, 347]. Тоді, вже за розробками Ю.Хабермаса, може бути здійснений перехід суспільства від «репрезентативної відкритості», коли «власник репрезентує себе відкрито: він показується і видає себе за втілення «високої влади», до «громадської відкритості», яка базується на вільному «обміні інформацією, що розгортається услід за обігом товарів». А потім здійснити перехід до загальної «відкритості інформації» в суспільному «комунікаційному просторі», що забезпечується громадськими «інституціями обігу інформації» [20, 48-50, 58-59]. Основною соціальною «структурою відкритості» таким чином стають «громадянські інституції, що забезпечують «інституціювання співмірною з публікою приватності». З цим відбувається «ідентифікація публіки власників» і публіки «людей»... які виступають у двох ролях – як власники і як просто люди» [20, 89, 101].

Сучасні соціально-філософські контекстуалізації суспільного генезису в напрямку становлення громадянського суспільства з відповідними громадянськими світоглядними уявленнями, є несистемними, методологічно поліморфними та еkleктичними. Вони створюються в аспекті сьогоденних «соціальних викликів», змальовують суспільні явища позасутнісно як дискретні феномени ірраціонально-абсурдистського буття чи символічної соціальної реальності артефактів. У такому філософському зображенні суспільних процесів соціальна дійсність подається фрагментарно, локалізовано, з винайденням «соціальних рецептів» як «істин на день». Для українського суспільства за найкращу перспективу видається

«модернізація, що наздоганяє» далеко «просунуте» західноєвропейське суспільство і копіювання його культури [7, 21]. Українське суспільство подається як «посткомуністичне» і «пострадянське», якому приписується «правова», «конституційна», «цивілізаційна» модернізація за європейськими моделями «розвиненої демократії». В українському суспільстві повинна відбутися певна «нормативна функціоналізація», за якою «у соціальній сфері в процесі модернізації відбудеться розподіл функціональних ролей, що виконують різні індивіди в суспільстві; розподіл між обов'язками в суспільному виробництві, політиці, сім'ї, розподіл приватного і публічного життя» (хоч на Заході йде зворотний процес об'єднання приватного і публічного в єдиному громадянському житті – ред.). При цьому «відносини особистої залежності між людьми витісняються відносинами їхньої особистої незалежності» [7, 21-22]. О.Гюфе світоглядно узагальнює суспільний обмін до відносин суспільної справедливості, він аспектує в розумінні справедливості як обміну. Бо коли кожен громадянин отримує «щось рівноцінне, то тоді сам обмін є справедливим» [18, 292].

Тому і виникає об'єктивна необхідність розробки саме соціально-філософських засад громадянського розвитку сучасного суспільства, філософсько-методологічного розуміння громадянських процесів на більш глибокій основі. Тому формування світоглядних уявлень про більш досконалий устрій суспільства має велике теоретичне і практичне значення. Розвиток громадянського світогляду вкрай важливо для українського суспільства. Його «громадянська ідентифікація» серед європейських народів є найбільшою гарантією інтеграції в Євросоюз і створення загальноєвропейської культури. На цьому шляху Україна рухається дуже швидко, не маючи кулька столітнього досвіду громадянського розвитку як європейські народи. Її ніщо не обмежує в формуванні повних громадянських інститутів і дійових громадянських відносин, котрі є запорукою міцної державності і національного прогресу. Цим потрібно тільки вміло скористатися і показати світові високі зразки національної світоглядної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрос С. Проблеми становлення громадянського суспільства в Україні // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2005. - № 3. – 113-119 с.
2. Бистрицький С. Протодемократія та культурно-політичні трансформації в Україні // Політична думка. – 1994. - №4. – 17-23 с.
3. Велиш В. Наш постмодерний модерн. – К.: Альтерпрес, 2004. – 328 с.
4. Гватари Ф. Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1280 с.
5. Делез Ж. Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1280 с.
6. Ж.Бодриар. Симулякри і симуляції. – К.: Основи, 2004.
7. Зеленько Г. «Наздоганна модернізація»: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
8. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Соч. в шести томах. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
9. Капица В.Ф. Социальная синергетика культурно-информационного общества // Сталий розвиток гірничо-металургійної промисловості-2006. – Кривий Ріг: Мінерал, 2006.
10. Капица В.Ф. Соціокультурні трансформації інформаційного суспільства. – Кривий Ріг: Мінерал, 2007.
11. Капица В.Ф., Цыгуль О.В. Философско-методологические основания культурно-информационной общественной системы. – Кривой Рог: Минерал, 2006.

12. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Червона калина, 2002. – 276 с.
13. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видав. ім. Олени Теліги, 1997.
14. Локк Дж. Сочинення в 3-х томах. – М.: Мысль, 1988.
15. Основи демократії / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Видав. «Ай Бі», 2002. – 680 с.
16. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии XX века. – М.: Рефл-Бук, Веклер, 2002.
17. Роулз Дж. Теорія справедливості. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
18. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К.: Центр духовної культури, 2004. – 296 с.
19. Турен А. От обмена к коммуникации: рождение программированного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – 451 с.
20. Хабермас Ю. Структурні перетворення в сфері відкритості. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
21. Charles Taylor. Invoking Civil Society // Contemporary Political Philosophy. An Anthology Ed. by R.E.Gudin and Ph.Pettit. – Oxford: Blackwell Publishers, 1997.

С.В. КОСТРЮКОВ

КУЛЬТУРА І ВЛАДА: ВЗАЄМОДІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Кострюков Сергій Володимирович – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету, кандидат філософських наук

Розгортання системних реформ в Україні обумовлює актуальність аналізу їх головних орієнтирів. Донедавна духовні підвалини розвитку суспільства будувалися на повному відчуженні людини від процесів, які мали місце в реальності. Українські вчені особливу увагу нині звертають на необхідність більш активного впровадження реальних духовних засад трансформації українського соціуму [1, 4, 5, 9]. Однак у царині взаємодії культури і влади цим важливим аспектам становлення особистості ще й досі не приділяється належна увага. Зокрема, лунають застереження про те, що не слід покладати особливі сподівання на об'єднання суспільства під егідою нового гуманізму, бо єдності позицій між різними соціальними силами навряд чи можна буде досягти. Проте суспільство за жодних обставин не повинно втрачати ідеали і віру в людину.

З кінця 80-х років у нашому суспільстві стали наростати процеси департизації, розпочалось активне викорінення застарілих стереотипів у різних сферах нашого життя. Однак різкого перелому не сталося. Соціальна трансформація призвела до нових явищ, процесів, факторів, які суперечливо, а подекуди й негативно впливають на дегуманізаційні процеси, стимулюють відтворення нових міфологем та утопічних ілюзій.

Дегуманізацію в країні в значній мірі підживлює швидко зростаюча корупція нових політичних сил, які прийшли до влади в останні два-три роки, зрощення державних і колишніх тінювих структур, мафізація основних сфер життєдіяльності суспільства. Якщо раніше подібні явища здебільшого приховувались або прикривались псевдогуманістичними

міркуваннями, то тепер ці умовності відкинуті: місце подвійної і потрійної моралі в суспільстві зайняли цинізм, неприхована неповага до людини, відверта брехня тощо. Аморалізм стимулює нову антигуманну хвилю в суспільстві [1, 19].

Високі /і завищені/ вимоги до гуманізму не завжди уживаються з суперечливими орієнтаціями повсякденності й буденності. Рух до ринку у постсоціалістичній країні здійснюється з величезними труднощами, нерідко – нецивілізовано, з чималою долею антигуманізму. Зрозуміло, економіка розвивається за своїми власними законами, а політика не завжди вчасно і доцільно здійснює свій «керівний вплив». Однак розрив цих феноменів, характерний для сьогоденної України, аж ніяк не на користь економіці. Політика мусить допомогти їй подолати видатки перехідного періоду, зорієнтуватися в системі пріоритетів партнерства, визначити перспективи. Те ж саме потрібно зробити стосовно культурного життя, поєднавши самобутню культуру нашого народу з об'єктивними економічними та соціокультурними чинниками.

Охарактеризовані вище культуровладні виміри дозволяють проаналізувати взаємовплив культури і влади, який вони здійснюють одна на одну. У контексті впливу влади на культуру слід застерегти щодо можливого виходу культури з-під контролю влади, ми вважаємо, що вірогідність цього у перехідному суспільстві збільшується, хоча у цілому вона все ж залишається незначною, оскільки лібералізація багатьох процесів у незалежній державі і втручання останньої не суперечать одне одному. Як зазначав відомий британський філософ і соціолог К. Поппер, «свобода,

очевидно, неможлива, якщо її не гарантує держава» [12, 150]. Це так званий парадокс свободи, який полягає в тому, що відсутність якогось б то не було контролю, що обмежує свободу, повинна призвести до значного її обмеження. Той же К. Поппер вважає, що потрібен певний контроль з боку держави над системою освіти, інакше відсутність турботи за дітей не дозволяє їм захистити свою свободу. Держава повинна стежити, щоб освіта була доступна всім. Однак цей контроль не повинен бути надмірним, бо він може вилитися в ідеологічну обробку [12, 150].

Ці думки вченого цілком можна віднести на адресу культури, яка завжди була для держави падчіркою і до якої завжди застосовувався залишковий принцип. Останній в умовах соціальної трансформації не міг не завести культуру у злиденність і став одним із чинників сьогодишнього стану безкультура у суспільстві. Не ми перші потрапили до такого стану. На початку ХХ століття відомий гуманіст А. Швейцер теж займався пошуками шляху, вибравши який, можна було б вирватися із стану безкультура. Він вказав на декілька труднощів, які треба подолати на цьому шляху – відсутність у тодішнього покоління розуміння того, що є і що повинно бути, зневіра його у духовному прогресі людства; оновлення культури утруднювалося ще й тим, що носіями руху можуть бути лише особистості, наділені індивідуальністю. Висновок, до якого прийшов учений, такий: «...коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація культури, бо у цьому випадку з необхідністю зменшується вирішальна величина – духовні і моральні здібності людини. Відбувається деморалізація суспільства, і воно стає нездатним розуміти і вирішувати проблеми, які перед ним виникли. У підсумку рано чи пізно настає катастрофа» [14, 187]. Отже, дух і моральне начало повинні згуртувати нас.

На жаль, сьогодні в Україні ми не зможемо у найближчий час подолати безкультура, затримати подальшу руйнацію культури, звернувшись лише до духовних та моральних засад, хоча серцем ми відчуваємо біль мислителя за страждання людей: «Вимога повернутися до таких далеких нам тепер роздумів про сенс життя, – підкреслював А. Швейцер, – лунає воістину як насмішка в умовах, коли народи переживають стан внутрішнього розкладу, коли народні пристрасті і народні безумства досягли такої великої сили і розмаху, коли люди страждають від безробіття, зубожіння і голоду, коли всюди у світі можновладці самим безсоромним й безглуздиним чином утискують тих, хто позбавлений влади, коли людство увсіх відношеннях розпадається як єдине ціле. Однак тільки таке самозаглиблення людей у змозі породити сили, здатні подолати усі ці перешкоди і цю злиденність. Будь-які інші спроби у цьому напрямку – міри сумнівні і абсолютно недостатні» [14, 78].

Щирі побажання гуманіста зрозумілі, але у нашій ситуації вони, мабуть, мають мало шансів для реального здійснення, У нас помітним є вплив влади на культуру, бо з часом спостерігається зростання владної могутності завдяки таким чинникам, як посилення засобів впливу на природу і соціальну дійсність, досягнення небувалого ще «панування» суспільства над законами свого розвитку. Вплив влади на культуру частогусто набуває односторонньої тенденції, яка веде до зверхності влади над культурою, її однозначної переваги, тобто влада у вказаному відношенні набуває пріоритетного характеру. «Боротьба між тими, хто при владі, і тими, хто хоче влади, з обох сторін є боротьба за владу, – зауважує німецький мислитель М.Гайдеггер. – Всюди визначальним є та ж сама влада. Завдяки цій боротьбі за владу принцип влади з обох сторін зводиться до принципу абсолютного панування влади. Одночасно, однак, тут залишається прихованим те, що ця боротьба стоїть на службі й бажана їй. Вся боротьба за владу заздалегідь вже підвладна владі» [13, 187]. У такій ситуації дарма сподіватися на можливий вихід культури з-під контролю влади, її безцензурований спосіб організації, гуманізацію тощо. Навпаки, верх беруть протилежні тенденції, і два означені феномени виявляються нерівнозначними.

Різновидом концепції виходу культури з-під контролю влади є сформована на засадах хибного розуміння демократизації культурного розвитку установка на невтручання влади у справи культури. «Позиція, яка повністю заперечує державне втручання у розвиток соціокультурної ситуації в країні або зводить його до обмеженої регуляції за допомогою цін і податків, яка вважає, що краща культурна політика та, яка не заважає культурним процесам стихійно розвиватися, здатна викликати, на наш погляд, «культурний Чорнобиль» [8, 12]. Щоправда, відкрито про це не заявляється, більше того – представники владних структур та релігійних конфесій охоче беруть участь у різних культурних заходах, афішуючи і рекламуючи своє прихильне відношення щодо утвердження культурних цінностей, «Культурний ентузіазм» владних структур знижується, коли мова заходить про необхідність значної матеріальної допомоги тим чи іншим закладам культури; звернення за допомогою до спонсорів, нових володарів життя теж не завжди знаходить відгук. Справа доходить до абсурду, коли представники відділу культури держадміністрації поздоровляють з ювілеєм діячів культури чи культурні заклади, що знаходяться поряд, за допомогою пошти.

Звичайно, незатишно відчували себе представники культури, коли знаходились у повній залежності від партійних чи радянських органів, та й департаменти культури, як правило, очолювали партократи або технократи. Однак хитання маятника у протилежний бік принесло з собою

не тільки розчарування, а й значні негаразди, бо сьогодні від неуваги культура страждає не менше, ніж у попередні роки вона страждала від тотального контролю. Різниця хіба що в тому, що раніше хибні речі намагалися робити за рахунок чужих народів, а тепер усі негативні починання робляться за свій власний рахунок і відбиваються належним чином на своєму ж народіві.

Установка на невтручання влади у справи культури в Україні активно пропагувалася на першому етапі отримання нею своєї незалежності. Де було зрозуміло після довгого періоду тотального контролю, коли влада виконувала не тільки роль духовного цензора, але й безпосереднього наглядача, жорстко придушуючи небажані їй тенденції розвитку культури. Однак досить швидко ейфорія відходу від влади і отримання свободи пройшла, представники культури одними з перших почали критично розглядати дії владних структур, тому останні замість небезпечного суперника побажали мати справу з союзником.

Окрім усього іншого, владні і підвладні структури знаходяться у відносинах взаємозалежності, без яких неможливе ефективне здійснення влади. «Таким чином, щоб відношення влади виникли, необхідні як мінімум двоє... Отже, влада можлива тільки у формі діалогу, спілкування, комунікації і в цьому правий Т. Болл, підтримавши думку Х. Арендт. Реляціонізм, покладений в основу розуміння влади, має, на мій погляд, – зазначає А. Щербинін, – значні перспективи в плані концептуального розвитку, дозволяє прийняти аргументи супротивників теорії «влади над». Додам, що аналіз влади крізь призму зв'язків «суб'єкт // суб'єкт» і дефініція її як найбільш загальних відносин взаємозалежності дають можливість зрозуміти не тільки владу Політичну або такі крайні форми соціальної влади, як влада рабовласника, деспотичного глави сімейства, але й вчителя над учнем, лікаря над хворим, священника над паствою і т. ін.» [15, 106].

Отже, влада комунує, зокрема з культурою, хоча ця комунікація має не тільки позитивні, але й негативні наслідки у першу чергу щодо культури. Негативно впливають на культуру також зверхорганізованість наших суспільних умов, зрозуміло, що організоване суспільство є передумовою і одночасно наслідком культури, однак на певному етапі свого розвитку зовнішня організація суспільства, зокрема влада, починає здійснюватися за рахунок духовного життя. Особистості та ідеї підпадають під владу інститутів суспільства, замість того, щоб впливати на них і підтримувати у них життєдайні сили.

Таким чином, заявлена на початку розбудови України і руйнування традиційних соціокультурних чинників хибна установка на невтручання влади у справи культури нині не спрацьовує, оскільки майже всі зрозуміли її помилковість. У цьому зв'язку представники владних структур почали пошук шляхів

організації культурного життя як саморегульованого феномена.

Як це не парадоксально, але для активізації культурних феноменів, утвердження сучасних соціокультурних підвалин спробували використати добре перевірені, старі, ледь не «тоталітаристські» засоби. Мова йде про силу, з якою завжди пов'язана влада. Проте «виправдане насильство» над людськими переконаннями і умовами життя, без якого неможливе реформаторство у галузі культури, виявилось скомпрометованим, так як було пов'язане з невинуватим силюванням всієї дійсності. Така трагічна суть процесів, які ми донедавна мали у нашому духовному житті. Позбувшись політичної залежності, ми з легким серцем відмовились від будь-якого насильства і, як виявилось, передчасно. Адже важко знайти людину, характер якої не зіпсувала б влада, бо усяка влада розбещує. Щоб цьому запобігти, потрібні певні сили, здатні протистояти негативним процесам. На думку згаданого вище професора політичних наук університету штату Міннесота /США/ І. Болла, політичні діячі або групи «володіють цілим набором специфічних людських сил або можливостей: переконувати, наводити докази, рефлексувати, спілкуватися, передбачати результати дій і заходів (хоча б деяких), оцінювати наслідки і змінювати поведінку залежно від такої оцінки. У цьому і полягає унікальність «влада» у людському суспільстві: концепція влади розглядається з точки зору моралі. Саме ці людські можливості і сили стають основою того, чому ми надаємо моральний і політичний сенс владі» [2, 37]. Як бачимо, американський дослідник віддає перевагу особистим якостям людини-політика. В Україні має місце пріоритет колективних форм політичної участі стосовно індивідуальних, про що свідчать дані соціологічних досліджень, хоча в останній час розпочався процес персоніфікації політики [11, 106].

Культура, на відміну від влади, віддає свої пріоритети все ж індивідуальності, від якої у значній мірі залежить саморегулювання культурного життя в Україні. Саме тут людські можливості і сили стануть основою для формування якісно нових підвалин нашої культури. Шляхи для вирішення цього завдання можуть бути різноманітними. Це – створення тимчасових творчих колективів, використання спонсорства та інших недержавних засобів матеріального забезпечення культури, її правове забезпечення / доцільна податкова система і т. ін./, широкий обмін із зарубіжжям культурними досягненнями, ефективне використання культурних надбань української діаспори тощо. Вирішення цих завдань сприятиме реалізації принципу саморегуляції та саморозвитку національної культури.

Зрештою, вплив влади на культуру здійснюється шляхом апробації практикою демократичної

ідеології культуротворення, багато хто сьогодні вже зумів подолати традиційний погляд на культуру як на справу лише органів культури, які покликані розробляти ідеологію культурної політики. З викладеного вище матеріалу зрозуміло, що йдеться про культуру в широкому плані [6, 78–81]. Однак апробація практикою здійснюється передусім щодо культури у вузькому розумінні цього поняття. Щоправда, тільки у жовтні 1994 року було опубліковано тези Концепції державної культурної політики, розробленої Міністерством культури України. У ній сформульовано цілий ряд положень, із яких найсуттєвішими є: звільнення культури від залежності від політики й визнання її самоцінності й незалежності; заміна принципу управління культурою механізмом державної і недержавної підтримки без права диктувати; заповнення структурної неповноти культурно-мистецького простору різного роду фундаціями, агенціями і т. ін., які б забезпечували заклади культури і культурні програми фінансово тощо [7].

Зрозуміло, що сучасна практика ще не змогла апробувати теоретичні положення, викладені вище, хоча впровадження їх у практичну діяльність почалося. Мало уваги поки що приділяється культурі підприємництва, культурі сім'ї та кохання, культурі фізичного виховання, у той же час уже давно здійснюється апробація культури виробництва, хоча й тут спостерігаються свої негативи і позитиви. Сьогодні культурна політика вимагає всебічного аналізу цілого ряду питань, серед яких виділяються: культурна ситуація в різних групах населення; становище працівників культури, діячів мистецтва; координація зусиль по підтримці культури всіма інституціями і на всіх рівнях; гарантування права людині на культурний розвиток; регіональна політика у сфері культури та ін. [10, 5] Щодо останнього, то успіх політики децентралізації значною мірою залежить від рівня співробітництва уряду і місцевої влади, гнучкості загальнонаціональної та регіональної культурної політики.

Нині представники владних структур намагаються подолати традиційний підхід до культури, сформувані нові традиції владарювання, свідомо демократизувати культурну політику в Україні. Поки що все це дається важко, бо перехід від тоталітарного до демократично-орієнтованого суспільства, розвиток діалогу всіх політичних сил країни здійснюється через суперечливі дії

влади й опозиції, через кризи і конфлікти, успіхи і невдачі.

Вище проаналізовано один бік тісно пов'язаних між собою процесів, а саме: розглянуто основні особливості, що характеризують вплив влади на культуру, але є ще й зворотний бік, тому нижче зупинимось на головних тенденціях, які мають місце з боку впливу культури на політичну владу.

Безперечно, вплив культури на політичну владу насамперед здійснюється завдяки активному входженню діячів культури у владні структури та політичне життя, але це тема наступного дослідження. Зараз же звернемо увагу на таку тенденцію з боку впливу культури на політичну владу, якою є поетизація культурою будь-яких демократичних починань як ідеальних та єдино можливих. Нові ідеали і святині, які з'являлися, свою відточену форму набували завдяки культурі. Згадаймо тезу про пріоритетність загальнолюдських цінностей, яка була домінуючою в «ідеологічному забезпеченні» галасливої перебудови. Однак визнання пріоритетності навіть найкращих засад у цьому суперечливому світі може призвести до їх абсолютизації, утвердити їх винятковість або особливу місію. Сьогодні намітився рух до нового розуміння загальнолюдського як диференційованого цілого, в якому структурні елементи поєднані сумісним рухом, коеволуцією. Виходячи з цього, ми впевнені, що утвердження незалежності України буде менш хворобливим і більш ефективним, якщо представники різних соціально-політичних сил, течій та рухів будуть співпрацювати, орієнтуючись на гуманістичні чинники, а не просто на загальнолюдські цінності, які нині протиставляються класовим або національним. Лише в цьому випадку можливі якийсь консенсус, позитивний баланс, цивілізоване партнерство.

Останнім часом відновлюється пріоритетність гуманізму і цінностей, що його конкретизують, утверджується розвиток України як відкритого плюралістичного суспільства, який залежить від того, наскільки демократичний режим правління тут здійснюється, чи має місце у ньому орієнтація на дотримання прав людини, толерантність тощо [3, 87]. Поетизація цих цінностей певний час була дуже бурхливою, потім прийшло зрозуміле заспокоєння, а за ним пролунали критичні зауваження на адресу колишніх святинь. Не може бути ідеальною та єдино можливою будь-яка цінність, відірвана від інших.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В., Губерський Л., Зуєв В. Проблема гуманізму у філософії. – К., 1994.
2. Болл Т. Власть // Полюс. – 1993. – №5.
3. Буцевичський В., Шилов В. «Святині» впали. Хай живуть святині! // Віче. – 1993. – №2.
4. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999.
5. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
6. Каган М.С. К вопросу о понимании культуры // философские науки. – 1989. – №5.
7. Культура і життя. – 1984. – 8 жовтня.

8. Куценко В.А. Культура: испытание рынком. – М., 1993.
9. Пасько І. Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999.
10. Погорелова А. Джерела не замерзають. Культурне життя регіонів у контексті державної політики // Українська культура. – 1995. – № 1.
11. Пойченко А. Вибори. Технологія успіху // Віче. – 1993. – № 12.
12. Поппер К. Открытое общество и его враги. – В 2-х т. – М., 1992. – Т. I.
13. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1993.
14. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.
15. Шербинин А.И. Драматургия власти // Полис. – 1993. – №6.

Ю.С. КРАВЦОВ

О СПЕЦИФИКЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ФОРМ СОЦИАЛЬНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Кравцов Юрий Сергеевич - старший научный сотрудник кафедры социологии Днепродзержинского государственного технического университета, доцент, кандидат философских наук

В последние годы интенсивно разрабатываются понятие виртуальной реальности [2, 7, 10] и одновременно с этим идея виртуализации общества [4]. Особый интерес в этой связи вызывает вопрос о вхождении субъекта деятельности в виртуальную среду и, соответственно, появление новых, виртуальных форм взаимодействий в социальном сообществе. Кроме того, оказалось, что необходимо выделять информационную составляющую этих взаимодействий и говорить: во-первых, о возникновении информационно-виртуальной реальности, а во-вторых, о параметрической основе описания общественных трансформаций [10, 157].

Постнеклассическая наука на современном этапе развития характеризуется способностью вторгаться в «нетрадиционные» для науки сферы, такие как культура, религия, мифология, что приводит к ее сближению с другими формами общественного сознания - в первую очередь с философией. Многофакторность и вытекающая из нее многовариантность современной науки, когда всякая исследуемая система имеет много вариантов развития, из которых реализуется один, вынуждает исследователей отказаться от представлений об абсолютной истине и строить вероятностные модели. «Феноменологический» или «организменный» подход к объектам исследования побуждает исследователя рассматривать объект в различных системах координат, выделяя существенные факторы и отбрасывая несущественные. Интеграция науки, с одной стороны, приводит к получению новых знаний, а с другой - ставит исследователя перед пробле-

мой бесконечного числа факторов, влияющих на исследуемый объект. Широкое использование моделирования как в естественных, так и в гуманитарных науках позволяет выйти из тупика методологических противоречий, тогда как механическая экстраполяция моделирования как естественно-научного метода на гуманитарную область приводит к еще более глубоким неразрешимым противоречиям. В современной науке модели все чаще используются не только в экономике, социологии, лингвистике, но даже проникают в теоретическую эстетику и искусствоведение. Широко известен подход Ю.М. Лотмана, рассматривающего художественный образ как модель действительности [8]. Такое расширение понятия модели не совпадает с представлениями классических исследователей философских проблем моделирования, в частности Штофф считает такую экстраполяцию понятия модели нецелесообразной [16, 294]. Таким образом, гносеологический анализ возможностей и условий использования моделирования в социогуманитарных областях знания является, на наш взгляд, одной из важнейших задач современной философии и методологии науки.

С возникновением на постиндустриальной фазе развития цивилизации «информационного общества» социальная реальность порождает виртуальную реальность (становится константной для нее) или, точнее сказать, информационно-виртуальную реальность, поскольку именно все более уплотняющиеся потоки информации как в технических системах, так и в сознании людей создают все больше и больше симуляций и обра-

зов. Возникает перспектива того, что отношения между людьми примут форму отношений между образами, а это и есть перспектива виртуализации. Поэтому наряду с моделями глобализации общественного развития возникают и модели другого типа — виртуализации общества [4]. Такая парадигма новейших изменений сегодня общепризнанна; пожалуй, можно рассуждать и о глобальной виртуализации (понимая глобализацию как масштабность проблемы).

Как специальный философский и научный термин «виртуальная реальность» (от лат. *Virtus* - доблесть, добродетель, энергия, сила и от *Realis* - вещественный, действительный, существующий в действительности;) появился в 80-х годах XX века, когда в постнеклассической науке понятие объекта исследований было дополнено понятием реальности существования объектов, предполагающей, что существует много типов разнородных объектов, принадлежащих одной и той же реальности, как, например, в физике субстанциальное вещество и энергетическое поле принадлежат одной и той же физической реальности. Однако идея виртуальности указывает на особый тип взаимоотношений между разнородными объектами, располагая их на разных иерархических уровнях и определяя специфические отношения между ними: порожденности и интерактивности - объекты виртуального уровня порождаются объектами нижележащего уровня, но, несмотря на свой статус порожденных, взаимодействуют с объектами порождающей реальности как онтологически равноправные. Совокупность виртуальных объектов относительно порождающей реальности образует виртуальную реальность. Виртуальные объекты существуют только актуально, только «здесь и теперь», пока в порождающей реальности происходят процессы порождения виртуальных объектов; с окончанием процессов порождения соответствующие объекты исчезают. О виртуальной реальности как собственной реальности имеет смысл говорить еще и потому, что она подчиняется своим законам, в ней свое время и свое пространство, несводимые к законам, времени и пространству порождающей реальности, т.е. «внутренняя природа» виртуальной реальности автономна. В виртуалистике, занимающейся названными реальностями, порождающая реальность называется константной реальностью [10, 159], поскольку относительно виртуальной реальности существует постоянно, а не актуально. Виртуальность и константность образуют категориальную оппозицию, т.е. виртуальность и константность являются оценочными категориями, определяемыми относительно друг друга, аналогично такой категориальной оппозиции, как форма - содержание. Как категориальная оппозиция - утверждает виртуалистика - «виртуальный - константный» не имеет определенной морфологической (субстанциальной) отнесенности, т.е. отношения между вирту-

альной и константной реальностями относительно: виртуальная реальность может породить виртуальную реальность следующего уровня, став относительно ее константной реальностью, при этом константная реальность первого уровня может «свернуться», став виртуальным объектом новой константной реальности.

Понятие виртуальной реальности в социальном знании основывается на концепции теории информационного общества, фундамент которой заложен идеями Д. Белла, Э. Тоффлера, Т. Стоуньера, М. Кастельса и др [1, 5, 12]. Современные мультимедийные и интерактивные технологии образуют коммуникационную систему передачи информации, в которой различные реальности мира полностью погружены в виртуальный мир, в котором существуют только образы, причем образы становятся уже не средством передачи опыта, а собственно опытом. Определение феномена виртуальности через понятие «образ», сделанное М. Кастельсом [5, 357], открывает перспективу разработки теории виртуальности, причем, не ограничивая ее привязкой к компьютерным технологиям и постиндустриальной фазе развития цивилизации. Рассматривать виртуализацию допустимо как процесс изменения некоторых качеств общества в целом. Виртуалистика установила, что смысл понятия «виртуальное» возникает из практики создания и использования образов в виде компьютерных симуляций и раскрывается через противопоставление их реальным (материальным или социальным) объектам. Поведение изображаемого объекта воспроизводит пространственно-временные характеристики поведения объекта вещественного или социального. Исходя из этого, можно сказать, что общество становится генератором виртуальных объектов. Виртуализация в таком случае — это любое замещение реальности (или различных реальностей) ее симуляцией (образами). Возможность описания социальных феноменов с помощью понятия «виртуальность» возникает в том случае, когда конкуренция образов замещает конкуренцию институционально определенных действий - экономических, политических, культурных или иных, «о тогда можно сказать, что не компьютеризация виртуализует общество, а виртуализация компьютеризирует общество. Другими словами, с возникновением на постиндустриальной фазе развития цивилизации «информационного общества» социальная реальность порождает виртуальную реальность (становится константной для нее) или, точнее сказать, информационно-виртуальную реальность, поскольку именно все более уплотняющиеся потоки информации как в технических системах, так и в сознании людей создают все больше и больше симуляций и образов. Возникает перспектива того, что отношения между людьми примут форму отношений между образами, а это и есть перспектива виртуализации. Поэтому наряду с моделями глобализации

общественного развития возникают и модели виртуализации общества [4]. Такая парадигма новейших изменений вполне имеет право на существование; пожалуй, можно рассуждать и о глобальной виртуализации (понимая глобализацию как масштабность проблемы).

Сопоставляя различные подходы к описанию реальностей разного уровня, допустимо полагать, что это лишь различные инструменты для изучения чего-то общего, единого, т.е. окружающего мира (его иерархичности), поскольку онтологически нет ограничений на количество уровней иерархии реальностей. Исходя из субстанционального исследовательского подхода в науке различают две группы реальностей: первая - реальности субстанционального плана, реальности бытия, вторая - реальности акцидентального плана, реальности существования. Понимая под акциденциями способы существования, т.е. конкретные формы движения материи, можно сказать, что каждая форма движения задает свое содержание акцидентальности мира. Таким образом, еще одной акцидентией среди реальностей мира может стать виртуальная реальность. Следует заметить также, что наличие множества подходов к изучению одного и того же объекта как раз и обусловлено его акцидентальностью. Не претендуя на полноту решения задачи, рассмотрим некоторые аспекты использования моделирования виртуальных форм социальных взаимодействий.

Рассматривая модель в качестве метода научного познания, исследователи пытались выделить основные признаки, которые отличают ее от других подобных методов. А.А. Зиновьев и И.И. Ревзин дают следующее определение понятия модели: «Пусть X есть некоторое множество суждений, описывающих соотношение элементов некоторых сложных объектов A и B . Пусть Y есть некоторое множество суждений, получаемых путем изучения A и отличных от суждений X . Пусть есть некоторое множество суждений, относящихся к B и также отличных от X . Если выводится из конъюнкции X и Y по правилам логики, то A есть модель B , а B есть оригинал модели» [3, 81]. Данное определение относится более к математическим моделям, и оно достаточно узкое, так как исключает из рассмотрения мысленные модели - идеальные и идеализированные объекты, значение которых в гуманитарном знании существенно выше, чем в естественных науках. И.Т. Фролов определяет модель как материальное или мысленное имитирование реально существующей системы путем специального конструирования аналогов (моделей), в которых воспроизводятся принципы организации и функционирования этой системы [15, 20]. Данное определение сужено структурно-функциональным подходом, что не позволяет нам говорить, например, об образных моделях, которые часто используются в культурологических исследованиях.

Наиболее точное и функциональное, в логике наших рассуждений, определение модели дает В.А. Штофф. Он понимает под моделью такую мысленно представляемую или материально реализованную систему, которая, отображая или воспроизводя объект исследования, способна замещать его так, что ее изучение дает нам новую информацию об этом объекте [16, 19]. В данном определении акцентировано внимание именно на гносеологической роли модели. Штофф акцентирует внимание на получении новой информации об изучаемом объекте в процессе моделирования, исходя из чего можно сделать вывод, что именно информативность и функциональность (т.е. возможность использования для получения информации) являются критерием качества построенной исследователем модели.

Сегодня все чаще звучит мысль о том, что человечество вступает в эпоху, когда виртуальная реальность, то есть образ окружающего мира, создаваемый СМК и прежде всего телевидением, а в последние годы и не без помощи Интернет, во многом не совпадает с действительностью. Сущностной стороной этого несовпадения выступает формирование при посредстве новейших коммуникационных технологий принципиально иного, неведомого ранее «глобального пространства — времени»: локальное, ограниченное пространство буквально становится мировым, а конкретное время приобретает относительный характер. И теперь уже, по сути, не столько важно то, когда и как именно произошло то или иное событие, сколько когда, как и в каком именно контексте оно было не только представлено, но и воспринято. Развитие средств коммуникации привело к отделению передачи информации и символического содержания от необходимости пространственно-временной локализации и тем самым породило новый вид публичности в современном мире. Говоря о специфике моделирования виртуальных форм социальной реальности, следует рассмотреть вопрос о возможности использования моделей в гуманитарных науках. Основываясь на упоминаемом нами определении модели Штоффа, мы сталкиваемся с проблемой отображения и воспроизводства объекта социокультурных исследований, к которым относятся: человек в его социальной роли, общество и культура. В естественных науках в качестве основных теорий, в рамках которых обосновывается возможность использования моделей, является теория подобия. В данной теории соотношение между моделью и объектом моделирования рассматривается с точки зрения изоморфизма или гомоморфизма. При этом исследователи считают, что понятие изоморфизма (точное соответствие) относительно, так как изоморфизм может быть полным только в отношении выделенных анализом элементов и связей между ними. В целом же понятие абсолютного изоморфизма противоречит диалектическому принципу всеобщего развития

и изменения [7, 67]. Таким образом, при обосновании переноса результатов моделирования на объект моделирования чаще всего используется принцип гомоморфизма.

Гомоморфизм двух систем состоит в том, что одна из них становится упрощенной копией другой, таким образом, гомоморфизм обязательно предполагает, что одна система проще другой, что осуществлены некоторые упрощения, исключены некоторые детали, произведено отвлечение от частных деталей. Модели являются отражением в гносеологическом плане постольку, поскольку условием их формирования, построения и использования в процессе познания являются либо физическое подобие, либо аналогия, либо гомоморфизм. Таким образом, любая модель представляет собой гомоморфный образ объекта. Оценив условия гомоморфизма двух систем в социогуманитарной сфере, мы можем выявить возможность использования моделирования в данной области. В качестве примера рассмотрим ситуацию в социологии. Здесь для исследования общественных процессов очень часто используется именно принцип гомоморфизма. Исследование общественных процессов затруднено многими факторами. Невозможно исследовать все общество в целом, даже исследование жителей, например одного города, очень затратное, с точки зрения материальных и временных ресурсов. Кроме того, такое исследование чаще всего нецелесообразно, поскольку общественные процессы настолько быстротечны, что анализ общественного мнения с разницей в один день может дать абсолютно несопоставимые результаты. В связи с этим в социологии чаще всего используют модель общества, когда изучение социальных процессов ведется не на генеральной, а на выборочной совокупности, именно на этом принципе построены практически все известные современные методы социологических исследований. Гомоморфизм исследуемой социальной системы и ее модели, например при проведении фокус-групп, достигается путем их упрощения и исключением большого количества влияющих на данную систему факторов. Как уже было отмечено, к этим факторам часто относятся: время, социальное окружение человека, обстановка и многое другое. Так, при фокус-группах человек находится в другом окружении, чем в момент принятия решения, и это может существенным образом повлиять на его выбор. В социологических исследованиях важным условием гомоморфизма изучаемого объекта и исследуемого объекта является репрезентативность выборки (стоит отметить, что это необходимое, но не достаточное условие). Приведенные примеры демонстрируют возможность применения моделей в социогуманитарной сфере в рамках теории подобия. Существуют и другие фундаментальные теории, в рамках которых можно обосновать существование моделей в их гносеологическом аспекте. Так, материалистиче-

ская гносеология рассматривает модель в рамках теории отражения. Здесь модель может выступать либо как форма отражения материального мира человеком, либо как его средство. С точки зрения этой теории, модели - это формы и механизмы отражения в человеческом сознании, где отражение понимается в его гносеологическом плане. Выполняя функцию отражения внешнего мира в сознании людей, модели, по мнению материалистов, отражают действительность в форме идеальных, мысленных и воображаемых моделей, т.е. в форме определенных образов психических по форме, но гносеологических по своему назначению. Так как по содержанию эти образы имеют отношение к внешнему миру, то модели отображают его. Таким образом, мысленные модели являются, по мнению материалистов, специфическими познавательными образами. Понятие гносеологического образа охватывает не только индивидуальное сознание, но и общественное, и не только сознание, но и предметную деятельность, поэтому предполагает также учет и средств реализации, воплощения и сохранения информации, которая накапливается обществом. Так, полотна художников или произведения скульпторов являются образами действительности, причем образами, которые уже запечатлены в художественных произведениях, а не только существуют в сознании художника. Возникает закономерный вопрос, какой из видов сходства может характеризовать модель как образ действительности. В.С. Тютин рассматривает образ как форму модели-сигнала. Здесь понятие модели используется для познания природы психического образа [13, 27]. Штофф же рассматривает модели как специфические образы, сходные по своему содержанию с моделируемыми объектами. Здесь отражательная функция мысленных моделей состоит в том, что они выступают как мысленные копии, упрощенные картины соответствующих объектов [16, 135]. Стремление понять и объяснить неизвестное, новое явление при помощи сопоставления, сравнения с хорошо известными знакомыми фактами, явлениями, процессами и поиски сходства между теми и другими свойственны людям и в повседневной жизни, о чем, в частности, свидетельствуют метафорические выражения обыденной речи. С другой стороны, в философской литературе иногда оспаривается правомерность постановки вопроса о моделях как гносеологических образах. Возражают против такого понимания моделей, например А.А. Зиновьев и И.И. Ревзин. Они считают, что такое понимание моделей неоправданно сужает класс моделей, дает повод к смешению общих понятий гносеологии и понятий, специфических для моделирования [3, 82-90]. Действительно, проблема рассмотрения моделей как некоторых познавательных образов иногда приводит к подмене понятий, особенно если речь идет о гуманитарных исследованиях.

Рассматривая модель как один из основных методов познания в естественных науках, исследователи связывают его с понятием эксперимента. Штофф определяет эксперимент как вид деятельности, предпринимаемый в целях научного познания, открытия объективных закономерностей и состоящий в воздействии на изучаемый объект посредством специальных инструментов и приборов [16, 88]. Основываясь на понятии эксперимента, Штофф определяет моделирование как эксперимент, в котором используются действующие модели. Именно здесь выявляется основное, на наш взгляд, различие между моделированием в гуманитарных и естественных науках. Основной стратегией накопления знаний в естественных науках является манипуляционная практика, которая наиболее ярко воплощается в идее эксперимента. В гуманитарных науках эксперимент как таковой чаще всего не дает ожидаемых результатов в виде приобретения новых знаний об объекте исследования. Это обусловлено, прежде всего, спецификой изучаемых в гуманитарных науках объектов, к которым относятся человек, общество, культура. Естественно, что исследователь ограничен в своих возможностях манипулировать этими объектами исследования. В связи с этим в социогуманитарных науках основной стратегией исследования является интерпретативная практика. Но это не означает невозможность использования моделей в гуманитарных науках, это только подчеркивает специфическое отличие данных моделей. В естественных науках модель строится чаще всего для проведения экспериментов, и это обусловлено тем, что эксперименты невозможны с реальным объектом исследования. Интерпретационная модель в гуманитарном исследовании строится для того, чтобы упростить реальный объект и определить существенные факторы, оказывающие на него влияние с целью объяснения явления или процесса и включения его в общую теорию. Такое различие между моделями в естественных и гуманитарных науках не является категорическим, что не исключает возможность построения экспериментальных моделей в исследованиях, например общества или интерпретационных моделей на первых этапах исследований в физике [11, 7].

Еще одна важная проблема в гуманитарных науках, которая частично решается посредством моделирования, - проблема субъективности социогуманитарного знания. Здесь речь идет о включенности исследователя в объект исследования и о его позиции, которую он занимает в ходе исследования. Использование моделирования в этом случае позволяет на начальном этапе исследования определить данную позицию. При моделировании включение исследователя в исследовательскую модель происходит уже на этапе

экстраполяции полученных данных на реально происходящие процессы, что позволяет увеличить объективность полученных при моделировании знаний [6, 75].

Необходимо отметить, что уже в настоящее время существует ряд моделей, которые успешно применяются в социальных науках. Все чаще предпринимаются попытки использования кибернетических моделей. Например имитационное моделирование, метод анализа и прогнозирования развития системы с помощью имитационной модели [11, 8]. Кроме имитационного моделирования, в социогуманитарных знаниях в качестве успешных примеров использования моделей можно привести: модели формирования общественного мнения при наличии в обществе двух и более групп с различными мнениями; нелинейные модели, позволяющие проводить математическую проверку курса проведения реформ; модели с конкурентными распределениями и с распределением Гаусса и др.

Проведенный анализ показал, что использование моделей в социогуманитарных науках имеет под собой достаточную методологическую базу и может быть обосновано с точки зрения философии науки. В то же время необходимо отметить, что моделирование социальных процессов имеет специфические отличия от использования моделей в естественных науках [14, 183]. Модели социальных и культурных явлений и процессов отличаются прежде всего тем, что объектом моделирования в данной ситуации выступают чаще всего явления и процессы, влияние на которые оказывает очень большое число факторов. В связи с этим при моделировании таких систем мы рискуем упустить существенные из них или получить такую громоздкую модель, которая не позволит нам интерпретировать ее в рамках заданной нами системы исследования. Безусловно, стремительное развитие современной науки, например кибернетики, дает все новые возможности, в частности, современные компьютерные системы, которые могут оперировать одновременно огромным числом данных [7, 56]. В связи с этим проблема операциональности модели снимается, но остается проблема, связанная с самим процессом моделирования, ведь прежде чем создать любую модель - материальную, кибернетическую - исследователь должен построить мысленную модель. На этом этапе ему следует учитывать принципиальное различие естественнонаучных и социогуманитарных моделей, а именно - различие в целях построения моделей. Проведение экспериментальных исследований - основная цель построения моделей в естественных науках, в то время как в социогуманитарной области знания - это возможность интерпретации сложного явления или процесса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с англ. М.: Academia, 1999. 956 с.
2. Виртуальная реальность как феномен науки, техники и культуры = Virtuale reality as a phenomena of science, engineering and culture : материалы Первого всерос. симпоз.по филос. пробл. виртуал. реальности / отв. ред. Е.А. Шаповалов. – СПб. : СПбГАК, 1996. – 96 с.
3. Зиновьев А.А., Ревзин И.И. Логическая модель как средство научного исследования // ВФ. - 1960. - №1. - С. 78-81
4. Иванов Д.В. Виртуализация общества – СПб. : Петерб. востоковедение, 2000. – 96 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.
6. Красиков В.И. Особенности гуманитарных методологий // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана: материалы международной научной конференции, 18 мая 2001 г., Санкт-Петербург. Серия «Symposium». Выпуск №12. -СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2001. - С. 70-75.
7. Литвинцева Л.В., Налитое С.Д. Виртуальная реальность: анализ состояния и подходы к решению // Новости искусственного интеллекта. - 1995. - № 3. - С. 24-90
8. Лотман Ю.М Семиосфера. //http:www.dbebooks.ru/7/iskusstvo-zhivopis/136-semiosfera.html.
9. Моисеев В.И. Философия и методология науки // http://www.i-u.ru/biblio/archive/moiseev
10. Носов Н.А. Виртуальная реальность // Вопросы философии, 1999, № 10, с. 152-164
11. Сменцарев Г.В. «Имитационное моделирование социальных процессов. Концепция и практика реализации». Научно-технический информационный бюллетень «Новые технологии», М., № 5-6 за 1999г. С.2 - 8.
12. Тоффлер Э. Третья волна. Пер. с англ. - ООО «Издательство АСТ», 2004. -781 с.
13. Тютин В.С. О природе образа (психическое отражение в свете идеи кибернетики). Издательство «Высшая школа», М, 1963. – 122с.
14. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник – М.: изд-во «Экзамен», 2005. – 528 с
15. Фролов И.Т. Гносеологические проблемы моделирования.Сборник статей/ Ответственный редактор И.Т. Фролов. - М.: Наука, 1978. - 248 с
16. Штофф В.А. Моделирование и философия. М.: Наука, 1966. 301 с.

І. Г. ШАВКУН

ПРОБЛЕМА КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТОП-МЕНЕДЖМЕНТУ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Шавкун Ірина Григорівна – декан факультету менеджменту Запорізького національного університету, доктор філософських наук

Сьогодні в Україні широко обговорюють проблеми соціально відповідальної поведінки бізнесу, його ролі в соціально-економічному розвитку країни, можливостей і ефективності взаємодії з місцевим співтовариством.

Традиційно вважається, що ця проблема має бути у центрі уваги держави. Численні приклади свідчать про те, що для топ-менеджерів українських компаній пріоритетом залишається прагнення отримувати якнайбільші доходи для своїх компаній. Таку позицію пояснюють, зокрема, тим, що багато інвесторів хочуть вкладати капітал у компанії, основна увага яких спрямована саме на максимальне одержання прибутку. Представники владних структур навпаки відстоюють обов'язкову участь компаній у соціальних заходах, при цьому іноді перетворюючи добровільну участь на додатковий соціальний податок.

Проте ці позиції можуть бути взаємодоповнюваними. Так, поступово поширюється позиція, що бізнес повинен брати участь у вирішенні таких нагальних проблем, як забруднення навколишнього середовища, глобальне потепління, СНІД, ліквідація неграмотності й бідності тощо. Багато соціально відповідальних дій виступають побічними продуктами поміркованих управлінських рішень. Наприклад, як соціально відповідальними, так і прибутковими для компанії є дії, спрямовані на поліпшення освітнього рівня починаючих працівників. Дійсно, інвестиції в їхнє навчання знижують ризик неефективності виробництва. З іншого боку, ділова організація, що опікується вирішенням екологічних проблем, може бути привабливою для освічених і талановитих працівників, а це сприятиме зростанню її прибутковості.

Незважаючи на те, що аналізу проблеми корпоративної соціальної відповідальності присвячена ціла низка наукових доробок як вітчизняних, так і зарубіжних авторів [1, 8], в Україні ще не затвердилось розуміння соціальної відповідальності топ-менеджменту бізнес-організацій як додаткового внеску у розвиток суспільства. Суперечливий погляд на цю проблему і визначає, на нашу думку, актуальність цієї проблеми. Тому метою написання даної статті виступає аналіз завдань, що має вирішувати топ-

менеджмент, виходячи з позицій корпоративної соціальної відповідальності.

Ідея корпоративної соціальної відповідальності полягає в тому, що бізнес-організація, поряд із економічними зобов'язаннями перед власниками або акціонерами, а також перяд зобов'язаннями згідно з нормами закону або статтями контракту, має також певні зобов'язання перед суспільством [1]. Корпоративна соціальна відповідальність, як і етика, стосується репутації організації. Однак ділова етика - більш вузьке поняття, оскільки стосується етики рішень і поведінки індивідуума. В той час, як корпоративна соціальна відповідальність, поряд із дотриманням того, що визначається як «етика», має відношення до впливу організації на суспільство [4, 6].

Соціально відповідальна поведінка топ-менеджменту передбачає усвідомлення того, як його дії впливають на зовнішнє середовище. Корпоративна соціальна відповідальність у широкому сенсі – це вплив бізнесу на суспільство. Зазначимо, що соціальна відповідальність бізнесу має багаторівневий характер. Базовий рівень полягає у своєчасній оплаті податків, виплаті заробітної платні, створенні нових робочих місць. Наступний, другий - спрямований на забезпечення працівників адекватними умовами не тільки роботи, але і життя шляхом підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичного лікування, будівництва житла, розвитку соціальної сфери. Третій, вищий рівень передбачає добродійну діяльність, спонсорство, сприяння охороні навколишнього середовища, взаємодію з локальною спільнотою і місцевою владою, готовність брати участь у кризових ситуаціях, відповідальність перед споживачами товарів і послуг [1].

При визначенні сутності поняття «корпоративна соціальна відповідальність», передусім, необхідно виходити з того, що бізнес є інститутом, породженим суспільним розвитком. Відтак, бізнес-організації повинні нести відповідальність перед соціумом, а саме - відповідати певним суспільним очікуванням. З'ясування сутності цього поняття також передбачає відповіді на питання, якими повинні бути контекст і зміст цієї відповідальності, хто або що є її об'єктом і суб'єктом, на які саме суспільні очікування і в якій мірі повинен реагувати бізнес.

На наш погляд, цілком аргументованим є підхід А. Керолла — одного з провідних світових фахівців у царині відносин бізнесу і суспільства. Згідно з моделлю А. Керолла, корпоративна соціальна відповідальність являє собою багаторівневу відповідальність, яку можна уявити у формі піраміди [3]. Основою цієї піраміди виступає економічна відповідальність, що безпосередньо визначається базовою функцією компанії на ринку як виробника товарів і послуг, які дозволяють задовольняти потреби споживачів і, відповідно, одержувати прибуток. Іншими словами, будь-яка організація, що реалізує свою економічну відповідальність перед суспільством, вже є соціально відповідальною. Правова відповідальність має на увазі необхідність законопослідовності бізнесу в умовах ринкової економіки, відповідність його діяльності очікуванням суспільства, фіксованим у правових нормах. Етична відповідальність, у свою чергу, вимагає від ділової практики співзвучності очікуванням суспільства, не обумовленим у правових нормах, але заснованим на існуючих нормах моралі. Філантропічна (дискреційна) відповідальність спонукає організацію до дій, спрямованих на підтримку і розвиток добробуту суспільства через добровільну участь у реалізації соціальних програм. Принципово важлива співвідповідність рівнів: етичний бізнес, наприклад, - не бізнес, що у тій або іншій формі опікується добродійністю, а бізнес, стандартні трансакції якого задовольняють не тільки економічний і правовий, але й етичний критерії.

«Нове» розуміння поняття «корпоративна соціальна відповідальність» було сформульовано П. Дракером. Висунувши ідею сумісності категорій прибутковості і відповідальності, автор відзначає, що справжня «соціальна відповідальність» полягає в «...приборканні дракона», тобто у перетворенні соціальних проблем в економічну можливість і економічну вигоду, у виробничі потужності, компетентність персоналу, добре оплачувану роботу і, нарешті, багатство» [5, 62].

Інструментальне розуміння поняття «корпоративна соціальна відповідальність» знаходимо в доробках засновника галузевої концепції стратегічного управління М. Портера. Традиційно трактуючи корпоративну соціальну відповідальність як «корпоративну філантропію» що є «дискреційною» діяльністю, він, по суті, визнав такі зміни в очікуваннях зацікавлених сторін, які прирівнюють відмову від подібної діяльності до втрати конкурентних переваг [7].

Не менший інтерес являє спроба розгляду концепції зацікавлених сторін, нерозривно пов'язаної з теорією корпоративної соціальної відповідальності як самостійної концепції стратегічного управління. Прихильники такого підходу пов'язують концепції зацікавлених сторін з генеруванням організаційного багат-

ства, що розуміється як «сумарний показник здатності організації генерувати блага для всіх її зацікавлених сторін протягом тривалого часу» [8, 45]. Оскільки всі ресурси фірми так чи інакше представлені мережею зацікавлених сторін, саме взаємодії із споживачами, працівниками, постачальниками, інвесторами тощо формують організаційну здатність генерувати багатство через розвиток так званих «активів відносин». Очевидно, що розвиток «активів відносин» має на увазі збалансований раціональний відгук компанії на систему суперечливих очікувань зацікавлених сторін.

Розгляд існуючих підходів у вигляді континууму дозволяє побачити на одному полюсі - авторів, на думку яких бізнес несе численні соціальні, громадянські і моральні зобов'язання, спрямовані на зростання загального добробуту в рамках широкого суспільного договору. На іншому полюсі знаходяться дослідники цієї проблеми, які наполягають, що метою бізнесу є підвищення прибутків або зростання цінності компанії для акціонерів, а завдання підвищення суспільного добробуту в цілому повинно розв'язуватися, перш за все, силами державних, неприбуткових і релігійних інститутів. Зокрема, підкреслюється, що бізнес-організація повинна орієнтуватися на максимізацію прибутку для акціонерів, а менеджери, які практикують «соціальну відповідальність», по суті «крадуть гроші у власників», а також втручаються у сферу, що є за межами їхньої професійної компетенції [6].

Важливо також підкреслити, що корпоративна соціальна відповідальність не може розглядатися по відношенню до суспільства в цілому. Для кожної бізнес-організації суспільство є системою зацікавлених сторін, що включає індивідуумів, групи і організації, що впливають на ухвалені компанією рішення і (або) що виявляються під впливом цих рішень. Кожна із зацікавлених сторін, у свою чергу, як зазначалося вище, пред'являє бізнесу економічні, правові, етичні і філантропічні очікування. Таким чином, кожній компанії доводиться реагувати на складну систему суперечливих очікувань, виробляючи відповідний раціональний відгук. При цьому топ-менеджмент компанії вимушений вирішувати цілу сукупність проблем, таких як ранжирування зацікавлених сторін, балансування конфігурацій зустрічних очікувань по кожній зацікавленій стороні, балансування суперечливих очікувань і відгуків по всій системі зацікавлених сторін, проблему синергії. Відповідно корпоративна соціальна відповідальність може бути визначена як раціональний відгук компанії на систему суперечливих очікувань зацікавлених сторін, спрямований на сталий розвиток компанії.

Дане трактування носить, по суті, універсальний характер, оскільки, відображаючи особливості конкретного змісту, поняття корпоративної соціальної відповідальності передбачає сталий розвиток будь-якої організації.

Тобто суб'єкт корпоративної соціальної відповідальності — це організація, що вирішує стратегічне завдання сталого розвитку. Іншими словами, соціальновідповідальна компанія — це стала компанія, і, в свою чергу, стала компанія не може не бути соціально відповідальною [2].

Для забезпечення сталого розвитку організації зусилля топ-менеджменту повинні бути спрямовані на створення, підтримку і розвиток значущих для досягнення нею конкурентних переваг ресурсів, головним із яких в інформаційну епоху виступає інтелектуальний капітал, складовими якого є: людський капітал — знання, уміння і здібності працівників організації; соціальний капітал — запаси і переміщення знань, що виникають завдяки мережі взаємовідносин усередині і поза організацією; а також організаційний капітал-інституціалізоване знання, яким володіє організація і яке зберігається в базах даних, інструкціях тощо.

Сьогодні очевидно, що основою будь-якої організації і її головним багатством є люди. Тому в постіндустріальному суспільстві поширюється думка про те, що ефективність соціально-економічного розвитку сучасних держав у величезній мірі залежить від коштів, що вкладаються в «людський чинник», без цього неможливо забезпечити поступальний розвиток суспільства. Так, у США, за деякими оцінками, частка інвестицій у людський капітал складає більше 15% ВВП, що перевищує «чисті» валові інвестиції приватного капіталу в заводи, устаткування і складські приміщення, тобто з високою часткою упевненості можна констатувати, що один із найвищих показників рівня вкладень у людський капітал у світі безпосередньо пов'язаний із найвищими в світі показниками рівня розвитку економіки [9].

Розвиток людського капіталу повинен бути для організації поміркованим процесом, яким управляє топ-менеджмент кожної окремої організації. Цей процес має на меті отримання результату, який можна зміряти, і тому він починається з оцінки того, які знання необхідно розвивати у співробітників. Головний елемент цієї оцінки — відповідність знань і здібностей людей, що змінюється і, тим самим, впливає на їхню поведінку і умови їхньої роботи. Однак важливість людського капіталу не повинна відволікати увагу топ-менеджменту від інших не менш важливих складових інтелектуального капіталу-соціального і організаційного, пов'язаних із розвитком і впровадженням знань, якими володіє людський капітал організації.

Сталий розвиток сучасних корпорацій досягається топ-менеджментом не тільки за рахунок умілого використання активів компанії, успішної інвестиційної політики, але і завдяки нефінансовим компонентам, важливу роль се-

ред яких відіграє репутація компанії. Репутація компанії складається, головним чином, зі ставлення її контрагентів до топ-менеджменту організації, визначеної ними місії, політики, реалізовуваної стратегії. З метою підвищення іміджу організації для топ-менеджмента важливо не забувати про концепцію корпоративної соціальної відповідальності, бути чуйними до гострих соціальних проблем, орієнтуватися на різні верстви населення, піклуватися про навколишнє середовище, іноді навіть за рахунок безпосередніх інтересів компанії.

Разом із тим, не можна не враховувати, що корпоративна соціальна відповідальність має на увазі систему багатобічних відносин, в якій і очікування, і види відповідальності, при всій їх конфліктності, не можуть не мати взаємного характеру. Особливо важливу роль відіграє рівень соціальної відповідальності держави, для якої бізнес виступає зацікавленою стороною. При всіх особливостях застосування поняття «соціальна відповідальність» по відношенню до держави як специфічного суспільного інституту, очевидно, що без відповідних зусиль держави щодо розвитку середовища ведення бізнесу можливості розбудови корпоративної соціальної відповідальності істотно обмежуються.

Отже, розглянувши проблеми корпоративної соціальної відповідальності топ-менеджменту, зазначимо наступне. Завданнями топ-менеджменту соціально відповідальної організації є всебічна розбудова інтелектуального капіталу, що передбачає вирішення:

- у частині людського капіталу-питань залучення, утримання, розвитку і винагороди людей для створення і збереження кваліфікованої і високомотивованої робочої сили;
- у частині соціального капіталу-питань, пов'язаних із побудовою і розбудовою організацій, які підсилюють процеси розвитку, оволодіння і розповсюдження знань;
- у частині організаційного капіталу-питань, що стосуються управління знаннями.

Розуміння топ-менеджментом стратегічної природи корпоративної соціальної відповідальності дозволяє організації не тільки раціонально ставитися до існуючих у суспільстві очікувань, але й активно вибудовувати відповідний системний відгук на ці очікування. Корпоративна соціальна відповідальність у своїх сучасних трактуваннях — це не тягар, що нав'язується організації з боку держави, а могутній інструмент підвищення її конкурентоспроможності.

Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають у можливості розглянути інші чинники, що, поряд із корпоративною соціальною відповідальністю, впливають на соціальну ефективність топ-менеджменту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корпоративная социальная ответственность: управленческий аспект под общей редакцией д.э.н., проф. Беляевой И.Ю., д.э.н., проф. Эскиндарова М.А. – М.: КноРус, 2008. – 503 с.
2. Кричевский Н. А., Гончаров С. Ф. Корпоративная социальная ответственность. – М.: Издательство: Дашков и Ко, 2007. – 216 с.
3. Carroll A. B.. The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders // *Business Horizons*. - 34 (4). – 1991. – P. 39–48.
4. Corporate Social Responsibility: Good Citizenship or Investor Rip-off? // *The Wall Street Journal*. - January 9. - 2006.
5. Drucker P. F.. The new meaning of corporate social responsibility // *California Management Review*. - 26 (2). – 1984. – P. 53–63.
6. Friedman M.. The social responsibility of business is to increase its profits // *New York Times Magazine*. – September, 13. – 1970. – P. 32-37.
7. Porter M. CSR — a religion with too many priests? // *European Business Forum* (2003.). <http://www.ebfonline.com>
8. Post J. E., Preston L. E., Sachs S. *Redefining the Corporation: Stakeholder Management and Organizational Wealth*. – Stanford.: Stanford University Press, 2002. – 396 с.
9. White Allen L. Is it Time to Rewrite the Social Contract? [April 2007] // http://www.bsr.org/reports/BSR_AW_Social-Contract.pdf

СОЦІОЛОГІЯ

Г.В.КАРПЕНКО

«ВІДНОШЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я» ЯК СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ

Карпенко Ганна В'ячеславівна - аспірант кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім.Олеся Гончара

В результаті розповсюдження пост-матеріалістичних цінностей, як одного із специфічних проявів сучасної глобальної соціокультурної ситуації, здоров'я розглядається як найвища цінність, що характеризується як основа формування, реалізації і захисту життєвих сил людини, як її здатність задовольняти і розвивати свої потреби, вдосконалювати своє життя в конкретній соціально – історичній ситуації і географічному просторі. В умовах сучасного суспільства здоров'я населення визначається як суспільна та особиста цінність, яка значною мірою впливає на процеси й результати економічного, соціального і культурного розвитку суспільства. Показники здоров'я населення стали важливим критерієм сталого людського розвитку, а право громадянина на охорону здоров'я в цивілізованому світі визначене як одне з основних прав людини. Саме це і породжує необхідність вивчення здоров'я з метою збагачення механізмів його соціальної обумовленості і його місця у системі соціокультурних цінностей, що регулюють ставлення людини до здоров'я; дослідження рівня усвідомлення потреби у здоров'ї, установок і мотивів турботи про здоров'я, природи соціально-культурних факторів, що впливають на здоров'я, і механізмів цього впливу. У центрі уваги стоїть також розробка показників здоров'я. Таким чином, на наш погляд, наукова актуальність досліджуваної проблеми обумовлена необхідністю дослідження здоров'я як соціокультурного феномена і елемента ціннісної свідомості людини.

Останнім часом здійснюються спроби подолати суто медико-демографічний підхід до цієї проблеми, розробити нові концепції здоров'я, визначити і дослідити його складові

та механізми формування. Можна назвати таких сучасних українських вчених, які своїми працями роблять певний внесок у вирішення проблеми здоров'я як у теоретичному, так і в емпіричному плані: А.П.Алексєєнко, В.П.Войтенко, І.В.Єршова-Бабенко, І.С.Кратенко, М.В.Кривоносов, В.Л.Кулиниченко, А.П.Лантух, Л.П.Сукенко (теоретико-методологічні проблеми здоров'я); В.С.Бакіров, В.М.Ніколаєвський, О.Я.Бабак, М.І.Яблчанський (дослідження стану здоров'я населення та його соціальних детермінант); І.Е.Бекешкіна, Є.І.Головаха, О.А.Донченко, Н.В.Паніна, Л.М.Юр'єва (проблеми психічного здоров'я населення, вивчення його соціального самопочуття); Мягких В.Б. (дослідження категорії «соціальне здоров'я» та її евристичних можливостей). Серед російських дослідників слід відмітити: М.С.Бедного, Ю.П.Лісицина, В.М.Медкова, В.П.Петренко, Г.І.Царегородцева, О.М.Ізуткіна, О.І.Антонова, В.П.Казначєєва, І.В.Журавльову тощо.

При цьому, на наш погляд, можна зазначити недостатність цілісної соціологічної концепції та емпіричної методики, в якій здоров'я досліджувалося б як соціокультурний феномен і елемент ціннісної свідомості людини.

«Відношення» є переважно філософським і психологічним поняттям. Філософи бачать у «відношенні» поняття, що характеризує взаємозв'язок елементів певної системи [6,470]. Вивчення «відношення» починається ще з Платона і Аристотеля, які вважали, що «відношення - це зв'язок між ідеями, завдяки якому воно стає доступним пізнанню» і що «щось є тим, що воно є, лише у зв'язку з іншим або знаходячись в якомусь відношенні до іншого» [4, 176].

Психологи бачать у «відношенні» «гіпотетичний конструкт, що означає стан готовності, заснований на минулому досвіді, який вирішальним чином впливає на нашу поведінку».

Соціологи трактують «відношення» як поліструктурне поняття і позначають декілька його можливих значень. У «Соціологічній енциклопедії» 2003 р. під «відношенням» розуміється:

стійка сприятлива (або несприятлива) оцінка індивідом економічного процесу або ідеї, що склалася на основі наявних знань;

взаємодія двох і більше осіб у виробничому процесі;

співвідношення двох величин, чисел;

взаємний зв'язок різних величин, предметів, дій;

зв'язок між ким-небудь, що виникає під час спілкування [5, 132].

Далі в соціологічних енциклопедіях розкривається багатозначність поняття «відношення» у низці статей: «відношення до праці», «відношення особистості», «відносини ідеологічні», «відносини суспільні», «відносини національні», «відносини політичні», «відносини ролеві в сім'ї», «відносини соціальні», «відносини економічні» тощо. Поняття «відношення до здоров'я» відсутнє.

Зарубіжні соціологи вважають, що «відношення» (attitude) - це засвоєна постійна тенденція особливим чином сприймати людей, життєві ситуації або відноситися до них. Це поняття містить індивідуальні і соціальні аспекти. Соціологи пов'язують соціальну поведінку з певними соціальними структурами і ситуаціями. Є декілька визначень терміну - Олпорт Р., 1935; Габер і Фрід, 1975; Роукич, 1960. Одні вважають, що наявне відношення приводить до певної поведінки, інші - що воно існує тільки в думках, оскільки відкрита поведінка може визначатися ситуаціями. При цьому структурують поняття «відношення» за допомогою 3-х основних елементів:

когнітивного - переконання, ідеї, думки;

емоційного - цінності, емоції, почуття;

поведінкового - схильність до дії або сама діяльність.

«Відношення до здоров'я» як соціологічне поняття ще недостатньо розроблене і вимагає концептуального уточнення. Дане поняття у вітчизняній соціології вперше було описане та увійшло в науковий оборот у 1989 р. [2].

Відношення до здоров'я - одне з центральних понять соціології здоров'я, одне з фундаментальних підстав системи цінностей особистості, комплекс мотивів, що пов'язує особистість із суспільством та культурою.

В літературі поширене розуміння «відношення до здоров'я», як оцінки власного здоров'я, що склалася, на основі знань індивіда, усвідомлення його значення, а також дії, направлені на зміну стану здоров'я.

Структура поняття «відношення до здоров'я» включає: 1) оцінку стану здоров'я; 2) відношення до здоров'я як до однієї з основних життєвих цінностей; 3) діяльність по збереженню здоров'я [2].

На наш погляд, наведені визначення та структура є доволі суперечливими, оскільки оцінка власного здоров'я та дії індивіда, це результат або наслідок нашого ставлення до здоров'я, його практичне вираження. Діяльність по збереженню здоров'я, з нашої точки зору, доцільніше віднести до поведінки у сфері здоров'я. Ми вважаємо, що при визначенні поняття «відношення до здоров'я», слід взяти за основу зарубіжний досвід та доповнити його. Тоді відношення до здоров'я - це обумовлена процесом соціалізації індивіда, тенденція особливим чином сприймати здоров'я та життєві ситуації у сфері здоров'я. Ми вважаємо, що введення терміну «тенденція» в розуміння цього феномена вказує на його динамічність, непостійність та можливу змінність ставлення особистості до здоров'я в процесі життєдіяльності.

Дані визначення відносяться тільки до однієї з трьох іпостасей «відношення до здоров'я», а саме - «відношення індивіда до здоров'я». Крім того, «відношення до здоров'я» може бути розглянуте на макрорівні, тобто на рівні суспільства, і на мікрорівні - на рівні групи; відповідно і визначення цього поняття будуть іншими. «Відношення до здоров'я на рівні суспільства» - це система думок і соціальних норм, існуючих у суспільстві з приводу здоров'я, що виражені в діях, спрямованих на зміну стану суспільного здоров'я на різних рівнях управління. «Відношення до здоров'я на рівні групи» об'єднує в собі риси двох наведених визначень, оскільки специфіка даного виду відношення полягає в трансляції індивіду системи соціальних норм і думок, що склалася в суспільстві, але з урахуванням реальної індивідуальної оцінки здоров'я членами групи.

Відношення до здоров'я складається з двох взаємодоповнюючих компонентів: збереження здоров'я (попередження і лікування хвороб) і вдосконалення здоров'я людини (розвиток біологічних і психологічних характеристик, що забезпечують високу адаптацію до постійно зростаючих темпів сучасного життя).

Перший напрямок відображає традиційні аспекти медицини - профілактику і лікування, другий - ділиться на два типи задач. Одні - пов'язані з підвищенням стійкості природних завдатків людини, пошуком резервів здоров'я. Інші - зі зміною психофізіологічних можливостей людини, зокрема із залученням досягнень науки.

Відношення до здоров'я - результат сукупності відносин, що характеризують дане суспільство на певній стадії його розвитку. З цим пов'язана проблема виявлення чинників, що впливають на відношення до здоров'я. Розрізняють чинники загального характеру, які визначаються економічною ситуацією, соціально-політичною

системою суспільства, особливостями його культури і ідеології та специфічного характеру, до яких відносяться стан здоров'я (індивідуальне і суспільне), особливості способу життя, інформованість у сфері здоров'я, вплив сім'ї, школи, системи охорони здоров'я і т.д. Ці чинники заломлюються в структурі особистості, яка виступає носієм того або іншого відношення до здоров'я, або це заломлення здійснюється в структурі масової свідомості, формуючи ті або інші норми поведінки у сфері здоров'я. Найбільш традиційним є вивчення обумовленості відношення до здоров'я такими соціально-демографічними характеристиками індивіда як стать, вік, рівень освіти, рівень кваліфікації, сімейний стан.

Класифікація даного поняття може бути здійснена по різних підставах.

З погляду суб'єкта, в якості якого виступають суспільство, група або індивід, відповідно розрізняються: відношення суспільства до здоров'я, відношення групи до здоров'я, відношення індивіда до здоров'я.

Якщо ж три вказані рівні беруться в якості об'єкта дослідження, то можна виділити: відношення до здоров'я суспільства; відношення до здоров'я групи; відношення до здоров'я індивіда. Іншими словами, це погляд на проблему, обумовлений роллю соціальних інститутів - держави, суспільства, освіти, засобів масової інформації, сім'ї, школи.

За ступенем активності розрізняють активне і пасивне відношення до здоров'я. По формах прояву - позитивне, нейтральне, негативне. За ступенем адекватності принципам здорового способу життя: адекватне, неадекватне, самозберігаюче, саморуйнівне.

Існує традиційний поділ усіх показників на негативні (захворюваність, інвалідність, смертність і т. п., які встановлені в стратегії органів охорони здоров'я) і позитивні (вчинки індивіда, який веде здоровий спосіб життя, частка і популяції здорових осіб, державні заходи щодо розвитку фізичної культури, введення в шкільну програму предмета «Здоров'я» і т.п.). Оскільки здоров'я сьогодні вивчається переважно за допомогою негативних показників, які характеризують відхилення в здоров'ї, то, у зв'язку із зростанням значущості здоров'я як суспільного і індивідуального багатства в нових соціально-економічних умовах, з усією очевидністю постала проблема розробки позитивних показників, які, на думку О.Н. Кудрявцевої, відображають «позитивну сторону діалектичної єдності «здоров'я-хвороба», властивої людині як соціально-біологічній цілісності і характеризують можливість людини (колективу, населення) повноцінно виконувати свої соціальні функції. При цьому слід мати на увазі, що стан людини,

при якому він повноцінно виконує свої соціальні функції, динамічно змінюється в часі і просторі і залежить від безлічі характеристик (стать, вік і т.п.) [3, 72, 77].

Значення позитивних показників обумовлюється, по-перше, тією обставиною, що саме з їх допомогою можливе визначення трудового і соціального потенціалу, яким володіє населення і від якого багато в чому залежить розвиток суспільства. По-друге, інформація, одержана за допомогою позитивних показників, може зіграти важливу роль в обґрунтуванні і реалізації соціальної політики і державних заходів, направлених на створення умов і способу життя населення, що перешкоджають виникненню і розвитку хвороб. По-третє, розробка позитивних показників може сприяти виробленню раціональнішого відношення людей, індивіда до власного здоров'я, формування самозберігаючого світогляду і поведінки. Вказані обставини свідчать про доцільність методологічної переорієнтації дослідження здоров'я, суть якої в зміні об'єкта і предмета дослідження і в перенесенні акценту з вивчення хворого на дослідження здоров'я здорової людини.

Ще один критерій класифікації показників відношення до здоров'я - розподіл їх на об'єктивні і суб'єктивні.

Об'єктивні характеристики виражаються в реальному стані здоров'я індивіда (групи, населення) через відповідні показники захворюваності, інвалідності та ін. На основі цих показників розробляються індикатори відношення до здоров'я, що емпірично перевіряються. Структура мотивів діяльності у сфері здоров'я характеризує суб'єктивну сторону відношення до здоров'я. У комплексі мотивів виділяють орієнтацію на добре здоров'я як самоціль (фундаментальна цінність) і на здоров'я як засіб успішної роботи, кар'єри, досягнення яких-небудь цілей (інструментальна цінність). Структура мотивації у сфері здоров'я складається протягом життя людини і відображає особливості його соціалізації. Мотиви виникають, розвиваються і формуються на основі потреб. Разом з тим, вони відносно самостійні, бо потреба не строго визначає характер мотивів, їх силу і стійкість. При одній і тій же потребі у різних людей можуть виникати різні мотиви [2].

Активізація в останній час дослідження соціальних аспектів здоров'я свідчить про актуальність цієї проблеми для нашого суспільства. В той же час недостатня методологічна розробка феномена «відношення до здоров'я» є перешкодою на шляху створення єдиної теорії здоров'я та застосування необхідних засобів з поліпшення загального рівня здоров'я населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавлева И.В. Здоровье населения как междисциплинарная проблема. Становление социологии здоровья // Социология в России. – М.: ИС РАН, 1998.
2. Журавлева И.В. Отношение к здоровью как социологическая проблема / Отношение населения к здоровью. – М.: ИС РАН, 1993.
3. Кудрявцева О.Н. Методологические аспекты анализа здоровья // Здоровье человека в условиях НТР. – Новосибирск: СО Наука, 1989.
4. Новая философская энциклопедия. Т. III – М., 2001.
5. Социологическая энциклопедия. – М., 2003.
6. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Н.М. ГОРДІЄНКО

ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК ГАРАНТ УСПІШНОГО ЗАСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Гордієнко Наталія Миколаївна – заступник директора з інноваційної роботи Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру

Актуальність проблеми дослідження освітніх можливостей осіб з інвалідністю обумовлена тим, що саме в освітньому середовищі найкращим чином соціалізується людина, засвоюючи ті соціальні норми і цінності, які дадуть їй можливість швидко адаптуватися до нових умов життя у різних мікросоціумах. Для цього в освітніх закладах існують об'єктивні сприятливі передумови: дотримання режимних моментів розпорядку дня, системні заняття, дотримання послідовності у різних видах інтелектуального, фізичного, морально – етичного, естетичного навантаження; сприятливі умови для позитивного спілкування, умови для взаємодопомоги, одержання знань і напрацювання досвіду нормативної поведінки, яка є значущою в суспільстві.

Ще Л.С.Виготський [4, 350] зазначав, що проблема соціалізації може розглядатися тільки у зв'язку з формуванням особистості в процесі взаємодії та взаємовпливу соціальних груп, колективів і самої особистості. Включаючись у соціальні зв'язки, як доводять В.П.Андрущенко та його колеги [6,359], з різними типами груп, особистість, засвоюючи соціальні норми цих груп, набуває досвіду співжиття, спілкування, що і забезпечує її соціалізацію як здатність адаптуватися до змінюваних у суспільстві соціальних умов та «модифікувати суспільно – моральні цінності» відповідно до зміни умов, стверджує Т. Жулковська [2,94].

Мета статті полягає у дослідженні стану освіти осіб з інвалідністю і їхніх батьків та висвітленні потенційних можливостей осіб з інвалідністю для одержання ними бажаної освіти.

Результати. Для повної соціалізації особи з інвалідністю важливим є набуття досвіду дотриман-

ня соціальних норм у таких базових мікросоціумах, як: сімейне середовище, освітнє середовище, професійна спрямованість, діяльність (виробниче середовище), державні і недержавні установи. Найбільш важливим для засвоєння соціально значущих норм і цінностей будь – якої особи і, а тим більше осіб з інвалідністю, є освітнє середовище, яке, як зазначає В.Г.Харчева [7,158], не тільки забезпечує соціалізацію особистості, а й формує здатність змінювати середовище, впливаючи на нього, тому що, по – перше, організують і здійснюють усю соціальну і освітньо-виховну роботу в ньому спеціалісти; по-друге, є можливість спілкуватися і співпрацювати з різними за віком людьми; по-третє, нормативні вимоги освітніх закладів до всіх учасників освітньо-виховного процесу спрямовані на соціалізацію особистості; по – четверте, особа з інвалідністю має можливість брати активну участь у соціалізаційному процесі, на важливості якого наголошує Н.В.Андреєнкова [1,44], стверджуючи, що соціалізація «немислима без активної участі самої людини у засвоєнні соціального досвіду»; по – п'яте, в освітньому середовищі соціальні норми регулюють і контролюють соціальне життя кожного індивіда, привчаючи дотримуватись їх, що є гарантом його соціалізованості [1,101].

Для дослідження стану (рівня) соціалізованості осіб з інвалідністю (визначення рівня засвоєння ними соціальних норм та реальних можливостей скористатися ними у різних сферах людської життєдіяльності) використана діагностика, запропонована А.Й.Капською, О.Г.Карпенко, І.М.Пінчуком [5,135-142] і доповнена соціально значущими запитаннями, які визначені нами як важливі в контексті нашого дослідження.

В опитуванні взяли участь 500 осіб з

інвалідністю віком від 12 до 25 років.

Учасникам діагностування була запропонована методика, що включає 87 запитань, які дають можливість отримати інформацію про вік, стать, вид і форму навчання чи роботи, характер спілкування з близькими та оточуючими людьми (сусідами, ровесниками, представниками релігійних організацій, школи, навчального закладу, лікувальними, громадськими, політичними організаціями та ін.), про те, які є перешкоди, труднощі у спілкуванні і співпраці, що подобається робити, з ким співпрацювати, чи могли б працювати, вчитися і де, чи мають домашні обов'язки і як з ними справляються, куди ходили чи їздили, крім свого населеного пункту, де мріють побувати, де хотіли б вчитися чи працювати, як почувують себе в сім'ях, серед ровесників у школі, в навчальному (соціальному) закладі, на роботі, вдома, які виникають проблеми і як вони їх вирішують, за що їх хвалять, а за що дорікають, як вони на це реагують, чи беруть участь у громадських, політичних організаціях, яке власне бачення ними свого життя і його перспектив та ін.

Відповіді на ці запитання дають можливість мати узагальнене уявлення про соціальну ситуацію, в якій перебувають особи з інвалідністю, їх ставлення до себе і до інших, здатність до позитивного співжиття і співпраці, чого б хотіли досягти, щоб почувати себе повноцінними членами суспільства.

Відповідно до визначеної нами сукупності базових середовищ, які найбільше сприяють засвоєнню соціальних норм і набуттю досвіду їх дотримання у повсякденному житті та з метою більш детального аналізу результатів діагностування нами, усі запитання умовно поділені на сфери життєдіяльності, в яких найкраще відбувається засвоєння соціальних норм через ставлення осіб з інвалідністю :

- 1) до членів сім'ї та найближчого соціального оточення як первинних агентів соціалізації;
- 2) до освіти;
- 3) до власного здоров'я;
- 4) до професійної діяльності;
- 5) до державних і недержавних установ;
- 6) до суспільного і політичного життя;
- 7) до власного життя і його перспектив.

У даній статті ми зупинимося на результатах вивчення стану освіти батьків, які виховують дітей з інвалідністю та стану освіти самих осіб з інвалідністю.

Так, дослідження особливостей освіти батьків у сім'ях, де проживають особи з інвалідністю, засвідчують, що 25% батьків і 36% матерів мають повну вищу освіту; 32% батьків і 38% матерів мають середню спеціальну освіту, не мають спеціальної освіти 43% батьків і 26% матерів. Це означає, що в середньому третина сімей, у яких виховуються особи з інвалідністю, мають вищу освіту, а третина – середню спеціальну освіту, тобто, дві третини сімей за освітнім ста-

тусом розуміють значущість освіти і опанування професією, що мусить позитивно впливати на формування відповідного ставлення їхніх дітей до навчання і професійної діяльності. Більш виразно освітній рівень батьків представлено на таблиці 1.

Таблиця 1. Освітній рівень батьків, де проживають особи з інвалідністю

Вид освіти	Батьки (%)	Матері (%)
Неповна середня	3	3
Загальна середня	5	7
Середня спеціальна	32	38
Вища	25	36
Важко відповісти	28	16

Одержані дані засвідчили, що 28% батьків і 16% матерів не доводять до відома дітей, де і як вони працюють. Серед них 5% батьків і 8% матерів – безробітні. На цьому фоні обстежувані зазначили, що матеріальний стан у сім'ях вони оцінюють таким чином: ледве зводять кінці з кінцями-14% сімей, вистачає на харчування - у 36% сімей, вистачає в цілому на життя у 33% сімей, ніяких матеріальних доходів не має 16% сімей. Джерелом доходів сім'ї називають заробіток батьків 75% опитуваних, на разові соціальні виплати і на матеріальну систематичну допомогу та на пенсію живуть останні 25% сімей. Половина в середньому осіб з інвалідністю живуть у повних сім'ях, інша половина – у неповних сім'ях.

Що стосується освіти і навчання осіб з інвалідністю, то їхній освітній рівень значно нижчий, ніж у батьків. З усіх опитаних 26% навчалися в спеціальних школах для дітей з інвалідністю, останні 74% навчались у навчальних закладах для здорових дітей: 4% - у вищих навчальних закладах, 17% - у середніх спеціальних навчальних закладах і останні 53% - закінчили навчатися або навчаються, із них: навчаються у загальноосвітній школі – 43%, у гімназії - 4%, у ліцеї-6%.

Порівняльні дані освітнього рівня батьків і їхніх дітей представлені у таблиці 2.

Таблиця 2. Порівняльні дані освітнього рівня батьків і їхніх дітей з інвалідністю

Види освіти	Батьки (%)	Матері (%)	Діти (%)
Неповна середня	3	3	21
Загальна середня	5	7	53
Середня спеціальна	32	38	17
Вища	25	36	4

Аналіз ставлення осіб з інвалідністю до навчального закладу і до освітньо-виховного процесу взагалі засвідчив, що 31% опитаних дуже задоволені своїм навчальним закладом, 50% - вважають, що в основному їм там добре, 10%

опитаних оцінюють свій навчальний заклад як задовільний, а 9% - як незадовільний. Ці дані свідчать про те, що абсолютна більшість оцінок цілком позитивна, а це означає, що, якщо діти позитивно оцінюють навчальний заклад, то в ньому є можливість максимально успішно соціалізувати осіб з інвалідністю.

На основі даних діагностування встановлено, що в основному навчальний заклад вибирали батьки (63%), знайомі, друзі - 35%, дізналися із засобів масової інформації - 2% опитаних. Якби діти самі обирали навчальний заклад, то 25% - хотіли б навчатися у загальноосвітній школі, 41% - в гімназії або ліцеї, 12% - в спеціалізованих школах і 22% - вдома.

Слід зазначити, що всі опитані дали позитивну оцінку майстерності педагогів, особливо наголосили на умінні викликати інтерес, доступно пояснити, захопити роботою, підтримати, якщо щось не виходить, вислухати, вимогливо ставитися до якості виконання завдань, на високі культурні мовлення.

Особи з інвалідністю чекають від навчання наступне: 38% опитуваних хочуть одержати загальну середню освіту, 16% - вступити до вищого навчального закладу, 19% - отримати потрібну спеціальність, 18% - вчитися, щоб потім забезпечувати себе матеріально, 17% - стати культурною людиною, 25% опитуваних хочуть навчатися, щоб мати високий соціальний статус, щоб ніхто не принижував, не дорікав, 11% - не замислювалися над цим.

Одержані дані свідчать про те, що особам з інвалідністю зрозуміла цінність навчання для власної соціалізації у значущих для них соціумах, а це означає, що у них є потреба і ба-

жання відповідати усім соціальним нормам, як й визнаються у тих мікросоціумах, до яких вони належать.

Здатність оплачувати навчання показали 19% опитуваних. Але це не перешкода, бо є закон про пільги в освіті для осіб з інвалідністю.

Доступ до навчальної інформації з потрібних галузей знань мають 65% опитаних, частково мають - 19%, незначні можливості мають 65%, взагалі не мають доступу - 7% опитаних.

У науково - дослідній діяльності, олімпіадах, конференціях, виставках, конкурсах мають можливість брати участь 14% опитаних, частково мають таку можливість 16%, не мають такої можливості - 70% опитаних, що свідчить про недостатнє включення осіб з інвалідністю у творчу діяльність, де якраз найбільш інтенсивно відбувається процес засвоєння соціальних норм.

Мають можливість продовжувати навчання в інших навчальних закладах, у тому числі здобути вищу освіту 20% опитаних; мають можливість впливати на вдосконалення навчального процесу 5% опитаних; у самодіяльних об'єднаннях у навчальному закладі беруть участь 16% опитаних. 23% опитаних навчаються у сприятливих умовах, 45% опитаних засвідчили, що у них для навчання умови забезпечені частково.

В процесі навчання забезпечуються стипендіями, гуртожитками відповідно до порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України в повній мірі - 4% опитаних, частково - 15%; 81% не мають такої можливості. Створити фонди на учнівські потреби є можливість в 11% опитаних, частково - в 9%, не мають такі можливості - 80% опитаних. Більш виразно ці дані представлені в таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2. Показники освітніх можливостей осіб з інвалідністю

Навчальні можливості	Показники можливостей (в%)				
	повна	майже повна	часткова	деяка	ніяка
Чи є доступ до інформації з необхідних галузей знань	14	9	19	51	7
Чи берете (брали) участь у науково - дослідній діяльності (конкурсах, олімпіадах та ін.)?	3	11	16	55	15
Чи є можливість навчатись чи стажуватись в інших вузах, в інших країнах?	2	5	6	59	28
Чи є можливість здобути вищу освіту?	7	13	12	56	12
Чи є можливість особисто чи через представників впливати на вдосконалення навчального процесу, призначати стипендії та ін.?	5	10	16	63	11
Чи є учасником добровільних самодіяльних об'єднань?	7	9	16	56	12
Чи забезпечене ваше навчання стипендією, гуртожитком відповідно до закону?	4	6	9	57	24
Чи є можливість зробити перерву у навчанні з поважних причин?	7	15	11	54	13
Чи є можливість створення фонду на освітні потреби?	9	2	9	61	19
Середні показники	6,4	8,9	12,1	56,9	15,7

Середні показники освітніх можливостей осіб з інвалідністю показали, що вони зовсім незначні, тому що реальні можливості на отримання освітніх послуг мають у середньому 15,3% опитаних, частково таку можливість мають ще 12,1% опитаних, інші 72,6% опитаних такої можливості практично не мають, що, звичайно, гальмує процес соціалізації через засвоєння соціальних норм, які розвиваються найінтенсивніше в освітніх закладах самою системою освітньо-виховного процесу. Одержані дані свідчать про те, яке важливе значення для особи з інвалідністю має освітнє середовище і наскільки важливим є розробка моделі і технологій максимального включення цієї категорії осіб в освітньо-виховний процес, тим більше, що за одержаними даними бажання вчитися висловлюють принаймні 89% осіб з інвалідністю, а мають можливість вчитися 15%. Таким чином, недоодержують освітні послуги в середньому близько 74% осіб з інвалідністю з числа бажаючих.

Аналіз даних стану освіти осіб з інвалідністю віком від 12 до 25 років та їх потенційних освітніх

можливостей дозволяють зробити наступні висновки:

діагностуванням осіб з інвалідністю та їх батьків встановлено, що рівень освіти батьків вищий від рівня освіти їхніх дітей з інвалідністю;

встановлено, що потенційні освітні можливості осіб з інвалідністю значно вищі, ніж реальні: 66% опитаних здатні і бажають вчитися у навчальних закладах для здорових дітей, 12% - у спеціалізованих школах, тільки 22% змушені вчитися індивідуально, а реальні можливості на отримання освітніх послуг мають у середньому 15,6% опитаних, частково таку можливість мають 12,1% опитаних, інші 72,6% опитаних реально не мають можливості вчитися там, де вони бажають, що, звичайно, гальмує процес засвоєння соціальних норм як засобу соціалізації;

виявлено, що особи з інвалідністю усвідомлюють значущість освіти для власної соціалізації і у них є потреба й бажання відповідати усім соціальним нормам, які визнаються у тих мікросоціумах, до яких вони належать.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности// Социальные исследования.-Вып.3.-М., 1970.-С.44
2. Жулковска Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями: Пер. с польск/ Под ред и с предисл. А.И.Ковалевой, В.А. Лукова; Моск.гуманит.- социальн. Академия.Кафедра социологии.-М.: Специум, 2001.-208с.
3. Пилипенко В.С. Попова І.М., Танчер В.В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. Посіб. – 2-е вид.-К.: ПЦ «Фоліант», 2007.-451с.
4. Психологический словарь/Под ред В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др.-М., 1983.-с.350.
5. Соціально – педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально – методичний посібник для соціальних працівників/ За ред. А.Й.Капської.-К.: ДЦССМ, 2003.-168с.
6. Социология: наука об обществе. Учебное пособие / Под общей редакцией проф. В.П.Андрущенко, Проф. Н.И.Горлача.- Харьков. Институт востоковедения и международных отношений. Харьковский колледжум. Кафедра истории, философии и политических наук, 1996.- 688 с.
7. Харчева В.Г. Основы социологии.Учебник.-М.: Логос, 1997.-С.158.

Г.В.ТОЛКАЧОВА

СЛУХАЦЬКІ АУДИТОРІЇ В РАМКАХ МАСОВОЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Толкачова Ганна Володимирівна – аспірант кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

Музична культура безпосередньо переплітається із суспільством, громадськими процесами та явищами, реагує на них, відбиває та оцінює події суспільства своїми засобами. Кожний напрямок або жанр у музиці породжений певними гранями сучасного їм суспільного життя, а також психологією тих чи інших суспільних прошарків. Звідси впливає звернення музики до достатньо широких прошарків населення. Тільки це може дозволити музиці уникнути розриву з її потенційною публікою. Виходячи з цього, необхідно вказати, що публіка, на яку розрахована музика, дуже різноманітна, тобто можна виділити ряд типів слухачів. Але спочатку треба дати визначення «слухацької аудиторії». «Слухачьку аудиторію» пов'язують із сукупністю людей, які об'єднані спільністю інтересів, ознак, особливостей сприйняття організації, наявності або характеру спільної діяльності.

Слід вказати, що першими теоретиками та дослідниками слухацької аудиторії стали Т.Адорно, Д.Дженсон та У. Корнер, які спробували класифікувати слухацькі аудиторії та виокремили музику, що для них призначена.

Система класифікації ознак, які формують публіку, включає в себе розгалужену структуру підсистем та мікрорівнів. Отже, метою даної статті є визначення основних класифікацій слухачьких аудиторій або типів слухачів.

Ранні музичні продукти знаходять соціальну основу у різних аудиторіях. Різноманітність аудиторій підтримує різноманітність музичних форм та циркуляцію різної музичної продукції.

За розміром аудиторій можна розділити публіку на вузькоаудиторну та широкоаудиторну, на які орієнтована та чи інша музика. Широкоаудиторна музика, як правило, більш комерційна, вона наповнює ефір, добре продається, максимально універсальна у використанні, доступна максимально широким аудиторіям слухачів. Вузькоаудиторна музика апелює до відносно обмежених кіл цінителів та «фанів» (хоча також є частково комерційною).

Необхідно виділити основні характерні риси цих двох аудиторій. Розвиток вузькоаудиторної музики більш різноманітний і в ньому складніше знайти якісь закономірності. Вона повинна розглядатися у контексті партикулярних символізмів, що підтримують невеликі автономні естетичні спільноти. Вузькоаудиторна музика більш

винахідлива та складна: в ній у більш широких масштабах відбувається гібридизація музичних форм – із сьогодишньої вузькоаудиторної музики народжується масова музика: комерційна масова музика може черпати тут елементи для спрощених розробок, за рахунок яких відбувається її відновлення та оновлення.

Вузькоаудиторна музика може бути віднесена до сфери партикулярних символів, що забезпечують та підтримують включення/виключення всередині більш широкої спільноти. Завдяки цим партикуляризованим музичним символізмам людина у сучасному суспільстві може конструювати індивідуально підходяще для неї емоційне середовище, підтримувати відчуття своєї унікальності та індивідуальності; може використовувати цей символізм як ресурс для створення своєї аури секретності, таємничості та ін.

Стосовно широкоаудиторної (масової) музики необхідно сказати, що можна знайти деякі не дуже жорсткі, але очевидні тенденції:

1. спрощення структури
2. збільшення ритму.

Таку музику можна розглядати у загальному контексті універсального символізму, що підтримує максимально широкі спільноти (Уорнер У.).

Масова широкоаудиторна музика забезпечує її споживачів почуттям свого часу, тобто почуттям спільності із сучасниками. Це не все коло, у звичайному сенсі, а тільки те коло, яке утворює універсалістську, максимально глибоку спільноту, в яку індивід емоційно включений. Така спільність почуттів дає і загальні теми: прості, елементарні символи, що забезпечують приєднання до універсальної спільноти. Таке включення ніколи не може бути повним, воно охоплює не всіх та не цілком – а тільки «ядро» суспільства (або більш широкої соціальної системи).

Елементарний музичний символізм масової музики забезпечує людей «значимою» тематикою комунікації, такою, яка є ресурсом для мінімального приєднання до інших, до спільноти, до членів «своєї» спільноти. [3]

Таким чином, вузькоаудиторна та широкоаудиторна музика історично прив'язана одна до одної та виступає певним контекстом. Також аудиторії різних музичних продукцій не сегреговані в абсолютному сенсі, але розрізнення

та деяка дистанція між ними є. Ці аудиторії як спільноти можуть переплітатися або бути достатньо жорстко одна до одної обмеженими.

Звернемося до класифікації типів слухачів Т.Адорно, яка включає в себе всього шість типів. Найперший тип – це тип експерта. Експерт – це досить свідомий слухач, який дуже уважно слухає музичні твори та замислюється над тим, що в ньому намагався передати композитор. Даний тип слухає тільки «серйозну» або елітарну музику. Люди, які належать до типу експерта, вибудовують логічні зв'язки між частинами музичного твору, як правило, мають музичну освіту. До цього типу частіше всього належать професійні музиканти, до яких відносяться виконавці музичних творів, композитори, музичні критики, аранжировщики, саунд-продюсери, тобто люди, професійне життя яких безпосередньо пов'язане з музикою. Тип експерта є досить нечисленним.

Наступним типом є тип «хорошого» слухача. Даний тип характеризується тим, що слухає музику досить уважно, намагається зрозуміти сутність того, що хотів передати в даному музичному творі композитор, але не займається музикою професійно. Представники цього типу віддають перевагу прослуховуванню класичної елітарної музики. Тип «хорошого» слухача як і тип експерта нечисленний, що обумовлюється поширенням легкої або популярної музики.

Третім типом виступає тип «споживача культури». Представники цього типу багато слухають музичної продукції, вони добре інформовані та володіють музичною інформацією досить добре, купують записи музичних творів. Даний тип відноситься до музики як до «культурного надбання». Дуже часто представники типу споживачів культури вважають, що треба володіти музичною інформацією в повній мірі, щоб бути інтегрованим в соціальну групу, суспільство та «збільшити свою вагу» в ньому [1, 190]. Споживачі культури збирають багато біографічної інформації про життя зірок, їхні досягнення. Даний тип характеризується тим, що його представники хоча і володіють інформацією стосовно музики, але вони майже не дискутують стосовно неї. Даний тип можна впізнати по тому, з якою вони швидкістю вгадують музичні твори, пісні, які дуже часто повторюються в ефірах радіостанцій та музичного телебачення. Для цього типу важлива не сама сутність музичного твору, а красива, мелодична музика. Цей тип споживає лише ту музику, яка носить позитивну оцінку з боку громадянської думки. Наприклад, на думку Адорно, представники споживачів культури дуже часто цікавляться не лише самою музикою, а тим завдяки чому ця музика відтворюється, тобто це може бути або музичний інструмент, або ж голос виконавця. Споживачі культури, окрім самої музики, звертають увагу і на те, як відрежисований концерт, тобто їх хвилює дійство, яке відбувається під час вико-

нання музичних творів.

Наступним типом є тип емоційного слухача. Для даного типу характерним є сприйняття музики як «засобу для задоволення внутрішніх потреб психічного життя» [1, 193]. Емоційні слухачі звертають свою увагу до емоційної, чуттєвої музики. Згідно з психоаналітичною теорією даний тип ототожнює себе з музикою та запозичує в ній ті емоції, які не знаходить у собі. Для емоційного слухача музика виступає своєрідним засобом для задоволення внутрішніх потреб психічного життя, тобто в залежності від емоційного стану він буде обирати, яку саме музику йому слухати. Наприклад, якщо він буде знаходитись у депресованому стані, то віддасть перевагу спокійній та ліричній музиці. Якщо ж емоційний слухач буде знаходитись у піднесеному стані, то він обере більш енергійну музику.

П'ятим типом слухача є реактивний тип. Для даного типу дуже важливим є знаходження в колективі та визнання в ньому. Для реактивного типу характерним нехтування власними музичними смаками та є бажаннями заради того, щоб володіти авторитетом серед представників колективу, в якому він знаходиться. В результаті люди, що належать до даного типу слухачів, схильні легко підпадати під вплив.

Кількісно найзначніший тип із усіх типів – це ті люди, що сприймають музику як розважання. На таких людей, що сприймають музику тільки як розвагу, розрахована сучасна індустрія культури. Представники даного типу сприймають музику як «фонове» супроводження будь-якої дії, вони слухають музику в автомобілі, вдома, на роботі. Люди, що належать до цього типу, не замислюються над тим музичним твором, який вони слухають, тому його сенс залишається поза їх увагою. Такий слухач є некритичним по відношенню до тієї музики, яку він прослуховує.

Одним із видів слухачів є фанати. В сучасному суспільстві широке розповсюдження дімтав феномен «фанів». Даний феномен можна розглядати з двох боків: як негативне або позитивне явище. Першої точки зору дотримується американська дослідниця Джолі Дженсон, яка вважає, що фанів традиційно висміювали або сприймали як вияв патології. Згідно з її думкою, фанів переслідують образи відхилень. Його неодмінно представляють (зважаючи на походження назви) як потенційного фанатика. Це означає сприйняття поведінки фанів як непоміркованої, на межі «безумства». Д.Дженсон пропонує розрізнення двох типових патологій фанів: «одержимої одиниці» - звичайно чоловіки та «истеричного натовпу» - звичайно жіночого. Вона стверджує, що обидві фігури виводяться з певного відчитання і з «непідтвердженої критики сучасності», згідно з якою рух фанів – це «психічний вияв передбачуваної суспільної дисфункції». Тобто Д.Джонсон фанів представлено як одних із найбільш небезпечних явищ у теперішній дійсності [2].

Якщо ж розглядати фанів з позитивної точки зору, то найважливішим є те, що вони творять особливо активну спільноту споживачів того товару, що створює їх кумир та, яка гучно виражає свою думку і дії якої звертають увагу на сучасний процес культурного споживання.

Існує всього три основні рівні відношень до кумирів сучасної популярної музики.

Низький рівень – характеризується пильнуванням особистого та публічного життя відомого виконавця через засоби масової комунікації, обговорення його життя з друзями.

Середній рівень включає більш напружені особисті переживання по відношенню до кумира, роздуми про можливість особистого спілкування та дружби з кумиром.

Високий рівень включає можливість виникнення «соціально-патологічних» особистісних відхилень, які пов'язані з відношенням людини до свого кумира.

На нашу думку, представників першого рівня слід називати скоріше прихильниками, ніж фанатами, тому що саме поняття «фанат» передбачає людину, яка дуже віддана своїй вірі або ідеї та яка вимагає, щоб оточуючі поділяли його думку. Що ж стосується поняття «прихильник», то воно носить більш помірний характер та передбачає симпатію до об'єкта. Тому ми вважаємо, що коли людина цікавиться життям відомої людини або її творчістю, то її можна назвати прихильником, а не фанатом.

Стосовно другого та третього рівнів, то людей, поведінка яких характеризується бажанням особистого спілкування та відношень з відомою людиною, можна назвати фанатиками. Люди, які належать до третього рівня мають відхилення у психіці, тому вони можуть пильнувати за своїм кумиром, завдати матеріальних збитків (пошкодження автомобілів, одягу та інше), якщо кумир, наприклад, не побажає залишити автограф чи поведінка буде не такою, яку очікує його фанат.

Фанатик ніколи не усвідомлює ступінь своєї залежності, не бачить, що його пристрась до

відомої людини перетворюється на патологію. Фанатики самі не звертаються за допомогою з питання своєї хвороби, якщо вони й відвідують лікаря, то тільки з ініціативи своєї родини.

Як правило, фанатами, що належать до високого рівня, стають люди з низькою самооцінкою та з почуттям невпевненості в собі. Вони переносять на себе ті якості свого кумира, що в них самих не існують і це дає їм більшої впевненості в своїх вчинках, тобто кумир у даному випадку може виконувати роль агента соціалізації. Це дає змогу говорити, що віковий кордон людей, які належать до групи фанів складає 14 – 18 років, коли людина формується як особистість та коли найбільше може потрапити під зовнішній вплив. Слід відзначити, що основне відображення поведінки фанів ми знаходимо, коли відбувається виступ того чи іншого співака, причому на форму поведінки впливає місце, де проходить даний виступ.

Таким чином, ми виділили основні класифікації типів слухачів та слухачьких аудиторій. Вони мають деякі схожі риси. Наприклад, І. У. Уорнер, і Т. Адорно говорять про масову популярну музику, яка є «фоновою», комерційною та орієнтованою на отримання прибутку. Але все ж таки класифікації досить різні. Класифікація У. Уорнера поділяє слухачів в залежності від того, яку музику вони слухають: класичну або ту, що призначена для масового прослуховування. Він не акцентує увагу на специфічних якостях слухачів, тому вона є дещо обмеженою. На відміну від нього, Адорно відокремлює один тип слухача від іншого на основі його відношення до музики, її інтерпретації та роду занять самого слухача. Його класифікація включає в себе різні аудиторії, починаючи з професіоналів та закінчуючи звичайними слухачами, що використовують музику для власного задоволення, розважання та відпочинку. Отже, класифікація Т. Адорно є набагато розгалуженою, детальною та соціологічною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адорно Т. Избранное: Социология музыки. М.-С-Пб.: Университетская книга, 1999. – 202 с.
2. http://www.cjcity.ru/news/content/statya_142.php
3. Николаев А.П. Тенденция III: Распределение музыкальных форм по разным аудиториям / www.soc_music.ru

О.З. ГУДЗЕНКО

ИДЕОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОГО УСПЕХА В СОВРЕМЕННОМ СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гудзенко Олеся Зеновьевна - аспирант кафедры социологии Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара

Успех, как свобода, справедливость, красота, долг и многое другое, относится к числу таких универсальных понятий, о которых, пожалуй, все люди имеют то или иное представление, но которые каждый определяет по-своему, исходя из собственной системы взглядов. Эта личная система координат (практические схемы восприятия) не очень восприимчива к внешней оценке в контексте «правильно-неправильно» или «лучше-хуже». Так что разные индивиды могут определять успех, свободу, справедливость, красоту и т.д. совершенно различным образом, но при этом иметь в виду одно и то же состояние (условие, качество), благодаря которому они противопоставляются «неуспеху», «несвободе», «несправедливости».

Тема жизненного успеха личности, формирования достижительских стратегий и ориентаций, функционирования репрезентативной достижительской культуры в современном научном дискурсе не вызывает сомнения в актуальности. Поле культуры – это та социальная реальность, в которой конструируется, продуцируется достижительская ориентация. Наиболее благоприятным культурным фоном для достижительской ориентации, как свидетельствует современная мировая практика, является гражданское общество, являющееся объединением рациональных, инициативных граждан, свободно конкурирующих между собой как в пространствах рыночной экономики, так и в пространствах латентных рынков согласно принципу «Homo economicus» - максимизации действия по достижению наилучших результатов.

Данную проблематику активно исследуют русские ученые-социологи А.Ю.Согомонов, Ю.В.Согомонов, В.И.Бакштановский, В.Магун в рамках проекта – «Этика успеха»; Л.Гудков и Б.Дубин; социологи и философы Новгородского межрегионального института общественных наук в рамках междисциплинарного проекта «Стратегии успеха – российские и европейские ориентиры» (А.В.Прокофьев, А.С.Герасимов, В.В. Гольберт, Н.А.Завершинская). Украинские социологи изучают феномен успеха через концепт жизненной компетентности – Л.В.Сохань, Л.Бевзенко, И.Г.Эрмакова, О.Злобина, В.Тихонович; социальной мимикрии-достижения – А.С.Лобанова. В рамках структурно-деятельностного подхода, концепт успеха в социальных представлениях населения Украины рассматривают украин-

ские социологи – Л.Бевзенко, К.Крамаренко, А.Беленюк. К сожалению, в данных работах нет полного определения понятия социального успеха, который, на наш взгляд, заслуживает должного рассмотрения.

Следовательно, целью данной статьи является выявление существенных критериев и маркеров социального успеха – как одной из составляющей жизненного успеха.

Феномен успеха имеет универсальный характер, поэтому присущ социальному контексту постоянно и варьируется в дихотомии пространства и времени. У каждой эпохи свои представления об успехе, своя модель социального типа преуспевающей личности. На каждом исторически значимом отрезке времени это понятие различается по своему содержанию в зависимости от многих социальных факторов и детерминант, к которым можно отнести – принадлежность к социальному слою, профессиональной и возрастной социальным группам, наличие или отсутствие системы капиталов.

Содержательное поле концепта «успех» априори предполагает его социальность. Как социальный феномен его можно рассматривать на макроуровне, с точки зрения общепринятых в данном социуме репрезентаций об успехе, а также на микроуровне, то есть на индивидуально-личностном уровне ощущения и самопрезентации успеха. Данное предположение усматривает разделение концепта «жизненный успех» на две категории – социального успеха (внешняя проекция успеха) и личностного успеха (внутренняя проекция). Это вовсе не означает деление по количественному признаку на коллективный или индивидуальный успех, подразумевая под «социальным» некую общественную совокупность. Успех личности с позиции существующих в обществе социальных репрезентаций – это, прежде всего, социальный успех, измеряемый в категориях общественного признания и существующих критериев оценивания соответствующих результатов. Социальные представления выступают структурой, которая воздействует на практики, восприятие и мышление индивидов, выступая «конечными причинами» практик. Агенты, исходя из своих практических схем (интериоризированных социальных отношений), соотносят свои достижения в жизни с существующей структурой социальных представлений об успехе и формируют индивидуаль-

ную достижительскую идентичность, которая проявляется в чувственном переживании успешности. Это и есть - личностный успех. В рамках внутренней проекции успеха в центре внимания - социальный агент, который сам оценивает уровень и динамику своего жизненного успеха, в том или ином отношении, исходя из практических схем восприятия, оценивания, классификации, а также представлений о возможностях достижения, которые уже сложились у него в данный момент. Два этих измерений (или внешняя и внутренняя проекции) могут сосуществовать как отдельно, так и в интеграционном положении.

Следует отметить, что деление концепта жизненного успеха на 1) объективный успех (общественное признание самого достижения) и 2) субъективный успех (признание, которое получает автор достижения) присутствует в работе К. Мангейма «*Essays on the Sociology of Knowledge*». В первом случае, успех выступает как некий символический конструкт, который признается обществом. Во втором же случае, успех неотделим от носителя успеха, т.е. признается автор достижения. [1, 77] В отличие от предложенной модели К. Мангейма, где деление происходит по объекту успеха, мы предполагаем под социальным успехом – символически зафиксированное общественное признание достижений личности. Современное общество предполагает закрепление успеха за личностью. Личностный успех – субъективное представление индивида о своих актуальных достижениях и самооценка себя как личности, достигшей успеха. Это успех «для себя», результат и итог достижительской идентификации, которая исходит из практических схем восприятия себя как личности достигшей либо нет успеха. Необходимым условием для анализа личностного успеха выступает самооценка индивидом уровня притязаний и его статусно-ролевые ожидания. При изучении личностного успеха, предполагается использование биографического метода, который отражает индивидуально-субъективное повествование о достигнутых результатах.

Для более полного определения социального успеха следует рассмотреть его социокультурные характеристики. Итак, существуют объективные маркеры социального успеха. К ним, прежде всего, относят – профессиональный статус, наличие качественного (престижного) образования и материальное благополучие. Согласно терминологии П. Бурдьё – наличие культурного, экономического и политического (в смысле властных отношений) капитала. Анализируя данные критерии, мы предполагаем, какую социальную позицию занимает личность в социальном пространстве. В этом отношении сводим понятие успешности к социально-статусному положению индивида. Но есть еще несколько критериев оценки социального успеха.

Каждый индивид интегрируется в общество

либо нет. Интеграция личности в общество называется социальной адаптацией. Суть адаптации заключается во взаимном соотношении норм, ценностей индивида с другими членами общества. Адаптацию можно считать завершённой, когда найден устойчивый баланс интересов личности и общества. Социальный успех представляет собой успешную адаптацию в обществе, достигаемую посредством личной активности личности. Эта характеристика, безусловно, является объективной, вопреки всем сомнениям в наличии таковых. Более того, именно эта характеристика отличает социальный успех от любого другого успеха, от личного счастья и материального достатка - от всего того, что так часто представляется в сознании людей как успех. «Тот, кто не укладывается в варианты жизни, которым индивиды должны следовать, чтобы соответствовать общепринятым представлениям об успехе, заведомо объявляется неуспешным, неудачником» [2, 85].

Социальный успех по своему содержанию предполагает общественное признание личных заслуг индивида. Поэтому одним из необходимых условий социального успеха является наличие определенного количества социальных интеракций, которые выступают как критерий общественного признания. [3] Ясно, что существует прямая связь этих двух категорий: чем больше социальных значимых контактов, тем выше степень социального успеха личности. В этом и заключается механизм формирования общественного признания: через определенное количество социальных связей социально успешная личность оказывает влияние на других, которые, в силу значимости этого влияния, определяют личность как социально успешную.

Успех - деятельностно публичен. Публичность выступает как инструмент обретения символического капитала – признания, и социальных благ - власти и богатства. Следуя основным моментам концепции поля, П. Бурдьё формулирует концепт публичной сферы в контексте «поля масс-медиа», где наряду с борьбой за обладание другими видами капитала ведется соперничество за капитал символический, а именно – за капитал известности и признания. Классифицируя субъектов этого поля, П. Бурдьё предполагает три группы: публика, потребляющая информацию масс-медиа; служащие масс-медиа, осуществляющие влияние на публику, посредством отбора «нужной» информации; и, собственно, группа людей, которых принято называть «публичными» и среди которых ведется борьба за обладание капиталом признания [4].

Нереализованные в социальных действиях мечты и грезы субъекта в принципе не интерпретируются в категориях успешности. Исключение составляет категория потенциального жизненного успеха (в терминологии Л.В. Сохань и Е.И. Головахи) [5, 88]. Успех проектируется актером и им же инсценируется как многоактное

социальное действие; словом - ставится на публику. Успех не бывает случайным (кроме как для красного словца – благодаря удачно сложившейся ситуации). Иными словами, успехом может считаться только тот набор ожидаемых социальных действий, у которого есть достаточное количество «наблюдателей» - которые, исходя из своих практических схем восприятия, оценивают, классифицируют и воспринимают успех как таковой. Так или иначе, успех проектируется, конструируется в публичной сфере. Обязательным компонентом успеха является его плюралистическая природа в различных версиях последующего о нем социального повествования. «Об успехе слагаются легенды. Разнообразие же легенд об успехе предполагает наличие в культуре некоего типового (и всегда при этом - авторского) рассказа, который собственно и отражает символическую реальность успеха» [6].

Следующим не менее важным критерием является степень влияния социально успешной личности на общество. В этом случае более свободная личность получает преимущества в сравнении с менее свободным индивидом, чье поведение предсказуемо и определено социальными нормами.

Конечно же, речь идет не о преимуществе девиантного поведения. Более свободная личность расширяет количество социальных интеракций, тем самым расширяя ареал воздействия на других. Количество социальных связей предполагает качественный аспект успеха – оценивание личности как социально успешной в определенном социальном контексте. Несоответствие критерию успешности приводит к маргинализации (частичной или полной) личности, подчас именуемой как неуспех.

Таким образом, социальный успех предполагает успех личности, который признается и соответствует представлениям об успехе в обществе, в определенной социальной группе. Существуют объективные маркеры социального успеха. К ним, прежде всего, относят – профессиональный статус, наличие качественного (престижного) образования и материальное благополучие, количество социальных интеракций и степень влияния на общество. Успехом можно считать результат целенаправленного поведения, который получает социальное одобрение и признание. Данная проблема не ограничивается рамками статьи и требует дальнейшего рассмотрения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. К.Крамаренко. Категория жизненного успеха в социологическом дискурсе. //Соціальні виміри суспільства. Випуск 11.- К.: Інститут соціології НАН України, 2008. с.74-84
2. А.Беленюк. К проблеме социального неуспеха. //Соціальні виміри суспільства. Випуск 11.- К.: Інститут соціології НАН України, 2008. с.85-92
3. А.Аракелов. Социальный успех и материальный достаток.// www.analysisclub.ru
4. П.Бурдьё. О телевидении и журналистике. / Пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой; Отв. ред., предисл. Н. Шматко. — М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2002. // <http://bourdieu.name/content/o-televidenii-i-zhurnalistike>
5. Психология жизненного успеха. Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций./ Под ред. Сохань Л.В., Головаха Е.И. Ануфриева Р.А. и др. – К.: Ин-т социологии НАН Украины. 1995., С. 88.
6. А.Ю.Согомонов. Генеалогия Успеха-и-Неудач (о примордиальном цикле конструирования современной достижительской культуры). // <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/5818.html>

А.В. КОШЕЛЕВ

ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ ДЛЯ КОНСТРУИРОВАНИЯ ЭФФЕКТИВНЫХ МОДЕЛЕЙ РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Кошелев Андрей Владимирович - аспирант кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета им. Олеса Гончара

Происходящие коренные изменения в общественно-политическом устройстве, социально-культурные преобразования и экономические трансформации в украинском и мировом сообществе последних десятилетий XX и начала XXI века, а именно: индустриализация обществ на глобальном уровне, модернизация стран с переходной экономикой, начало эры кибернетического, дигитального господства информации, виртуализации социума актуализируют как новые, так и старые проблемы, ждущие своих решений. Данные проблемы затрагивают и украинский социум на государственном и региональном уровне. Без умелого решения злободневных, бытовых и других проблем и вопросов в каждом регионе страны, Украина не в состоянии, в целом, достойно и на должном уровне представлять и отстаивать свои интересы в условиях глобализирующегося мира. Цель статьи акцентировать внимание на накопленном потенциале социологических теорий для конструирования эффективных моделей регионального управления, а также постановки задачи сотрудничества в сложившихся социально-политических условиях между исполнительными органами власти с научным сообществом, социологами в едином стремлении построения здорового украинского общества.

Перестройка, начатая в середине 80-х годов, продолжает свои изменения в общем процессе, именуемом неорганической модернизацией, которая вскрыла явные и сформировала новые проблемы. Неорганическая модернизация представляет собой принудительный реформаторский процесс обновления социальной структуры и системы общества по примеру развитых западных индустриальных стран при одном существенном различии, что развитые индустриальные страны прошли этот путь органически, т.е. естественно. Подобное развитие государств приводило к последовательному изменению структур и всех систем общества в единстве с культурно-социальным развитием, тогда как социально-культурные преобразования побуждали к изменению политических и экономических структур и институтов власти. Органическое переплетение экономики

и культуры вело к позитивным изменениям во всем устройстве государства. Неорганический путь развития предполагал множество латентных проблем.

Процесс ломки традиционных форм отношений, которые складывались десятилетиями и основывались на культурных традициях в обществе с вхождением новых, импортированных с запада, форм экономических взаимодействий с частичной или полной заменой старых. И в данном процессе необходимо целостное представление, понимание того, что же есть на сегодня реальность, как она трансформируется и, собственно, как ею умело управлять и какие методы при этом использовать.

Без научно-обоснованных ответов на вопросы: «Что было?», «Что есть?», «Что будет?» - невозможно понимание современных реалий, умелое и безошибочное следование к поставленным целям, определяемым Президентом страны, Кабинетом Министров, парламентом, областными и местными советами. На самом деле, каждого гражданина Украины волнуют эти злободневные вопросы. Некомпетентность, отсутствие взвешенного и грамотного подхода в управлении процессами порождают социально-бытовые и политические проблемы в обществе.

Дезорганизация и организованность, реинтеграция и интеграция, конфликт и согласие, авторитаризм и демократизм, конформизм и индивидуализм, обеспеченность и бедность как дихотомии проблем одного процесса преобразований представлены одинаково на рабочем столе ученого обществоведа-социолога, депутата, руководителя любого уровня власти. Успешность разрешения данных противоречий последними зависит, в большей мере, от взаимодействия с первыми, во всяком случае, это есть идеальный вариант согласованной деятельности различных институтов общества.

Для ответов на подобные рода вопросы нужно последовательно исторически ретроспективно пройти путь из минувшего, применив ряд классических теорий, которые помогут выявить

установки в нашем недалеком прошлом, в нашей истории и получить существовавшую модель целостной социальной системы, которая подверглась преобразованиям. Уяснив свою историю, а, следовательно, поняв свой национальный, культурный и «социальный характер» [9, 92] и ответив на первый блок вопросов, стоит задаться следующим вопросом, а именно: вопросом контроля общего процесса модернизации. Что это такое и как данный процесс протекает, не говоря уже о планомерном его развитии и контроле действий, многие на сегодня с затруднениями ответят. Использование технологий в преобразовательных процессах, с учетом менталитета и социально-культурного контекста украинской реальности, необходимо умелое и грамотное руководство. А взаимодействие с учеными позволит получать данные, которые помогут проанализировать уже сегодня, в каком положении находятся тот или иной регион в отдельности, украинское общество в целом, и, следовательно, делать анализ действий, трезво понимать, осознавать и оценивать степень управленческого влияния сделанных и совершаемых ныне ошибок в настоящем, избегать их повторения и дублирования в будущем.

Момент презентации социологии классиком Эмилем Дюркгеймом был озаглавлен одной из основных функций науки: «исследовать общества, чтобы знать и понимать их, также как физик, химик, биолог относится к физическим, химическим и биологическим явлениям» [3, 265]. Данная функция универсальна как для ученого социолога, так и для государственного чиновника, управленца в политическом менеджменте.

Современная научная социология, основанная на богатом теоретическом материале, имеет методологическую базу для подобного рода исследований, анализа как в целом общественной жизни, так и в отдельных случаях различных обществ, субкультур, групп, организаций, а также различного рода социально-политических процессов, составляющих украинский социум.

Полипарадигмальность социологического знания дает возможность в разностороннем порядке проводить исследования и анализ как субъекта, так и объекта управления, как целостной системы, так и через систему действий агентов, вовлеченных во властный политический интеракционный процесс. На основе получаемых данных возможен индивидуальный подход в моделировании систем управления различных уровней власти.

Так, структурно-функциональный анализ социальной системы Т.Парсонса по основным функциям - адаптации, целедостижения, интеграции, поддержания и воспроизводства образца - позволяет выявлять слабые, а порою и отсутствующие механизмы реализации одной или нескольких функций в статичном состоянии любого социального института. На примере коммунального хозяйства можно показать слабую

эффективность данной системы: функция адаптации или существования не выполняется из-за своей изжитой структуры отношений в современных динамичных условиях развития; последовательно становится слабозффективной функция целедостижения - неудовлетворительное выполнение оказываемых услуг населению со стороны внутренних структур коммунального хозяйства; интеграции - не позволяющая интегрироваться в современные, изменяемые структуры отношений с другими системами; следовательно, и функция - воспроизводства не в состоянии поддерживать существующую систему и ее воспроизводить [5, 14-35]. Дополнительное выявление нефункциональных механизмов, дисфункций структурно-функционального анализа Р.Мертонса позволит вносить изменения в существующие модели управления, совершенствовать их либо моделировать новые.

Интерпретативный анализ социальных отношений и действий теории М.Вебера на межличностном уровне в структуре социальных систем позволяет выявлять дееспособность на основе типизации основных действий как самих руководителей, подчиненных, так и различного рода практик индивидов в смежных системах, формирующих единое поле действий, неэффективные, порою деструктивные практики, ведущие к личной наживе и обогащению. Статусно-ролевые действия индивидов, которые должны присутствовать в эффективно функционирующих системах общества, порою подменяются устоявшимися и сложившимися в прошлом традиционными действиями, которые направлены на решение вопросов через знакомых, по рекомендации, подразумевающих получение личной выгоды обеими сторонами. А подмена статусно-ролевого действия аффективным, основанном на деструктивном психо-эмоциональном состоянии личности при определенных внешних условиях, по результатам исследований гуманистического психоанализа Эриха Фромма, может привести к авторитарным отношениям, приводящим к домогательству, применению силы, насилию и жестокости. Существование данных отношений возможно благодаря симбиотической, обратной связи или потребности [7, 253-257].

Использование полученных и обработанных данных исследований, сформированных теорией смежных с социологией наук, позволяет глубже вникать в природу действий личности, основанных на психо-эмоциональном состоянии, на действиях, носящих порой негативный характер, в противовес должному - позитивному, деструктивный, в противовес - конструктивному и плодотворному характеру, которые исходят из истинных потребностей человека. Отчуждение друг от друга в нынешних условиях рыночной ориентации позволяет понять истинную, глубинную психологию человека, а следовательно, вносить изменения в существующие модели управления.

Психическое здоровье и душевное благополучие личности - это такой же компонент эффективной модели управления, как экономический и политический мотив. Построение здорового общества – вот идеальная цель эффективного регионального управления, которой невозможно достигнуть без совместных усилий различных социально-политических институтов общества [8, 82-83].

Современные теории конструктивизма позволяют не разделять по приоритету значимости структуру и индивида, делая комплексный анализ в исследовании современных систем, организаций. Всем общеизвестно, что формальная организация со своей структурой имеет сильную тенденцию превращаться в бюрократическую систему, которую впоследствии очень сложно трансформировать. Структура, являясь результатом практик действующих агентов, представляет собой дуальную систему. Первое: есть правила и ресурсы, характерно представленные в пространственно-временном континууме. Второе: набор социальных практик, запечатленных в памяти агентов. Данные знания и умения предоставляют индивиду возможность производить свои индивидуальные практики с учетом возможностей своих и чужих [2, 61-62].

Вычленение подобных практик, рутинизирующих деятельность управленцев в бюрократической организации, приводящих к неэффективным результатам, имеет существенное значение для конструирования моделей управления, их структурному изменению. Так, сложившиеся годами практики в получении различного рода документальных справок, подтверждений, делают непробиваемыми бюрократических работников в любой сфере социально-политического устройства. В основе их поведения лежат укоренившиеся и отложившиеся в сознании практики прошлых периодов. Задача, диктуемая современностью, требует разрушения подобного поведения - дерутинизации действий, которые стагнируют реализацию принятых решений, даже если они заведомо направлены на улучшение качества обслуживания и общественной жизни и, несомненно, таковыми являются.

С другой стороны, все социальное неравномерно распределено во времени и пространстве и состоит из нескольких полей - поля политики, поля экономики, поля религии, научного поля, поля культуры и искусства и других подполей. Ни одно из полей не существует без адекватного поля практик агентов: в политическое поле попадают не все, а лишь те индивиды, которые так или иначе имеют отношение к политике [1, 129-130].

Таким образом, социальный мир потенциально состоит из многочисленных структурных образований. Общество в целом представляет собой высокоструктурированную реальность, где субъекты, обладающие определенными характерными признаками, систематически связаны

друг с другом и образуют структуры, или поля деятельности. В реальной жизни эти характерные признаки, улавливаемые наиболее восприимчивыми субъектами, выступают в качестве символов, правил и ресурсов, отличительных черт, положительных или отрицательных, отмечаемых неосознанно и непреднамеренно. Иными словами, социальный мир, в котором происходит дифференциация характерных признаков, является организованной по определенным законам символической системой, полем пересечения различных стилей жизни и статусов. Данные структурные образования, поля активностей представлены широким диапазоном практик, которые осуществляют индивиды или сознательно ориентированные агенты.

Анализ типологизации подобного рода практик позволяет вычленять неэффективные и малоэффективные, негативные и деструктивные действия, затрудняющие реализацию управленческих решений, тормозя процессы нововведений и реформ.

Соотношение в реальной жизни профессионального языка социолога и доступности изложения и понимания его для руководителей практиков не без основания являет проблему для ученых и руководителей. По мнению В.И.Добренькова, это проблема, исторически сложившаяся в условиях закрытости советского общества и недостаточного интереса к научно-обоснованному знанию [4, 119-122]. Путь разрешения данного противоречия лежит во взаимном сотрудничестве и обоюдном интересе одних к другим, когда профессиональный язык станет переводимым и более доступным, будет присутствовать внешний заказ на исследовательскую деятельность, а интерес к научной теории, как обоснованному знанию, достигнет должного уровня, только тогда возможна реализация совместных потенциалов научного знания в умелом руководстве в социальных технологиях. Безоговорочно нейтральным должен явиться и момент присутствия критического мышления, наличествующего у социолога и отсутствия идеологизированности, заангажированности со стороны заказчика. В подобных условиях становится приемлема установка - что сила знаний в практиках, а реализованные успешные практики в сфере регионального управления есть результат, основанный на научном, теоретико-методологическом знании.

Таким образом, в условиях трансформирующегося украинского общества возможны и необходимы теоретические исследования в сфере развития украинского социума, методология которых позволяет делать анализ системы, структуры действий, выявлять слабые и сильные стороны осуществляемого управления, механизмов реализации решений, а также конструировать приемлемые формы взаимодействия как внутри системы государственных учреждений, так и между научным сообще-

ством формувати відносини для успішної і плідної спільної діяльності. Використання наявної теоретичної бази, соціологічних теорій дозволить в процесі

моделювання соціального і політичного менеджменту, соціальних технологій сприяти практичному застосуванню знань в практиці.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Практический смысл / СПб.: Алетейя, 2001г. - 562с.
2. Гидденс Энтони Устроение общества: Очерк теории структуризации. - М.: Академический Проект, 2003. - 528с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б.Гофмана. - М.: «Канон», 1995. - 352с.
4. Добренко В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15-ти тт. Т.1. Теория и методология. - М.: Инфра-М, 2003. - 908 с.
5. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Зарубежная социология XX века: хрестоматия / Отв. ред. проф. Горюнов В.Г. - Дн-вск: ДНУ, 2001. - 336с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. - М.: Питер, 2002. - 688с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. Э.Телятниковой. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. - 635с.
8. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. - 571с.
9. Фромм Э. Человек для себя. - Мн.: «Харвест», 2003 - 352с.

В.І. БЕРЕГОВОЙ

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДУХ В АМЕРИКАНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ (1890 – 1918 РР.), (1945 – 1991 РР.)

Береговой Василь Іванович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

Актуальність теми дослідження в наш час спричинена збільшенням уваги до негативної інформації та зростанням когорт пасивних груп її споживачів і тиражувальників. Безконтрольне розповсюдження негативної інформації, та акцентуація на ній уваги, зокрема і у ЗМІ, як спосіб управління суспільною свідомістю, дає зворотній ефект для оператора. Так як одним із питань свідомої людини є питання: «А що після смерті?» та одна із її відповідей: «Пам'ять по тобі». Правильним досягненням пам'яті є суспільно корисна праця, однак із збільшенням уваги до негативної інформації та відсутністю можливості брати участь у суспільно корисній праці зростає кількість прихильників того, що вчинки, які завдають шкоди суспільству, мають більше шансів запам'ятовуватись, аніж вчинки, які приносять благо. Показовими в цьому плані є рецидиви в США, коли діти розстрілювали дітей із вогнепальної зброї у закладах освіти. В Україні ж це розтиражовані факти, коли підлітки в школі знущались над однокласниками та записували це на відео, коли підлітки вбивали стареньких бабусь, коли неповнолітніх гвалтували та записували це на відео, коли неповнолітніх продавали в сексуальне рабство за кордон і т.д. Тому потрібне усвідомлення того, що безпрецедентне вип'ячування негативної інформації може зачепити і самого оператора суспільної свідомості. Хоч до чого прагне опера-

тор суспільної свідомості, в кінцевому підсумку він отримає суспільство невротиків та істеричок. Так як негативна інформація привертає до себе увагу в силу того, що механізмом її формування є дух людини. Ось чому об'єктивне дослідження духу і зокрема духу самих дослідників нині є актуальним.

Проблема дослідження соціологічного духу впирається у розмитість та невизначеність самого поняття соціологічного духу. У Е. Дюркгейма соціологічний дух та історичний дух відрізняються лише нюансами. У М. Бердяєва дух хоча й проривається у соціологічну емпірію церкви, однак завжди ущемлений. У М. Вебера дух є історично індивідуальним об'єктом, тобто комплексом елементів асоційованих в історичній реальності, які ми об'єднуємо у концептуальне ціле з точки зору їх культурної значимості. У П.А. Сорокіна дух є суб'єктивним самотуттям соціального явища.

Метою даної статті виступає розкриття соціологічного духу в американській соціології.

Що таке соціологічний дух? Яке внутрішнє наповнення цього поняття? А головне – що дає в практичному сенсі знання соціологічного духу? Відповідь на ці питання покликана дати дана стаття.

Філософія під духом розуміє наступне: «Дух – притаманна людині здатність бути свідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі,

що виявляється в цілепокладанні та творчій діяльності. Сформувалась у процесі антропогенезу на основі суспільної праці, є продуктом саморозвитку матерії, функцією вищої нервової діяльності, головного мозку людини» [1, 155]. Згідно з Г.В.Ф. Гегелем: «Розсудок дає визначення і твердо тримається за них, розум є заперечним і діалектичним, так як він перетворює визначення розсудку у ніщо» [2, 78]. «Однак у своїй істині розум є дух, який вищий за їх обох; він розсудковий розум чи розумний розсудок. Він є негативне (das Negative), те, що складає якість і діалектичного розуму і розсудку. Цей дух заперечує просте (das Einfache) і тим самим закладає певну відмінність, якою займається розсудок; він також розкладає цю відмінність, тим самим він діалектичний» [2, 78 – 79].

З цього означення випливає, що дух проявляє себе у негативних поняттях. При цьому негативні поняття є зовнішніми проявами духу і одночасно самим духом та істиною, яку необхідно довести. Негативні поняття – внутрішньо суперечливі, штучно сконструйовані, дещо нереальні за змістом. Виникають через догматичний характер твердження, долаються критичним сприйняттям, інтуїтивною цілісністю. Такі поняття втрачають свою негативність через втрату їх нереальності, як наслідок об'єктивації (ґрунтовне розкриття змісту поняття у наукових працях) чи суб'єктивації (часте застосування поняття у міжособистісних контактах під час засвоєння нового знання). Таким чином, ознакою духу є продокуване ним як зовнішній прояв його негативне поняття.

Варто зазначити і те, що негативним поняттям притаманна рефлексивність. Причому під рефлексивністю цих понять розуміється те, що Дж. Сорос називає одночасною реалізацією обох функцій: 1) пасивної, когнітивної функції – коли учасники наукового процесу намагаються зрозуміти ситуацію та створити картину, яка відповідає реальності; 2) активної функції учасника – коли учасники наукового процесу намагаються здійснити вплив, підлаштувавши реальність під їх бажання [3].

Таким чином, творцем негативно-рефлексивних понять є дух тої чи іншої особистості, як і негативно-рефлексивні поняття становлять дух певного соціального часу. Образно можна порівняти дух зі змієм, при цьому лускою, яку він скидає під час линьки, будуть негативно-рефлексивні поняття, які втратили свою негативність.

Так як дух творить і твориться особистістю, соціологічний дух, як складова єдиного духу соціального часу, творить і твориться соціологом.

У цій статті я торкнуся двох періодів «линьки» соціологічного духу в американській соціології, при цьому не буду вдаватися до аналізу тих понять, які втратили свою негативність, а зосереджу

увагу на негативно-рефлексивних соціологічних поняттях, які становлять характерний прояв соціологічного духу цих періодів.

Почну із 1890 – 1918 рр. В історично-подієвому зрізі для США це був час, коли Айдахо та Вайомінг стали 43-м та 44-м штатами США, коли в штаті Нью-Йорк уперше відбувається страта на електричному стільці, коли в Південній Дакоті було придушено останнє велике повстання індіанців племен сіу (серед 200 вбитих 2/3 складають діти та жінки), коли відбувається великий наплив емігрантів, коли зростає безробіття внаслідок краху на Нью-Йоркській біржі, коли Юта стає 45-м штатом США, коли Д.Ф. Девіс влаштовує названий на його честь перехідний Кубок із тенісу, коли під керівництвом банкіра Моргана-старшого Дж.П. виникає корпорація «Юнайтед стейлс стіл» - найбільший сталеливарний концерн у світі, коли після вбивства 25-го президента Мак-Кінлі У., президентом стає Т. Рузвельт, коли Орвілл і Уїлбер Райт здійснюють перший керований політ на літаку в Кіті Хок, коли президент Т. Рузвельт затверджує право США здійснювати поліцейські функції в Латинській Америці, коли землетрус та пожежі руйнують значну частину Сан-Франциско, коли Сенат США, реагуючи на роман письменника Е.Б. Сінклера «Джунґлі», приймає закон про більш жорсткий санітарний огляд м'яса, коли автомобілевиробник Г. Форд випускає свій «Форд-Т», коли починається інтервенція солдат морської піхоти США в Нікарагуа, коли за постановою Верховного суду США розпускається «Стандарт ойл компанії» - холдингова компанія нафтового магната Рокфеллера Дж.Д., коли в Нью-Йорку відкрився найбільший залізничний вокзал у світі «Гранд Централ Стейшн», коли був відкритий підконтрольний федеральному уряду Панамський канал, коли відбулася прем'єра 3,5-годинного показу історичного фільму Д.У. Гріффіта «Народження нації», коли німецький підводний човен торпедує англійський пасажирський пароплав «Луїзітанія», серед 1198 загиблих 128 – американці, коли морська піхота США проводить інтервенцію на Гаїті, коли війська США висаджуються в Санто-Домінго, коли Конгрес приймає рішення про включення острова Пуерто-Ріко як територію США, коли держава вступає у війну на боці Антанти після відновлення Німеччиною необмеженої підводної війни, війна набуває статусу світової, коли президент В. Вільсон представив Конгресу «Програму миру» із 14 пунктів, коли німецький рейхсканцлер, принц Макс Баденський просить президента В. Вільсона «взяти встановлення миру у свої руки». У такому подієво-історичному фоні формуватиметься новий дух у соціології, який все більше привертатиме до себе увагу – американський.

Американський соціологічний дух починає окреслюватись із творчості Л.Ф. Уорда (1841

-1913), дух якого спромігся на творення двох негативно-рефлексивних соціологічних понять: соціальний меліоризм, соціальна фізика.

Під соціальним меліоризмом та соціальною фізикою Л.Ф. Уорд означив наступне:

Соціальний меліоризм – «є покращення соціальних умов шляхом холодного розрахунку, в якому людина не вдовольняється пом'якшенням існуючих страждань, але намагається створити такі умови, при яких страждання були б неможливі» [4, 281].

Соціальна фізика – це «динамічна соціологія в первинному смислі цього слова, тобто розділ соціології, який вивчає соціальні сили» [4, 120].

Дух Ф.Г. Гіддінгса (1855 – 1931) додав до соціологічного духу цього періоду ще одне негативно-рефлексивне поняття – свідомість роду. Причому сам Гіддінгс під свідомістю роду розуміє наступне:

Свідомість роду – «такий стан свідомості, в якому будь-яка істота... визнає іншу свідому істоту приналежною до одного роду із собою... Якщо коротко, то вона виконує соціологічні вимоги; вона властива діючому суспільству і ніякому іншому» [5, 19].

Дух Ч.Х. Кулі (1864 – 1929) встановив ще два негативно-рефлексивні поняття: соціальна самість, первинні групи. При цьому під цими поняттями Кулі розуміє наступне:

Соціальна самість – це просто якась ідея чи система ідей, яка взята із комунікаційного життя і випестувана розумом як своя власна.

Первинні групи – групи, які характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками і співробітництвом.

Інші соціологи США, що жили і творили в цей період (напр. Адамс Дж. (1860 – 1935) (Карти Hull House і документи (1895), Демократія і соціальна етика (1902), Нові ідеали миру (1907)), Балч Е.Г. (1867 – 1961) (Громадська допомога для нужденних у Франції (1893), Вивчення умов міського життя (1903), Наші слов'янські дружини громадян (1910) спільно із Джейн Адамс Жінки в Гаазі: Міжнародний Конгрес Жінок і його результати (1915)), Джілман Ш.П. (1860 – 1935) (Жовта стінгазета (1899), Жінка й економіка (1898), Дім: його робота і впливи (1903), Світ, створений чоловіками (1911), Її земля (1915)), Дюбуа, В.Е.Б. (1868 – 1963) (Негр Філадельфії (1899), Душі чорних людей (1903), Кулідж М. (1860 – 1945) (Богадільня для жінок (1896), Китайські іммігранти (1909), Чому жінки такі (1912)), Самнер У.Г. (1840 – 1910) (Народні звичаї (1906)), Смолл А.В. (1854 – 1926) (Камералісти: піонери німецької соціальної політики (1909), Між ерами від капіталізму до демократії (1913)), Томас У.І. (1863 – 1947) (Стать і суспільство (1907), Джерело соціальних походжень (1909), Методологічні нотатки із Знанецьким Ф. (1918) Соціальна поведінка і особистість (1951) та ін.) не спромоглись на творення негативно-

рефлексивних соціологічних понять. Тому зовнішніми проявами соціологічного духу США в період 1890 – 1918 рр. виступають такі негативно-рефлексивні соціологічні поняття: «соціальний меліоризм», «соціальна фізика», «свідомість роду», «соціальна самість», «первинні групи». Якщо розкрити соціологічний дух як процес, ми побачимо що у 1890 – 1918 рр. у США він був направлений на покращення соціальних умов шляхом холодного розрахунку, на дослідження соціальних сил, на виявлення умов співробітництва.

У 1945 – 1991 рр. в соціологічному дусі США відбулося ряд змін пов'язаних із історичним фоном цього періоду – закінчення Другої світової війни перемогою над нацизмом військ союзників, події «холодної війни» та її закінчення. Поводирями, провідниками та творцями соціологічного духу виступають: Блумер Х. (1900 – 1987) [Колективна поведінка, в новому огляді принципів соціології (1951), Символічний інтеракціонізм: Перспектива і метод (1969), Чиказька школа соціології: Інституціоналізм, різноманіття і розвиток соціологічного дослідження (1984)] із негативно-рефлексивним соціологічним поняттям соціальної інфекції. Соціальна інфекція – порівняно швидке, безсвідоме і нераціональне розповсюдження якихось настроїв, поривів чи форм поведінки; Морено Дж. (1892 – 1974) (Соціометрія (1951)) дух якого дав означення цілому ряду негативно-рефлексивних соціологічних понять.

Зовнішнє суспільство – всі відчутні та видимі угруповання, із яких складається людське суспільство: великі чи малі, офіційні чи неофіційні.

Соціометрична матриця – всі соціометричні структури, невидимі макросоціологічним оком, але які стають видимими після соціометричного аналізу.

Соціоїд – соціометрична відповідність зовнішньої структури соціальної групи; він рідко ототожнюється із тим, що видно ззовні в соціальній групі, тому що частини його соціальних атомів і ланцюгів можуть переходити в інший соціоїд.

Психосоціальна сітка – сузір'я які простежуються у соціометричній матриці.

Класоїд – соціометрична структура соціальних класів.

Соціометричний пролетаріат – складається з людей, які страждають від тієї чи іншої форми бідності, обділеності, знедоленості – психологічної, соціальної, расової, політичної, релігійної, економічної.

Залишкові соціальні структури – слід від попереднього соціального устрою після його зникнення.

Соціодрама – метод глибокої дії, який має справу із міжгруповими взаємодіями та колективними ідеологіями.

Соціатриця – практика досягнення всім

суспільством соціального здоров'я.

Соціальний атом – індивід, оточений особами, з якими він чи вона має позитивні або негативні взаємовідносини.

Теле – двосторонні зв'язки, які об'єднують елементи емпатії та переносу.

Культурний атом – структура рольових відносин, в якій індивіди поділяють її з іншими людьми.

Культурні консерви – творчі реакції на ситуації, які передаються іншим людям, генеровані внаслідок реорганізації групи, в якій кожен індивід оточений особами із взаємовідносинами позитивних «теле»;

Парсонс Т. (1902 – 1979) [Соціальна система (1951), Есе про соціологічну теорію (1964), Суспільство: еволюційні і порівняльні перспективи (1966), Система сучасних суспільств (1971), Сім'я, соціалізація і процес взаємодії, із Робертом Ф.Бейлсом (1953)], дух якого дав означення негативно-рефлексивному соціологічному поняттю ролі очікування – «Важливою характеристикою більшості соціальних ролей є те, що дії, необхідні для їх виконання, не регламентуються в усіх деталях, а допустимим вважається деякий діапазон варіабельності. Відхилення у відомих межах не тягне за собою санкцій. Цей діапазон свободи дозволяє акторам із різними типами особистості в цілому відповідати очікуванням, пов'язаних із ролями, без наднапруги. Слід також зазначити, що рольові очікування-санкції дійсно впливають на індивідуального актора як «тиск», що цілком ймовірно може призводити до напруженості, яка має різний вплив на різні типи особистостей. Цей вплив здійснюється в таких діях, які, в свою чергу, викликають багато соціальних наслідків і часто ведуть до розвитку нових механізмів соціального контролю або породжують тенденцію до змін, або і те, і друге» [6, 449];

Фром Е. (1900 – 1980), дух якого спромігся на ряд негативно-рефлексивних соціологічних понять.

Людська ситуація – негативний процес природної еволюції наслідком якого стає менш досконалий апарат інстинктивного пристосування тварини до світу та розвиток мозку і здатності мислення та усвідомленої організації у світі.

Соціальний характер – «ядро структури характеру, яке присутнє у більшості членів однієї і тієї ж культури на відміну від індивідуального характеру, який різний у людей тієї ж культури» [7].

Соціальне здоров'я – суспільство, яке позбавлене відчуження, людина в ньому першоджерело і творець, світ сприймається цілісно без відриву суб'єкта від об'єкта.

Соціально-безсвідоме – витіснений психічний матеріал, який є не індивідуальним, а загальним для більшості членів даного суспільства [8]. Соціально обумовлений фільтр – перепона на шляху до соціально-безсвідомого, що складається

із таких частин, як: мова, логіка, соціальні табу;

Мак-Айвер Р.М. (1882 – 1970) [Сіті уряду (1947), Академічна свобода у наш час (1955)] із його негативно-рефлексивним поняттям еволюційного ключа. Еволюційний ключ дає змогу краще бачити природу системи, коли вона «розкриває» себе; розташовувати багато фактів у порядку важливості, як стадії, що йдуть одна за одною; дає засоби класифікації і характеристик різних соціальних систем; підштовхує дослідника до пошуку причин; Мертон Р.К. (1910 – 2003) [Масове переконання (1946), Зосереджене інтерв'ю: посібник із проблем і процедур (1956), Соціальна теорія і соціальна структура (1957), Соціологія науки: теоретичні й емпіричні дослідження (1973), Соціологічна двоїстість та інші есе (1976)], дух якого був здатний на ряд негативно-рефлексивних соціологічних понять.

Функції що проявляються – функції для яких характерно, що цілі і прагнення індивіда знайшли своє вирішення в адекватній дії і її наслідки збіглися з очікуваннями.

Латентні функції – «кореляційні, але не бажані і не впізнавані діячами системи» [9].

Дисфункція – наслідок, що спостерігається, який зменшує адаптацію чи регулювання у системі.

Нефункціональні наслідки – позначають такі об'єктивні наслідки людських вчинків, які просто байдує даній системі.

Теорія середнього рівня – призначена «пояснювати те, що спостерігається, і давати детальні, впорядковані характеристики особливостей, які взагалі не узагальнені» [10].

Ряд об'єднаних функцій – фіксація здатності елементів структури виступати в якості функціонального і дисфункціонального джерела впливу на неї залежно від статусу групових чи соціальних функцій.

Тип функціональних вимог – вироблений соціальною системою комплекс, який вимагає спеціальної емпіричної констатації і вивчення.

Функціональні альтернативи – визначають ступінь свободи розвитку соціальної системи, її життєздатність;

Блау П. (1918 -) [Динаміка бюрократії, 2-е видання (1973), Формальні організації: порівняльний підхід (1962), Обмін і влада в суспільному житті (1964), Американська фахова структура, спільно з Отіс Дадлі Дунган (1967)], дух якого спромігся окреслити таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття, як емерджентні властивості – характеристики соціальної структури, які не піддаються контролю з боку індивідів, навіть коли ці характеристики виступають сукупним результатом їх же власних дій, і ці умови соціального середовища з необхідністю обмежують те, що здатна реалізувати вільна воля людей; Гарфінкель Г. (1917 -) [Вивчення етнології (1967)], дух якого спромігся на негативно-рефлексивне

соціологічне поняття фонове очікування. Фонове очікування – «соціально схвалений і без будь-якої рефлексії існуючий у свідомості індивіда образ дії» [11]; Маркузе Г. (1898 — 1979) [Одновимірна людина (1967)] із його негативно-рефлексивним соціологічним поняттям одномірного мислення. Одномірне мислення – це мислення, в якому ідеї, прагнення та цілі, які є трансцендентними за своїм змістом по відношенню до існуючого універсуму мови та дії, або відкидаються, або редукуються до понять цього універсуму; Мемформ Г. ( ), дух якого спромігся на негативно-рефлексивне поняття мегамашини. Мегамашина – тотально організована та однорідна суспільна система, в якій суспільство функціонує як машина, а люди – як її частини; Тофлер А. (1928 -), дух якого видав ряд негативно-рефлексивних соціологічних понять.

Футурошок – хвороба індивіда, яка настає внаслідок страху перед незворотністю соціальних змін і нездатністю пристосуватися до вимог сировища [12].

Культурошок – штучний розрив зв'язків людини із цінностями, які були базою її виховання і соціалізації.

Стиль життя – спосіб, з допомогою якого індивід ідентифікує себе з тією чи іншою субкультурою;

Скіннер Б.Ф. (1904- 1990) [Технологія поведінки (1971)] із його негативно-рефлексивним поняттям технологія поведінки – моделювання ефектів взаємодії між оточенням і індивідом; Белл Д. (1919 -) [Кінець ідеології (1960), Настання постіндустріального суспільства (1973), Культурні протиріччя капіталізму (1976)] із його негативно-рефлексивним соціологічним поняттям постіндустріального суспільства – суспільства, в якому контроль та інформація визначають характер та темпи розвитку всієї системи відносин; Ільч І. із його негативно-рефлексивним поняттям інституціоналізації цінностей – «процес, в якому інституціональне розміщення цінностей відмінняє фундаментальну свободу індивіда. Зокрема, базове право на визначення власних потреб у соціальній сфері виявляється ліквідованим» [13]; Мід Дж.Х. [Філософія теперішнього (1959)], дух якого дав означення негативно-рефлексивному поняттю узагальнені інші – група, яка за складом залежить від рівня розвитку, якого реально досягла особистість за період соціалізації. В ранньому дитинстві в цю групу входять батьки, які стають джерелом символічного досвіду дитини. В подальших етапах розвитку особистості група узагальнених інших стає все більш різноманітною, включаються представники різноманітних соціальних ролей. «Це абстрактні класи, з якими індивід співставляє себе лише поверхнево і які лише опосередковано виступають функціональними соціальними утвореннями, але які надають індивіду необмежені можливості для розширення зони соціальних відносин у рам-

ках суспільства як цілого. Дане індивідуальне членство у декількох із цих абстрактних соціальних класів і соціальних груп дає можливість індивіду вступити у певні соціальні відносини з майже безконечною кількістю людей» [14];

Таким чином, окреслюючи соціологічний дух періоду 1945 – 1991 рр., соціологи своїми негативно-рефлексивними соціологічними поняттями встановили, що даний дух набуває такого вигляду: соціальна інфекція, зовнішнє суспільство, соціометрична матриця, соціоїд, психосоціальна сітка, класоїд, соціометричний пролетаріат, залишкові соціальні структури, соціодрама, соціатриця, соціальний атом, теле, культурний атом, культурні консерви, рольові очікування, людська ситуація, соціальний характер, соціальне здоров'я, соціально-безсвідоме, соціально обумовлений фільтр, еволюційний ключ, функції, що проявляються, латентні функції, дисфункція, нефункціональні наслідки, теорія середнього рівня, ряд об'єднаних функцій, тип функціональних вимог, функціональні альтернативи, емерджентні властивості, фонове очікування, одномірне мислення, мегамашина, футурошок, культурошок, стиль життя, технологія поведінки, постіндустріальне суспільство, інституціоналізація цінностей, узагальнені інші.

Як процес, соціологічний дух цього періоду, на мою думку, був направлений на лікування американського суспільства від хвороби всемогутності з тим, щоб наділити його почуттям нової могутності (чого варта в цьому плані дія такого негативно-рефлексивного соціологічного поняття, як «постіндустріальне суспільство»).

Тут необхідно підкреслити і ту різноманітність та чисельність негативно-рефлексивних соціологічних понять, що окреслюють соціологічний дух періоду 1945 – 1991 рр. На мою думку, зростання кількості негативно-рефлексивних понять провіщає про початок епохи негативного мислення. Тому криза в соціології це не що інше як початок епохи негативного мислення, коли увага людини спрямована на негативні поняття явища та процеси. Тому необхідно знати діалектику негативного мислення, основу цього знання, на мою думку, повинно містити знання негативно-рефлексивних понять.

Береговой І.Й. зазначав, що заперечення як утвердження негативної форми – поява семантичного поля «неясного». Проте на цьому рівні залишається небезпека алогізму. Хоч алогізм сам по собі це закономірний стан (етап) у процесі переходу від відомого через невідоме до нового знання, останнє стає відомим, догматичним, заперечуваним за змістом і формою. Отже, потрібно знати логіку заперечення (негативну діалектику) з тим, щоб не впасти в агностицизм (гносеологічний песимізм) або не вдатись до міфотворчості понять

(типу «клептократія», «псевдотензор» тощо).

Практичне застосування відкриття зовнішніх ознак соціологічного духу, на мою думку, дасть можливість визначити слабкість чи силу духу соціолога, виходячи із аналізу тих негативно-рефлексивних соціологічних понять, які він продукує під час наукового процесу; можливість визначити соціологічний дух того чи іншого історичного періоду розвитку соціології.

У підсумку зазначу, що соціологічний дух – це процес, що творить і твориться соціологами, зовнішніми контурами якого виступають негативно-рефлексивні соціологічні поняття.

Негативно-рефлексивні соціологічні поняття привертають до себе увагу соціологів у силу своєї внутрішньої суперечливості, децю нереального змісту, штучного походження. Концентрація на них

уваги соціологів з одного боку веде до їх суб'єктивації чи об'єктивації аж до втрати негативності, з іншого ж – до відкриття нових соціологічних закономірностей, нового теоретичного знання.

Вектор руху американського соціологічного духу був спрямований від покращення соціальних умов шляхом холодного розрахунку, дослідження соціальних сил, виявлення умов співробітництва до лікування суспільства від хвороби всемогутності з тим, щоб наділити його почуттям нової могутності.

Збільшення кількості негативно-рефлексивних соціологічних понять, які окреслюють соціологічний дух, провіщає епоху негативного мислення. Тому необхідно розробляти негативну діалектику з тим, щоб не впадати у гносеологічний песимізм чи у міфотворчість понять.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – 2. вид., перероб. і доп. – К.: голов. ред.. УРЕ, 1986. – 800 с.
2. Гегель. Наука логіки в трьох томах. Том 1. Издательство «Мысль», - М., 1970.
3. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. - XXVI, 262 с.
4. Уорд Л. Психические факторы цивилизации. – М., 1897.
5. Гиддингс Фр. Основания социологии. – СПб., 1898.
6. Парсонс Т. О структуре социального действия. – Узд. 2-е. – М.: Академический Проект, 2002. – 880 с.
7. Fromm E. The Sane Society. 1955. P. 78.
8. Fromm E. Beyond The Chances of Illusion. 1962. P. 95.
9. R.K. Merton. Social Theory and Social Structure. N.Y. 1957. P.51.
10. R.K. Merton. Social Theory and Social Structure. N.Y. 1957. P. 39.
11. H. Garfinkel. Studies in Ethnomethodology. 1967. P. 53.
12. Future Shock. By A. Toffler. N.Y., 1970.
13. I. Illich. Deschooling Society. Penguin, 1973. P.11.
14. G.H. Mead. Mind, Self and Society. // Theories of Society. Op. cit. Vol. 1. Chicago, 1976. P.165.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.Л. ТУПИЦЯ

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛІ ОПТИМАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ПРОФСПІЛОК У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, доцент, кандидат історичних наук

Повнота викладу процесів функціонування профспілок у політичній системі передбачає встановлення реального змісту поняття оптимального політичного статусу профспілок у сучасній Україні. Дане поняття має складну концептуальну структуру, зумовлену як наявним станом сучасних політологічних досліджень в Україні та за її межами, так і станом предмета дослідження: профспілок у політичній системі сучасного суспільства. Політологічний аналіз профспілкового руху в сучасній Україні перебуває у зародковому стані і розкриває політичний вимір діяльності профспілок як фрагмента громадянського суспільства або аспекту взаємодії державних інституцій та політичних акторів у контексті регулювання соціальних відносин. Стан профспілкового руху як такого, в свою чергу, відзначається дезорієнтацією стосовно політичних пріоритетів, підпорядкованістю у взаєминах з державою та політичними силами, відсутністю чітко артикульованої політичної ініціативи. Тому дослідження політичної ролі професійного руху передбачає звернення до перспективного бачення політичного статусу профспілок, що ґрунтується на аналізі політико-соціальних реалій сучасної України та врахування зарубіжного досвіду. Зазначене бачення, незважаючи на його гіпотетичну природу, повинно мати значний ступінь формалізації, оскільки наукове дослідження передбачає дотримання процедурних вимог та наявність вірогідних результатів.

Серед останніх публікацій, присвячених даній проблемі, та на які спирається автор, основними є роботи Й. Шумпетера, Д. Шульце та Г. Щедрової.

У цих роботах послідовно розглянуті політичні підстави посилення ролі організацій соціального представництва [4], визначено як оптимальні перспективи підвищення суспільно-політичної ролі профспілок у ЄС [3], а також висвітлено значення громадянського активізму під час формування правових засад демократичної державності [5]. Проте, попри ґрунтовність висновків вказаних та інших робіт для даної статті, все ж таки, проблема цілісного бачення ключових параметрів належного стану профспілкового руху в політиці не знайшла належного відображення.

Метою даної статті є опис теоретичних передумов визначення моделі оптимального політичного статусу профспілок. Завданнями статті виступають встановлення рис політичного статусу профспілок, які слід вважати оптимальними, по-перше, з точки зору політичної системи, що існує, а по-друге – з точки зору суспільства, в якому функціонують профспілки.

Необхідність пошуку параметрів відповідності наявного політичного стану профспілок імперативам розвитку політики та соціуму зумовлює звернення автора до наукового інструмента моделі, на основі якого відбувається опис оптимального політичного статусу профспілок. Загальнонаукове поняття моделі передбачає її відповідність досліджуваному явищу або процесу. В нашій статті мова йде про побудову гіпотетичної структури, що може розглядатися як основа для зміни наявного стану об'єкта - профспілок у політичній системі на більш досконалий з точки зору об'єктивних потреб суспільства, наявних засобів дослідження та актуальних теоретичних і практичних уявлень

у межах сучасної політичної науки. Даний стан виступає сукупністю провідних характеристик взаємодії політичної системи та профспілок, які визначають відповідність ролі та місця останніх у політиці з точки зору основних завдань, покладених на профспілки, а також перспектив їх розвитку в умовах динамічних національних та міжнародних політичних і соціально-економічних трансформацій.

Модель оптимального політичного статусу профспілок є певним проектом та одночасно ймовірним сценарієм розвитку подій та якісних перетворень. Необхідність її опису визначається потребами пошуку оптимального образу політичної системи сучасної України в цілому як кінцевого пункту багаторічних трансформацій.

Викладення концептуального бачення стану профспілок визначає також пошук шляхів його досягнення. В цій статті логіка викладу даних напрямів побудована таким чином, що з початку аналізуються провідні передумови формального забезпечення статусу профспілок як політичних суб'єктів. Даними передумовами є аспекти сучасної політико-теоретичної передумови побудови моделі оптимального політичного статусу профспілок як ймовірного кінцевого пункту перетворень. Наступним кроком є визначення суто політичних інструментів досягнення даного статусу: шляхом комунікаційної взаємодії з суспільством. Проте, з точки зору повного відображення сучасної політичної реальності, необхідним є аналіз не тільки суб'єктних позицій профспілок, але й чинників впливу, що не залежать від ймовірних дій. Такими групами чинників є зовнішньополітичний вплив та політико-культурне тло українського суспільства.

Однією з основних характеристик моделі оптимального політичного статусу профспілок варто вважати регулювання їхніх взаємин із процесами загальної політичної трансформації України. Дані процеси мають системний характер і, отже, обумовлюють конфігурацію політичної системи України: її інституційний дизайн, відносини із зовнішнім середовищем, домінуючі канали передачі інформації, змістовну частину нематеріальних компонентів (культури, свідомості, ідеології). Таким чином, ключовою рисою моделі оптимального політичного статусу профспілок, що визначає їхню адаптацію до перспективних трансформаційних процесів, є її зв'язок з базовими компонентами демократичної політичної системи як кінцевого пункту трансформації. Тобто профспілки завжди повинні мати постійний зв'язок з політичними силами, які поділяють їхню політичну платформу, відрізняються наявністю стратегії політичної дії, забезпечувати стабільність і прозорість своїх політичних рішень.

Разом з тим, з огляду на невизначеність тимчасового виміру завершення політичних

трансформацій в Україні, модель оптимального політичного статусу профспілок України повинна мати риси, які дозволяють профруху зберігати стабільне положення за обставин, що змінюються. Компонентами моделі оптимального політичного статусу профспілок, які «відповідають» за дані аспекти, повинні стати організаційна гнучкість, орієнтація на кількох політичних партнерів, наявність альтернативних підходів для просування політичних інтересів.

Невизначеність завершальної конфігурації політичної системи сучасної України вимагає від політичного статусу профспілок бути чітко артикульованим, автономним, придатним до подальшої зміни. Дані якості повинні відповідати мінливому стану соціальної бази профспілок, а також ситуації з відстоюванням основних прав найманих робітників.

Особливо актуальною частиною моделі оптимального політичного статусу профспілок варто вважати іміджеві характеристики профспілкового руху в цілому, а також окремих профорганізацій. Дана складова повинна мати технологічну природу, тобто бути цілеспрямовано створеною. Разом з тим, іміджева структура повинна мати динамічний і гнучкий характер. Основною ідеєю, центральною складовою образу політичного статусу профспілок варто вважати об'єктивну необхідність політичної активності профспілок. Модель оптимального політичного статусу профспілок є не просто теоретичним конструктом, але й елементом політичного аналізу. Як стверджується в роботі В. Я. Саленка [1], політичне прогнозування покликане знаходити елементи оптимального стану політичних явищ. Крім того, вимоги до організації політологічних досліджень у сучасній Україні передбачають, насамперед, пошук способів удосконалення практичних аспектів функціонування політичної системи. У цьому плані оптимізація політичного статусу профспілок є цілком необхідною для розвитку української політичної системи в цілому. Посилення політичної ролі профспілок може підсилити зв'язок політичної системи із середовищем, а також підвищити рівень політичної конкуренції за рахунок змагання з політичними партіями й громадськими організаціями. Активна політична участь профспілок може підвищити якість роботи політичних сил, змусити їх відійти від вузької технологічної детермінації політичної діяльності. Модель оптимального політичного статусу профспілок повинна виконувати функцію інтеграції всіх цілеспрямованих політичних зусиль профспілок.

Статус профспілок у політичній системі визначається також політичним впливом. Він визначається такими параметрами, як здатність впливати на розвиток політичних подій, забезпечуючи при цьому отримання потрібного результату, незважаючи на протидію несприятливих чинників. Даними чинниками можуть

бути: протидія політичних сил або конкуруючих груп інтересів, загальний політичний клімат у суспільстві, несприятлива соціально економічна ситуація, деструктивні дії державного апарату. Крім того, визначальним параметром оптимального політичного статусу профспілок слід вважати інтенсивність політичного життя профспілок, тобто кількість політичних дій у певний проміжок часу. До числа даних дій слід віднести, насамперед, підтримку політичних сил, здійснення публічних заяв з політичних приводів, що стосуються не тільки профспілок, але й політичної ситуації взагалі. Політичними діями профспілок може бути їх цілеспрямована агітаційна робота, що має на меті створення у суспільстві враження про профспілки, як політичних акторів. Зазначена робота може не збігатися з поточним політичним порядком денним.

Вимір політичного впливу ґрунтується на сукупності політичних рішень, прийнятих на користь профспілок завдяки їх цілеспрямованій діяльності. Другим показником політичного впливу слід вважати обсяг підтримки або довіри до профспілок з боку виборців. Проте, разом з тим, виміряти реальний політичний вплив дуже важко, оскільки політика виступає сукупністю різноспрямованих дій. Віднести котрусь із них до числа наслідків активності профспілок іноді проблематично. Все ж слід зауважити, що політичний вплив профспілок перебуває не тільки й не стільки в сфері електоральної політики. Основою їх політичного впливу виступає довгострокова діяльність з набуття авторитету серед членів профспілки та надалі передачі цим членам політичних повідомлень. По-друге, важливим чинником є формалізація та легітимність співвідношення профспілок та інших акторів у політиці. Визнання реально існуючих профспілок як самостійних політичних акторів та розгляд їх як політичних інститутів суспільством та основними гравцями є дуже важливим. Це робить профспілки де-факто включеними до політики на постійній основі. Політична участь профспілок при цьому остаточно виводиться за межі вузького соціально-економічного контексту.

Український дослідник О.Чемшит запропонував своєїрідну концепцію оптимізації демократичного розвитку, що базується на приведенні у відповідність інтересів державної влади та компонентів громадянського суспільства. Для нашого дослідження дана концепція цікава тим, що акцентує увагу на перерозподілі суспільного продукту, створення якого здійснюється за безпосередньої участі трудящих. Цілком логічним, на думку автора, є й оптимізація політичної участі тих, хто має отримувати користь від розподільчої діяльності. Як зазначає О. Чемшит, «мета будь-якого політичного розвитку – задоволення базових потреб суспільства двома основними шляхами: а) державна влада перерозподіляє національне багатство на ко-

ристь суспільства прямо, б) інститути громадянського суспільства в різних формах політичної участі змушують державні інститути надати їм можливість задовольнити потреби самотужки. Тут мова йде про формування та підтримку в належному вигляді каналів соціальної мобільності. Ці дві умови, переломлені в культурній оболонці відповідного суспільства, лягають в основу концепції державного ладу та конституції, як перетинання «полюса Належного та полюса Суцього», іншими словами, у формалізований суспільний договір (конвенцію) про принципи взаємин еліти та суспільства. Індикатором виконання конституції як суспільного договору є легітимність влади, тобто національна згода, що розширюється, щодо позитивної оцінки діяльності окремих представників еліти (особиста легітимність) або політичних інститутів (інституційна легітимність). Будь-який Основний Закон обов'язково містить опис конвенційного комплексу взаємних прав і обов'язків держави та суспільства. Будь-яка активність органів політичної влади або політична участь громадян, які починаються в рамках конституції, є конвенційними. Якщо ж дії влади або громадян не вписуються у встановлені конституцією рамки, вони стають неконвенційними, тобто стійко порушують суспільний договір»[2, 345].

Істотною передумовою оптимального розвитку кожної політичної системи є стратегічне політичне планування, що не може не враховувати інтереси такого впливового суспільного актора, як профспілковий рух.

На думку О. Чемшита, стратегічним завданням будь-якої організації державної влади є вивести політичну систему в зону оптимального розвитку й утриматися в ній. «Очевидно, що першим кроком на цьому шляху є стратегічне планування, тобто формування доктрини політичного правління – комплексного опису цілей і завдань інститутів політичного керування з неодмінним вказуванням джерел потрібних ресурсів. Обов'язковими компонентами такої доктрини є базові, неминущі цінності соціуму та методи їх збереження», – вказує український дослідник [2, 347]. Зазначені обставини розкривають ще один істотний аспект моделі оптимального політичного статусу профспілок – оптимальний стан політичної системи в цілому та зусилля, що здійснюються для його досягнення.

Таким чином, модель оптимізації політичного статусу профспілок набуває завершеного вигляду наступних рис. Насамперед, ця модель є гіпотетичним проективним утворенням, що виконує функцію орієнтації політичного розвитку профспілок. Істотним компонентом даної моделі виступає опис наявного політичного статусу профспілок у сучасній Україні. Останній характеризується дезорганізацією профспілкового руху, відсутністю консолідованої політичної позиції, обмеженим впливом на

прийняття важливих політичних рішень, відсутністю визначених перспектив збільшення політичного впливу, підпорядкованою роллю у партнерських відносинах з політичними силами та залежністю від керівного впливу держави. Така позиція профспілок істотно знижує їх конкурентоздатність по відношенню до груп інтересів, насамперед підприємницьких. Принциповими рисами, що мають забезпечити подолання вказаного стану, слід вважати: консолідацію профспілкового руху та зменшення кількості профцентрів, встановлення постійних партнерських взаємин з політичними силами лейбористської орієнтації (враховуючи, що таких сил у сучасній Україні не існує, профспілки мають сприяти їх створенню), вироблення самостійної політико-ідеологічної платформи, планування комунікаційної стратегії. Реалізм даної моделі обумовлюється як об'єктивними потребами профспілок у покращенні свого стану, так і потребами вітчизняної політики. Прояснення змісту моделі оптимального політичного статусу профспілок слід починати з виявлення тих засобів його досягнення, що ґрунтуються на загальноновизнаних та загальнообов'язкових у суспільстві правилах та нормах. Така логіка зумовлена пошуком формальних умов оптимального політичного статусу, що є первинними відносно його інших компонентів.

Отже, статус профспілок у політичній системі сучасної України має кілька напрямів оцінкових характеристик. Першим є оцінка функціональної ролі профспілок у політиці. Як було з'ясовано у попередніх розділах, профспілки можуть перебирати на себе функції всіх політичних інститутів, крім держави. Профспілки можуть грати роль політичних партій, громадських організацій, груп інтересів. У реальності найбільш характерним є виконання двох останніх ролей. Слід зауважити, що істотною обставиною, що потребує уваги, є різна залученість профспілок до політики (маються на увазі організаційні форми: від міжгалузевих та регіональних об'єднань до окремих профспілок), що підсилює політичну поліфункціональність профоб'єднань, оскільки кожне з них має право

обирати свій спосіб політичної участі. Другим напрямом оцінки актуальності оптимального статусу профспілок слід вважати політичну суб'єктність профспілок. Загальним чином її можна визначити як ступінь автономності, самостійності дій того чи іншого політичного актора. У взаємопов'язаному світі сучасної політики важко визначити, які дії є повністю незалежними. Очевидно, існує необхідність у визначенні суб'єктних дій у політиці як таких, що заплановані та здійснюються цим суб'єктом. У випадку профспілок це означає розробку відповідних стратегій та засобів досягнення політичної мети. В сучасній Україні розвиток політичної суб'єктності профспілок перебуває на рівні, далекому від оптимального. Профспілки України не мають необхідної консолідації, та організаційної єдності, тому вони стають об'єктами політичного впливу й засобами досягнення цілей політичних партій та груп інтересів. З метою оптимізації політичного статусу профспілок є необхідною розробка поля застосування зусиль політичного суб'єкта. Це концептуальне проєктивне бачення має враховувати: етапи досягнення стану спроможності здійснювати самостійні політичні дії, попередні та подальші цілі, які необхідно досягти, аналіз можливих наслідків та протидії активізації політичної діяльності профспілок. Пріоритетність політико-суб'єктних дій профспілок має формуватися на основі основних політичних потреб профруху: забезпечення постійного представництва інтересів організацій найманих працівників, налагодження конструктивної взаємодії з органами державної влади або вироблення чіткої опозиційної платформи та системи дій, забезпечення постійного контакту з базою політичної мобілізації. Остання може бути достатньо ефективною за умов розвитку ідентифікації широких мас трудящих з профспілками як своїм представником у політичній сфері. Отже, оптимізація політичного статусу профспілок є можливою за умов сприяння об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Перспективою подальших досліджень у напрямі, порушеному в даній статті, слід вважати вивчення способів впровадження в реальне політичне життя тих рис та параметрів, що властиві моделі стану профспілок у політиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Саленко В. Я. Профсоюзы как организационная система (часть 2) // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – №5. – С. 124 – 133.
2. Чемшит О. О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі. – Дис. доктора політичних наук 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Севастопольський національний технічний університет, Севастополь – 2004. – 434 с.
3. Шульте Д. Профспілки // Deutschland. – 1999. – №6. – С. 33.
4. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
5. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу. – К., 1994. – 510 с.

О.О. КУДІНА

РОЛЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Кудіна Ольга Олександрівна - здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями обумовлений наступними обставинами.

Для України одним із першочергових завдань виступає налагодження ефективних механізмів оновлення влади. Таким єдиноприйнятним за демократичними стандартами легітимним механізмом є вибори.

Через виборчі процедури вдається чи не найкраще збалансувати та узгоджувати інтереси політичних еліт, соціальних класів, груп усього суспільства, наблизити владу до потреб народу, громадський сектор при цьому відіграє позитивну роль у процесах стабілізації та гармонізації взаємин у суспільстві та виборчого процесу зокрема.

Участь громадян і громадсько-політичних об'єднань у політичному житті виконує два важливі завдання, пов'язаних із функціонуванням демократії. По-перше, забезпечується легітимність державної влади. По-друге, практична участь дозволяє громадянам та громадським організаціям здійснювати вплив на владу, запобігати її корумпованості та відчуженості від широких кіл громадськості.

Громадсько-політичні об'єднання як невід'ємна складова суспільно-політичного життя країни у визначеній їм формі впливають на характер виборчого процесу, презентують і захищають інтереси соціальних груп, здійснюють контроль за прозорістю виборів, діяльністю влади та політичних партій, стимулюють до виконання виборчих програм. Рівень впливу громадсько-політичних об'єднань на суспільні, у тому числі на виборчі процеси, перебуває у прямо пропорційній залежності від правової свідомості суспільства.

Виходячи з вищенаведеного, наукове вивчення ролі громадсько-політичних об'єднань у створенні політичних норм, політичній діяльності інститутів державної влади та органів місцевого самоврядування дозволяє істотно наблизитись до розуміння рушійних сил та специфіки трансформацій сучасного політичного процесу, встановити реальні механізми прийняття політичних рішень, ви-

значити ключові напрямки стратегії розвитку суспільства та держави.

Одним з етапів дослідження даних питань є вивчення ролі громадсько-політичних об'єднань у забезпеченні реалізації електоральних прав громадян України.

Актуальність такої постановки проблеми обумовлена недостатнім рівнем наукової розробки питань участі громадсько-політичних об'єднань у забезпеченні реалізації електоральних прав громадян України, що характеризується наявністю значного об'єму фактологічних знань, які потребують наукового осмислення в ракурсі сучасних політичних процесів, зокрема електорального.

Серед останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання окресленої вище проблеми, і на які спирається автор, слід виокремити праці таких учених, як В. Бала [11], О.Голобудський [11], О. Кікоть [12], Л. Паливода [12]. В них викладено основні напрями вивчення діяльності громадсько-політичних об'єднань, здійснено спроби аналізу участі громадського сектора в забезпеченні електоральних прав громадян України. Зазначені публікації започаткували дослідження діяльності громадсько-політичних об'єднань на матеріалі українського суспільства. В загальнотеоретичному аспекті автор спирається на праці Я.Й.Боренько [2], О.В. Лісничука [8], які досліджували проблему збільшення участі громадсько-політичних об'єднань у політичних процесах, а також на матеріали, підготовлені Творчим центром Каунтерпарт [12].

Метою статті є аналіз ролі громадсько-політичних об'єднань в реалізації електоральних прав громадян України.

Завданнями статті, що спрямовані на досягнення зазначеної мети є: 1) з'ясування ступеня участі громадсько-політичних об'єднань на виборах 2004, 2006, 2007 та 2008 років; 2) визначення основних видів діяльності громадсько-політичних об'єднань при забезпеченні реалізації електоральних прав громадян України; 3) аналіз участі громадсько-політичних об'єднань у забезпеченні реалізації електоральних прав громадян України.

Розкриття ролі громадсько-політичних об'єднань у реалізації електоральних прав громадян України створює умови для більш ґрунтовного осягнення найістотніших засад суспільно-політичного буття, якими є суперечності політичних відносин.

За даними фундації «Каунтерпарт», діяльність переважної більшості вітчизняних громадських організацій пов'язана із вирішенням соціальних проблем. У сфері захисту прав людини працює 31 % від загальної кількості НДО, у сфері громадянської освіти – 28 %, політики, законодавства і держави – 15 %, засобів масової інформації – 8 % [12, 6]. Проте в Україні функціонують і потужні громадські організації, які створені спеціально для участі у виборчих процесах, і такі, що виконують пов'язані з виборами проекти.

Участь недержавних організацій у президентських виборах 2004 р. сприяла впровадженню демократичних принципів у виборчій процесі, забезпеченню вільних, чесних і прозорих виборів, просуванню українського суспільства по шляху демократії. Цю діяльність було продовжено і під час парламентських виборів у 2006 та 2007 рр., виборів мера Києва і Київської міської ради 2008 р. Низка НДО здобула собі авторитет структур, спроможних захищати надбання демократії, обстоювати політичні права і свободи виборців, забезпечувати широку поінформованість та освіченість населення щодо суспільно-політичних процесів в Україні.

Необхідною умовою участі громадських організацій у виборах в якості офіційного спостерігача було закріплення такої можливості безпосередньо у виборчому законодавстві України. Законом України «Про вибори народних депутатів України» передбачено, що громадські організації, до статутної діяльності яких відносяться питання виборчого процесу і спостереження за ним, зареєстровані в законодавчо-встановленому порядку не менше ніж за два роки до дня виборів, мають право з дозволу Центральної виборчої комісії мати офіційних спостерігачів, які ведуть спостереження за ходом виборчого процесу, зокрема за голосуванням, підрахунком голосів і встановленням підсумків голосування на виборчій дільниці чи територіальному виборчому окрузі. Мають право бути присутніми на засіданнях виборчих комісій, перебувати на виборчих дільницях під час цих процедур.

Важливість даного кроку полягає в тому, що позапартійні спостерігачі не зацікавлені у результатах виборів, а лише дбають про законність їх проведення. Вони зацікавлені в забезпеченні справедливості процесу голосування та захисту прав виборців.

Під час виборчої кампанії 2006 р. ЦВК зареєструвала та дала дозвіл мати офіційних спостерігачів на виборах народних депутатів

України 16 громадським організаціям, причому 5 з них – на території всієї України. Багато неурядових організацій запровадили численні проекти, пов'язані з виборами, включаючи моніторинг засобів масової інформації, моніторинг фінансування передвиборчої кампанії та спостереження. Основними напрямками активності подібних НДО в цей час була організація та підтримка діяльності громадських приймалень, робота з молодими виборцями, співпраця з територіальними громадами, підтримка діяльності міжнародних спостерігачів, моніторинг передвиборчої кампанії, проведення екзит-полів, спостереження за процесами голосування та підрахунку голосів, паралельний підрахунок голосів, поінформування та підвищення активності виборців, підготовка спостерігачів та членів комісій, ініціювання пропозицій щодо вдосконалення виборчого законодавства, спостереження за виборами в інших країнах, інформаційно-аналітична діяльність тощо.

На дострокових парламентських виборах 2007 р. ЦВК зареєструвала спостерігачів за виборами від 14 громадських організацій України. 8 з них мали право поширювати свою діяльність за спостереженням за виборами на всю територію України, до них належали: Всеукраїнська громадська організація «Інститут Адвокатів»; Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України»; Всеукраїнська молодіжна організація «Демократичні перетворення України»; Федерація профспілок України; Всеукраїнська громадська організація «Фонд сприяння демократичним виборам»; Союз української молоді в Україні; громадська організація «Всеукраїнський Союз «Берегиня України»; Всеукраїнське громадське об'єднання «Нова генерація» [6].

Найбільш масштабних спостережних зусиль доклав Комітет виборців України (далі КВУ). КВУ є українською громадською організацією, головним завданням діяльності якої є спостереження за ходом виборчих кампаній, підтримання взаємозв'язків між виборцями та органами влади, захист виборчих прав громадян. Також він проводить спостереження за виборами в Україні з 1994 р., і має розгалужену мережу по всій території України. На парламентських виборах 2007 р. КВУ мав близько 4000 спостерігачів та опублікував до дня виборів вісім звітів про результати спостереження. З квітня 2007 р. Комітет виборців України почав спостереження за суспільно-політичною ситуацією, що склалася навколо дострокових виборів у Верховну Раду України. Мета спостереження полягала в забезпеченні громадського контролю за учасниками виборчого процесу та сприянні прозорості виборчої кампанії на всіх її етапах, виявлення й попередження порушень виборчого законодавства. Активні заходи зі спостережен-

ня здійснювали інші організації, такі як Громадська мережа «ОПОРА» та ВМГО «Фундація регіональних ініціатив». Міжнародним фондом «Відродження» надано підтримку 24-м виборчим проектам громадських організацій у 2007 році на загальну суму 578 173 дол. США [7].

ГМ «ОПОРА» здійснювала комплексний та системний моніторинг передвиборчої кампанії з метою розвитку демократії та громадянського суспільства в Україні шляхом вироблення ефективних механізмів контролю за діями влади з боку громадськості. У квітні 2007 року «ОПОРА» розпочала спостереження за політичними процесами, пов'язаними з проведенням в Україні позачергових виборів Верховної Ради [5]. Предметом спостереження була робота виборчих комісій, органів публічної влади, діяльність суб'єктів виборчого процесу та ведення агітації. Особлива увага приділялася порушенням виборчого законодавства і принципів демократичних виборів.

30 вересня на території всієї України за процесом підготовчого засідання, голосування, підрахунку голосів та транспортування виборчої документації в окружні виборчі комісії спостерігали 1500 спостерігачів та 130 мобільних груп ГМ «ОПОРА». Організацією було оприлюднено відповідний звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів під час позачергових виборів народних депутатів України [9, 3]. Згідно з даними звіту суттєвих порушень, що могли суттєво вплинути на результати волевиявлення громадян, не зафіксовано, голосування проходило у вільній та демократичній атмосфері.

На парламентських виборах 2006 року й дострокових парламентських виборах 2007 р. недержавні організації зберегли такі вже традиційні форми участі у виборах, як моніторинг ЗМІ, порушень виборчого законодавства, проведення екзит-полів. Натомість відійшли від організації масових акцій, є тенденція до зменшення таких напрямів діяльності, як розповсюдження інформаційних та агітаційних матеріалів для виборців, перевірки списків виборців, поступово зменшується кількість спостерігачів від громадських організацій під час голосування та підрахунку голосів.

Вихід на перший план важливості сприяння організації виборчого процесу порівняно з освітою виборців був головною особливістю виборів 2006 р. для представників громадськості. Ця тенденція мала продовження й на парламентських виборах 2007 р.

Основний напрям зусиль громадських організацій під час виборів 2007 р. був спрямований на інформаційну кампанію з метою надання неупередженої інформації виборцям про програми та позиції кандидатів і партій [9, 3].

Діяльність громадських організацій у сфері сприяння організації виборчого процесу під час парламентських виборів 2006 та 2007 рр. стосувалася головною мірою освіти членів комісій

та меншою мірою офіційних спостерігачів.

Громадські організації під час виборів здійснюють моніторинг виборчого процесу, проводять широку роз'яснювальну, інформаційно-просвітницьку роботу серед виборців, вивчають діяльність виборчих комісій, здійснюють аналіз їх кадрового потенціалу, надають інформаційно-методичну допомогу членам виборчих комісій, сприяють оскарженню допущених правопорушень під час виборів у судовому порядку, інформують вітчизняну та світову громадськість про дотримання виборчого законодавства, проводять екзит-поли на регіональному та національному рівнях з метою збору даних про явку виборців та оцінку тенденцій голосування. Проводять інформаційні кампанії серед виборців із закликом перевірити себе у списках виборців. Здійснюють моніторинги, зокрема моніторинги повідомлень про порушення прав громадян обирати та бути обраними, моніторинг висвітлення виборчої кампанії у ЗМІ. Також здійснюють збір інформації з метою здійснення післявиборчого моніторингу виконання передвиборчих обіцянок.

Крім основних напрямів діяльності українських ГО, що здійснюють виборчі проекти, як то здійснення контролю над чесністю й прозорістю виборів, інформування громадськості, прагнення гарантувати проведення чесних і рівних виборів, створення умов для політичної конкуренції, важливе значення має напрям діяльності, що спрямований на формування й артикуляцію соціального порядку денного. До виборів ГО активно впливають на зміст передвиборчих програм партій, після виборів ГО спостерігають за виконанням партіями своїх обіцянок.

Більшість громадських організацій та аналітичних центрів здійснюють кампанії виборчої просвіти громадян, аналіз виборчих програм. Наприклад, у 2007 році Український незалежний центр політичних досліджень випустив 9 аналітично-інформаційних бюлетенів «Твій вибір-2007», де були опубліковані результати аналізу програм партій і оцінка їх реальної діяльності в різних сферах: соціальній політиці, боротьбі з корупцією, охороні навколишнього природного середовища, розвитку громадянського суспільства, зовнішньої політики. А інститут економічних досліджень та політичних консультацій провів розрахунки, скільки буде коштувати державному бюджетові виконання виборчих обіцянок політиків [5].

Вже традиційною у передвиборчий період стала інтенсифікація аналітичними громадськими об'єднаннями різноманітних соціологічних досліджень електоральних настроїв та очікувань. Провідні громадські аналітичні центри проводили екзит-поли в день виборів, наприклад у 2007 році діяв Консорціум «Національний екзит-пол 2007», до якого входили Фонд «Демократичні ініціативи», Київський міжнародний інститут

соціології та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [9, 3].

Ще один екзит-пол «Соціовимір 2007» провели Центр соціологічних та політологічних досліджень «Соціовимір», Міжнародний інститут демократій та Інститут соціальних технологій на замовлення міжнародної громадської організації «Четверта Хвиля» [9, 3].

Головною метою проектів було забезпечення ефективного громадського контролю за чесністю оприлюднених результатів підрахунку голосів.

Більшість громадян позитивно ставляться до такого роду активності громадських організацій під час виборів. Згідно з загальнонаціональним опитуванням населення України, що було проведене 1-12 жовтня 2006 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці з Freedom House, більшість опитаних, загалом 64,9%, вважають, що діяльність громадських організацій під час виборів потрібна, натомість «важко сказати чи потрібна» відповіли лише 23,1 %. На питання чи знають респонденти щось про діяльність громадських організацій під час виборів, які займалися спостереженням за чесністю виборів, просвітою виборців тощо, ствердну відповідь дали 54,7 % респондентів [12, 16].

На позачергових виборах депутатів Київської міської ради та Київського міського голови, що відбулися 25 травня 2008 р., громадські організації здійснювали вже традиційні моніторинги виборчої кампанії, публікації прогнозів та оцінок експертного характеру, вели спостереження за ходом виборів.

Від Міжнародної громадської організації сприяння розвитку виборчих технологій «За справедливі вибори» на цих виборах Центральною виборчою комісією було зареєстровано 53 офіційних спостерігачів, також 6 осіб було зареєстровано в якості іноземних спостерігачів від США [12, 19]. На багатьох дільницях були присутні представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та діяла цілодобова «гаряча лінія» з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Основними проблемами цих виборів представники громадськості назвали порушення організаційного характеру та окремих виборчих процедур. Багато нарікань викликали неточності у списках виборців та неоперативне оновлення баз даних зі списками виборців. До того ж, активності щодо перевірки й уточнення списків виборців не спостерігалось. Рядом студентських і молодіжних організацій, шляхом анкетування респондентів, зафіксовано збільшення кількості повідомлень про спроби підкупу виборців [11, 37]. Загалом до міліції та Служби безпеки України надійшло близько 100 повідомлень про порушення виборчого законодавства: спроби підкупу виборців, незаконна агітаційна діяльність, зни-

щення та спроба вносу бюлетенів, фотографування бюлетенів [11, 38].

Кампанію по виборах Київської міської ради та Київського міського голови КВУ у своєму звіті оцінює як конкурентну та прозору, однак погано організовану й нечесну по відношенню до виборців. Натомість безпосереднього тиску на виборців зафіксовано не було [10]. У цілому низькі виборчі стандарти, що панували на цих виборах, відзначає у своєму дослідженні Агентство моделювання ситуацій [11, 38].

Таким чином, громадсько-політичні об'єднання з кожним роком стають все більш активними учасниками виборчих процесів, одним з гарантів реалізації електоральних прав громадян України та фактором легітимізації оновлення влади через волевиявлення. Слід очікувати, що в найближчі роки участь громадсько-політичних об'єднань у виборчих кампаніях буде лише збільшуватись, що з одного боку пов'язано зі збільшенням авторитету даних організацій як «незалежних арбітрів», з іншого – через перетворення громадсько-політичних об'єднань в активних суб'єктів виборчих процесів.

При з'ясуванні ступеня участі громадсько-політичних об'єднань на виборах 2004, 2006, 2007 та 2008 років виявлено, що громадсько-політичні об'єднання завжди консолідуються навколо найважливішого для них питання – прав і свобод людини та виконують певну контролюючу функцію по відношенню до державних інституцій щодо дотримання цих прав за допомогою засобів, які знаходяться в їх розпорядженні, а саме – громадської думки та вільних засобів масової інформації. Завдяки притаманним їм функціям структурування, комунікації, стабілізування суспільно-політичного життя, вони виступають своєрідними індикаторами суспільних потреб, компонентами груп тиску, інституціоналізованими каналами залучення людей до політичних процесів.

Визначено, що громадсько-політичні об'єднання під час виборів здійснюють моніторинг виборчого процесу, проводять широку роз'яснювальну, інформаційно-просвітницьку роботу серед населення, допомагають виборчим комісіям, сприяють оскарженню допущених правопорушень під час виборів у судовому порядку, інформують вітчизняну та світову громадськість про дотримання виборчого законодавства, проводять соціологічні та політологічні дослідження на регіональному та національному рівнях. У більшості випадків громадсько-політичні об'єднання проводять дану роботу більш ефективно, ніж відповідальні державні органи України, на яких покладено забезпечення реалізації електоральних прав громадян.

Протягом останніх виборчих кампаній вітчизняні громадсько-політичні об'єднання накопичили чималий досвід у забезпеченні чесних та прозорих виборів. Зрештою саме тут

найефективніше реалізується одна з основних функцій громадянського суспільства – контроль за діяльністю влади та захист конституційних прав і свобод громадян. Статус громадсько-політичних об'єднань закріплено у виборчому законодавстві, що визначає їх місце і роль у виборчому процесі. Відповідно до чинного законодавства вони не є суб'єктами виборчого процесу,

їм відводиться допоміжна функція суспільного спостерігача. Водночас, громадсько-політичні об'єднання можуть активно використовуватися політичними партіями (блоками) під час виборчих кампаній, у першу чергу, для посилення власного інформаційного впливу на електорат, а основні ресурси (люди та кошти) перерозподіляються в численні передвиборчі штаби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борецько Я. Й. Громадянське суспільство і політична влада олігархії // *І.* - № 21. - 2001. - С. 61 - 71.
2. Борецько Я. Й. Групи інтересу у сучасній теорії політики: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л., 2002. - 17 с.
3. Борецько Я. Й. Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні // *Вісник Львівського національного університету. Сер. філософські науки.* - 2001. Вип. 3. - С. 261 - 268.
4. Борецько Я. Й. Теоретичні основи дослідження груп інтересу // *Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку / Збірник наукових праць.* - Львів: ПАІС, 1998. - С. 20 - 23.
5. Експерти визначили вартість виборчих обіцянок політиків // <http://txt.newsru.ua/ukraine/23sep2007/analizi.html>; Ярмарок політичних обіцянок // http://www.sudnaroda.org.ua/gromad_sud/news/2007-09-24/polit-obisyank.html
6. Звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів під час позачергових виборів народних депутатів України // http://unian.net/press/?lang=1&url=press_reliz&id=101737
7. Звіт про діяльність ВГО «Комітет виборців України» у 2007 році // http://www.cvu.org.ua/files/doc1201696402zvit_2007.doc
8. Лісничук О. В. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. - К., 2000. - С. 20
9. «Парламентські вибори-2007: участь громадських організацій» // *МФ Відродження*, – К. 2007 р. С. 3
10. Попередня оцінка Комітетом виборців України виборів Київського міського голови та депутатів Київської міської ради. // http://www.cvu.org.ua/files/doc1211792741CVU-Kiev_gerot-El-day.doc; Оцінка Комітетом виборців України виборчої кампанії по виборах Київського міського голови та депутатів Київської міської ради. // http://www.cvu.org.ua/files/doc1211280912CVU-Kiev_gerot-3.doc
11. Позачергові вибори Київського міського голови та міської ради. Технологічні особливості та результати основних кандидатів / Авторський колектив: В.Бала, О.Голобуцький, В.Гончарук, Т.Голобуцька, Я.Павловський, О.Хромець – Київ: Агентство моделювання ситуацій, 2008. – С. 39.
12. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002-2006 роки / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть. - К.: «Макрос», 2006. - С. 22.

К.Ю.МОЛЧАНОВА

ІСТОРІЯ ТА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Молчанова Крістіна Юріївна - провідний спеціаліст управління внутрішньої політики Дніпропетровської міської ради, аспірант Дніпропетровського національного університету ім.Олеса Гончара

Питання територіальної організації та «місцевого самоврядування» є важливим та нагальним предметом для політичних та правових дискусій в Україні, починаючи з 80-х років минулого сторіччя. Наразі вже не існує сумнівів щодо потреби України у реформах і на цьому етапі необхідно визначити обсяг таких реформ, їхню послідовність та часові межі їх проведення. В цій роботі багато уваги буде приділено країнам Європи. Саме у цих країн Україні варто найбільше повчитися проведенню інституційних та

економічних реформ, а також відновленню економіки. За останнє десятиріччя, наприклад, Польща провела амбіційну адміністративно-територіальну реформу, на яку її надихнув досвід Франції. Під час регіоналізації слід звернути увагу на проблему управління плануванням територіальної інфраструктури. Це, безперечно, означає, що має розглядатися модель співробітництва між кількома рівнями управління, включаючи державний, регіональний, районний/районний у містах та

місцевий рівні. Важливим моментом, на який хотілось би звернути увагу, є те, що територіальна реформа та децентралізація в Україні повинні провадитись, спираючись на принципи Хартії Ради Європи про місцеве самоврядування та проекту Хартії про регіональне самоврядування [4, 62].

Передача повноважень від держави до територій регіонального та місцевого рівнів самоуправління є питанням першочергової уваги під час проведення територіально-адміністративної реформи. Проте, в світі не існує жодної унікальної моделі чи методології, яка дозволила б нам чітко скопіювати чи запозичити окремі її елементи для українських реалій. Розподіл повноважень найчастіше є питанням історичного розвитку і практики, які склалися в певних державних утвореннях. Але при впровадженні цієї реформи, основним критерієм буде такий: із збільшенням чисельності установ певної галузі, що надають соціальні послуги громадянам, збільшується можливість її інституційної та адміністративної децентралізації. Децентралізація – є способом територіальної організації влади, при якому держава передає право на прийняття рішень по визначених питаннях або у визначеній сфері структурам локального або регіонального рівня, що не входять у систему виконавчої влади і є відносно незалежними від неї. Закріплення за органами місцевого самоврядування повноважень здійснюється за принципом, що «завдання, які можна успішно виконувати на найнижчому рівні управління (наприклад, на рівні муніципалітетів), повинні здійснюватися саме там, тоді як за завдання, що є поза межами невеликого муніципалітету, мають відповідати регіональні органи управління».

На думку Томаса Вюртенбергера, доктора, професора конституційного права (університет Фрайбург, Німеччина), історія децентралізованої держави, тобто місцевої та, відповідно, регіональної автономії, є фактично історією суперечок у пошуках найкращої форми державної організації. Після Другої світової війни, виходячи з досвіду історичного розвитку, перевагу було віддано децентралізованій організації держави. Початком історії децентралізованої держави є відомий диспут між Боденом та Альтузіусом. Наприкінці XVI століття Боден розвинув теорію суверенної монолітної держави. Він теоретично обґрунтував абсолютизм не лише у Франції, а й в усій Європі. Суверенна монолітна держава була в Європі до кінця XIX століття ідеальною моделлю державної організації. Так, провідним мотивом пруської політики в XVII та XVIII століттях було прагнення стати суверенною монолітною державою на зразок Франції [16, 54].

Опонентом Бодена приблизно у 1600 р. виступив німецький теоретик державного будівництва Альтузіус. На противагу монолітній державі він висунув теорію федеральної державної

організації. За Альтузіусом, суверенним має бути не монарх, а народ. Цілковито у дусі сучасного принципу субсидіарності він вимагав передачі місцевому та регіональному політичним рівням правових повноважень, а також права на самоврядування в якомога більшому обсязі. Його модель державної розбудови орієнтована не на суверенну монолітну державу, а на федеративну організацію Німеччини.

Ці ідеї Альтузіуса були забуті аж до кінця XX століття. Актуальними вони стали лише на теренах Європейського Союзу. Аж до XX століття панувала впевненість у могутності централізованої держави. Переконливим зразком цього була адміністративна організація Наполеона. Французька адміністративна система стала моделлю для інших європейських держав, оскільки вона найефективніше забезпечувала втілення волі глави держави або парламенту. Суворо ієрархічна форма правління французької держави уможлиблювала рівноправність, нівелювання регіональних та місцевих відмінностей, а також забезпечувала втілення загальнодержавних проєктів централізованої країни. На противагу такій державі децентралізована та федеративна держава виглядала слабкою. Це стосується, насамперед, військової сфери. Федеративна держава, не маючи федеральної армії, а лише армійські частини з різних федеральних земель, програвала армії монолітної держави. Подібну слабкість федеративна держава виявляла також і у внутрішній політиці. Така форма державного устрою являла собою загрозу державній єдності, створювала перепони на шляху проведення загальнодержавної економічної політики, а також перешкоджала створенню єдиного правового простору [21, 24].

На початку XX століття виникла ідея субсидіарності, спрямована проти централізованої держави нацистського та соціалістичного типу. Переродженню централізованої держави в авторитарну була протиставлена теза: правові та адміністративні функції держави повинні бути розмежовані. Тільки у тому випадку, коли регіональні або місцеві органи не в змозі справитися із завданнями самоврядування, держава втручається, задіявши юридичні та адміністративні важелі. Ця ідея була викладена у папській Енцикліці Велікого посту у 1931 р.

Взагалі, Ватикан уперше засуджує доктрину ліберальної демократії у праці «Syllabus of Errors» (1864) Римського Папи Пія IX. Його наступник, Лев XIII (1878-1903), визнає у своїй енцикліці «Immortale Dei» (1885), що демократія може бути легітимною формою правління. Головним внеском Лева у розвиток християнсько-демократичної думки стає його енцикліка «Rerum Novarum» (1891), що критикує як лібералізм, так і соціалізм та підтверджує право робітників на самоорганізацію, зауважуючи

при цьому, що найбільш ефективною формою такого самоврядування мають стати католицькі профспілки. Папа Римський Пій XI (1922–1939) зміцнює традицію християнської соціальної думки своєю публікацією «*Quadragesima Anno*» (1931): енцикліка повторює критику ліберального індивідуалізму та соціалістичного колективізму, зроблену Левом XIII, і підтверджує схвалення Левом права робітників на самоорганізацію [17, 145].

У Німеччині найбільш впливовим представником християнсько-демократичного мислення в XIX сторіччі виступає Вільгельм фон Кеттелер, єпископ міста Майнц. У своїх проповідях він закликав до формування кооперативів і асоціацій робітників, переконував католиків звернути особливу увагу на проблеми робітничого класу [18, 112].

Засновником першої в Європі християнсько-демократичної партії, що стала незалежною від церкви і виступає за соціальні реформи, став у 1919 р. Луїджі Стурцо, католицький священник і політичний активіст. У 1924 році після тріумфу Беніто Муссоліні Стурцо змушений піти у вигнання, під час якого в Парижі засновує міжнародне політичне угруповання, серед інших активістів якого лідерами стають італієць Альчідо Де Гаспері, француз Роберт Шуман і німець Конрад Аденауер. Саме тоді, у 1920-х, покладено початок дискусіям з приводу європейської інтеграції та можливості створення спільного європейського ринку як засобів запобігання подальшим війнам, що дає свої плоди у 1950-х. Заснування Європейського Економічного Співтовариства втілює в життя мрії перших християнських демократів [17, 118].

Теоретиком, який зробив найбільший внесок у чітке письмове формулювання християнсько-демократичної філософської думки, став французький католицький філософ Жак Маріте (Maritain, Jacques), розпочав свої розробки у галузі політичної думки у другій половині 1930-х. Його найбільш відомі праці з цієї теми: «Всеохоплюючий гуманізм» (1936), «Християнство і демократія» (1942), «Права людини і природне право» (1943) і «Людина і держава» (1951) обстоювали принципи християнства як найміцнішої основи людської свободи. Демократія, на його глибоке переконання, є політичною структурою, що найбільше відповідає розвитку та вільному волевиявленню людської гідності та свободи, і саме тому краще, аніж інші форми правління, сприяє досягненню загального добробуту. Цей добробут передбачає релігійний плюралізм і невтручання держави до різноманітних громадських ініціатив, поруч із такими загально визнаними свободами, як свобода мислення, слова і зібрання, що є віддзеркаленням даної Богом свободи [21, 20].

Принцип, сповідуваний християнськими демократами – «субсидарність»: ідея, що державна влада мусить бути децентралізованою якомога більшою

мірою, але в той же час може сягнути найвищої концентрації, навіть наднаціонального рівня, якщо того потребує складна політична чи економічна ситуація. Тому європейські християнські демократи завжди були федералістами. Спрямованість цього нового принципу субсидарності є очевидною. Він вимагає від централізованої держави захисту місцевої та регіональної демократії, а також громадянських свобод. Після Другої світової війни розпочалася переможна хода принципів субсидарності, децентралізації та регіоналізації. Від французької моделі централізованої держави відмовилися сьогодні навіть у Франції. Було визнано, що централізм не посилює державу, більше того, він може призвести до неієздатності уряду. Регіоналізація та децентралізація стали провідними принципами європейської політики. Це стосується Європейського Союзу та Ради Європи. Обидві інституції доклали зусиль, до речі з великим успіхом, для створення Європи автономних регіонів. Варто послатися на регіональну політику Європейського Союзу, а також на програмні заяви європейських парламентів [9, 45].

Крім того, варто також послатися на Європейську Хартію місцевого самоврядування або на проект європейської Хартії регіональних автономій. Після Другої світової війни всі колишні централізовані країни Західної Європи запровадили регіональний рівень із законодавчим правом та правом на самоврядування. Варто згадати, насамперед Францію, Іспанію та Італію. Відтак децентралізована держава з місцевою та регіональною автономією стала панівною формою західноєвропейської державної організації.

Принцип субсидарності - субсидарного права - обмежує суверенітет держави. Він вимагає надання законодавчих та адміністративних прав бодай найменшій відповідній політико-адміністративній одиниці для вирішення її власних справ. Таким чином, децентралізація сприяє втіленню принципу субсидарності. Всі проблеми, які можна вирішити у межах місцевості та, відповідно, регіону, вилучаються із нормативного та адміністративного поля центральних органів державної влади. Принцип субсидарності важливий не лише з точки зору державної організації, він є також елементом ліберальної політичної теорії. Державі дозволяється застосувати економічні та інші важелі лише у тих випадках, коли йдеться про вирішення державних завдань [25, 87].

Протягом XX століття утвердилась форма державного устрою, яка забезпечує існування місцевої та регіональної автономій. Сьогодні можна сформулювати таку тезу: місцева та регіональна автономія стали принципами європейського конституційного права, тобто такого конституційного права, яке є спільним для всіх країн Об'єднаної Європи XXI ст. Таким чином, нове європейське конституційне право розвивається не тільки у сферах основних галузей

права, демократії та розмежування гілок влади, але і у сфері державної організації. Розбудовою такого загальноєвропейського конституційного права опікуються різні інституції та політичні діячі: Рада Європи з її Хартією місцевого самоврядування та регіональної автономії, Європейський Союз із його концепцією Європи регіонів та сприяння регіональному економічному розвитку, політекономісти - прихильники тези оптимізації економічного зростання місцевих та регіональних автономій, а також прихильники теорії управління зі своєю тезою некерованості централізованої держави. Варто зазначити, що теорія і політична практика одноставно виступають за децентралізований та регіоналізований державний устрій [9, 46].

Сучасні держави – це складні багаторівневі системи. Розподіл влади по вертикалі, а також делегування влади і відповідальності на місця (т.зв. деволюція) є найважливішою конституційною, політичною і організаційною проблемою. Для її вирішення важливо акцентувати увагу на відмінностях між децентралізацією і деконцентрацією влади. Загалом існують три типидецентралізації: політична, адміністративна і фінансова, а також чотири основні форми децентралізації – деволюція, делегування, деконцентрація і дивестиція.

Децентралізація означає, що в рамках централізованої держави утворюються самостійні одиниці як носії місцевого самоврядування громади. Про деконцентрацію йдеться у тому випадку, коли держава розподіляє адміністративні обов'язки між органами державної влади різного рівня. Делегування перерозподіляє владу і відповідальність у місцеві органи управління, причому в такі, які не завжди являються місцевими підрозділами центральних органів управління. Дивестування означає, що планування і адміністративна влада або інші функції передаються в добровільчі, приватні або громадські організації [13, 68].

Функціональні територіальні реформи, проведені в країнах Західної Європи в 1960-ті і 70-ті роки, характеризувалися деволюцією задач управління через децентралізацію і деконцентрацію, передачу їх на нижчі політичні та адміністративні рівні. Вони наслідували принципи «єдиного адміністративного простору» і «всестороннього адміністрування». В різних країнах, для побудови такого всестороннього, багатфункціонального рівня управління, функціональна реформа зазвичай спрямована на розширення сфери роботи місцевої влади. Чотири країни – Велика Британія, Швеція, Франція і Німеччина – є прикладами, як проводилась реформа, а також основних європейських державних і місцевих традицій управління [17, 145].

Велика Британія, яка історично складається із трьох регіонів (Англія, Шотландія та Уельс), довгий час характеризувалась єдиним центральним

управлінням. Фундаментальна територіальна і організаційна реформа місцевої влади в кінці XIX-го ст. привела до появи дворівневої структури місцевого управління у вигляді графств і районів. Це зробило Британію т.зв. «дуальною державою» з вертикальним розподілом сфер відповідальності. Центральний уряд (парламент чи «Whitehall») відповідає за «велику політику», наприклад за міжнародні відносини, «управління Імперією», загальне законодавство і т.д. Місцева влада та інші виборні органи займаються «низькою політикою», включаючи забезпечення суспільних потреб, соціальної сфери і охорони здоров'я, місцевою промисловістю. На початку XX ст. Британія була країною з багатфункціональним і незалежним місцевим самоуправлінням. Після 1945 року, коли Велика Британія почала будувати систему сучасного ефективного управління, місцева влада втратила такі функції, як охорона здоров'я, енергозабезпечення, водопостачання, які перейшли до відповідальності центрального уряду. З кінця 1980-х рр. пройшла певна деконцентрація управління - не децентралізація, а саме деконцентрація через створення т.зв. «виконавчих агентств», які виконували задачі, раніше віднесені до компетенції міністерств [17, 146]. В 1998 році в країні також була проведена децентралізація, коли Шотландія і Уельс були реорганізовані в регіони з виборними регіональними асамблеями, що поставило їх на шлях «квазі-федералізму». В той же час, в самій Англії, де проживає 85% британців, регіоналізації не проводилось. Навпаки, в Англії в 1979 році урядом консерваторів була проведена сильна централізація, а в 1997 році уряд лейбористів забрав у місцевих органів деякі важливі функції, замість цього розширивши роль т.зв. «квангос» (квазі-неурядових організацій). Ці організації працюють поза контролем місцевої влади, але фінансово залежні від уряду і ним же управляються. Фінансова автономність самоуправління була жорстко обмежена. Загалом в Англії відбулась фактична рецентралізація влади [25, 22].

Великомасштабна територіальна реформа була проведена парламентом у Швеції в 1952 і 1974 рр., коли кількість жителів муніципалітетів було доведено до 34 тисяч чоловік. Ці реформи підсилили здатність муніципалітетів виконувати свої задачі як «local welfare states». Більше того, реформи відкрили шлях до подальшої децентралізації в 1990-ті роки в сфері шкільної освіти. В загальних оцінках Швеція вважається державою з високим рівнем децентралізації та фінансовою автономією місцевого самоврядування [24, 72].

У Франції 35 тисяч муніципалітетів з населенням у середньому близько 1,700 чоловік, але їх адміністративна нездатність ще в 1890-му році змусила керівництво країни запроваджувати норми кооперації між муніципалітетами. В 1960-ті роки

були створені також форми кооперації між міськими громадами. І тільки в 1982 році соціалістичний уряд запровадив реформу децентралізації, коли на рівень департаментів були передані ряд соціальних функцій. У 2003 році був проведений ще один етап децентралізації, а поправка в конституції країни називала Францію «децентралізованою республікою». Наразі розподіл повноважень між різними місцевими територіями регіонального рівня здійснюється в такий спосіб: на регіональний рівень передано ініціативи та повноваження щодо здійснення економічної діяльності, територіального планування регіонального значення, зобов'язання в галузі середньої освіти (будівництво, устаткування і робота шкіл), запровадження професійної підготовки та розвитку діяльності в галузі культури, охорони довкілля, науки, транспорту, зв'язку, туризму. До департаментів передано зобов'язання в галузі соціального забезпечення та пільг у галузі охорони здоров'я, будівництва, обладнання та утримання університетів, неміського шкільного транспорту, утримання та ремонту місцевих доріг, планування сільських територій і розвитку туризму, охорони довкілля і надання сприяння комунам. З метою виконання цих завдань, процес розподілу ресурсів має такі складові: прямі податки, податок на приміщення (орендарі, орендодавці), податок на нерухоме майно, земельний податок компаній, податок на торгівлю компаній, податок на збір відходів, податок на реєстрацію транспортних засобів, державні субсидії на сприяння ведення діяльності та державні субсидії на інвестування [24, 83].

Процес, який відбувся в Німеччині, відрізняється від французького тим, що федеральна держава має тенденцію вже бути децентралізованою. Проте федеральний уряд зберіг за собою повноваження щодо розподілу бюджету з метою балансування регіональних часток. Це супроводжувалося політичним тиском, адже регіони, які успішно провадять економічну діяльність, мають тенденцію до збереження більшої надходжень до свого бюджету на місцях. Очевидно, що в Німеччині на даному етапі делегування державою деяких функцій на нижчий рівень скоріш за все означає адміністративну деконцентрацію, аніж політичну децентралізацію. Під час останнього етапу реформ у деяких землях, спостерігається тенденція до подальшої деволуції функцій держави. Земля Баден-Вюртемберг далі інших просунулась у цьому напрямку, скасувавши більшість своїх земельних адміністрацій і передавши свої повноваження місцевим органам.

На рівні місцевого самоврядування великих міст, до таких сфер належить відповідальність за транспортні об'єкти, водопостачання, постачання електроенергії, природного газу, дитсадки, пожежогашіння, муніципальну економіку, меліорацію земель, спортивні споруди, басейни, лікарні, соціальну допомогу (із суворим дотри-

манням вимог законодавства). До зобов'язань, що передаються від держави до органів самоврядування великих міст, належать: захист від викидів, внутрішня безпека, громадянство, утилізація відходів, охорона довкілля, сертифікація дорожнього транспорту, підготовка до парламентських виборів (до Бундестагу), надання ліцензій на будівництво. Округи землі стають відповідальними за лікарні, спортивні споруди, музеї, усунення навантаження на конкретну комунальну сферу, соціальну допомогу (із суворим дотриманням вимог законодавства) [18, 110].

В європейській і глобальній практиці децентралізація економічної політики йде рука об руку з децентралізацією політичних інститутів і регіоналізацією соціального розвитку. Місцева влада отримує імпульс і можливості для політичного експериментування. Завдяки принципу субсидіарності вони стають «лабораторіями демократії».

Останнім часом європейські науковці, зокрема експерт Іспанської національної ради по дослідженню (Мадрид) Луїс Морено, починають застосовувати термін космополітичний локалізм, який в основному стосується середніх за розмірами «мезокомун», в рамках держави чи поза нею, і який базується на «запроектованих ідентичностях». В Європі це явище можна зустріти в невеликих країнах-націях (Данія, Ірландія, Люксембург), в бездержавних малих націях (Країна Басків, Валлонія, Уельс), а також у регіонах (Брюссель, Лангедок, Ломбардія), і великих містах (Берлін, Лондон, Мадрид). Ці мезокомуні знаходяться посередині між національною державою, транснаціональними регіональними об'єднаннями (АРЕС, ЕУ, МЕРКОСУР, НАФТА), і великими міжнародними організаціями (ГАТТ, ІМФ, ОЕСД, ВБ, ВТО). Важливо те, що територіальні ідентичності, пов'язані з мезокомунами, створюють нові політичні мотивації. Ряд невеликих країн, які вже інтегровані в транснаціональні структури управління, особливо Європейського Союзу, і які внаслідок цього втратили значну частину суверенітету, також можуть бути включені в цю «мезо»-категорію (наприклад Фінляндія, Ірландія чи Люксембург) [16, 22].

Тим не менш, роль подібних територій в основному заперечується. Доказом цього є «регіони-партнери» чи «регіони з законодавчою владою». В 2002 році близько половини регіонів в ЄС були «регіонами-партнерами» (т.б. в майже половині країн-членів ЄС). З майбутнім розширенням ЄС значна кількість малих націй отримує статус країн-членів, в той же час великі субнаціональні регіони і нації залишаються без «суверенної влади». Це породжує ситуацію, в якій державні утворення з населенням кількисот тисяч чоловік мають представництво в органах управління ЄС, в той же час історичні регіони з багатьма мільйонами жителів і які є двигунами європейської економіки, все ще не мають представництва в Європейському парламенті.

На думку Томаса Вюртенбергера, доктора, професора конституційного права університету Фрайбург (Німеччина), тільки та держава, яка гарантує існування автономії на місцевому та регіональному рівнях, має майбутнє в Європі: «Європейська держава майбутнього не є централізованою державою, не є вона й суверенною національною державою, яка панувала в Європі аж до XX століття. У Західній Європі пройшли значні процеси політики денационалізації. Політика у таких галузях, як грошовий ринок, сільськогосподарський ринок, розвиток конкуренції, охорона довкілля та багато інших політичних сфер тепер визначаються вже не самими західноєвропейськими державами, а є компетенцією Європейського Союзу в цілому... До того ж, у сьогоденній глобалізованій світовій економічній системі економіко-політичні керівні можливості держави різко скоротилися. Отже, втраті державою суверенітету у наднаціональній та інтернаціональній сферах відповідатиме у подальшому втрата державою суверенітету на регіональному та місцевому рівнях» [9, 43].

У рамках Європейського Союзу майбутнє мають лише ті держави, які у своєму устрої реалізують концепцію політики децентралізації, яка була започаткована в II пол. XX ст. в Європі. Таким чином, XXI століття буде епохою рівневої державності: держава більше не протиставляється громадянині як національна держава, але виступає як така, що представлена різними рівнями; від місцевого рівня через регіональний, потім через загальнодержавний, і далі через наднаціональний аж до міжнародного рівня. Одна справа розмірковувати про легітимацію децентралізованої держави, вимагати місцевої чи регіональної автономії. Зовсім інша справа, яким чином ця місцева чи регіональна автономія можуть бути реалізовані. У цьому зв'язку постає питання, в який найкращий спосіб можна втілити таку державну організацію, яка ґрунтується на місцевій або регіональній автономії? Інакше кажучи, постає питання відносно легітимації децентралізованої держави, а також відносно того, як можна таку державну організацію оптимізувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. -122 с.
2. Анализ доходных источников и расходных обязательств муниципальных образований / Д.Браун, Ф.Вайанкур, И.Готье и др.; Рук. авт. кол. И.Стародубровская. - М.: СЕРРА, 2003. - 268 с.
3. Закон України «Про місцеве самоврядування» - К.: Парламентське видавництво, 1997 -100 с.
4. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Голос України. 1999. № 95. 20 травня.
4. Європейська хартія про місцеве самоврядування. // Віче. 1997. -№ 3. С. 50-60.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.00 р. «Про положення Порядку розрахунків об'ємів міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання, субвенцій і засобів, що передаються бюджету вищого рівня) і нормативів відрахувань загальнодержавних податків і зборів на 2001 рік» // Урядовий кур'єр. 2000. № 1225. 20 грудня.
6. Аналітично-інформаційне забезпечення проблем реформування органів виконавчої влади та підвищення ефективності механізмів державного управління (світовий та вітчизняний досвід): етап «Розроблення та обґрунтування рекомендацій щодо подальшого здійснення організаційно-функціональних перетворень системи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в Україні»: Звіт про НДР / Наук. керівн. В.Д.Бакуменко, відп. викон. С.О.Кравченко. - № держобліку 0204U006019. - К.: НАДУ, 2004. - 269 с.
7. Андрусек Б. Самоврядування: чого ми від нього очікуємо? // Віче. 2000. № 1. С. 40-47.
8. Ауеркерк Х. Місцеві органи влади в Нідерландах: минуле і сучасність. // Економічний часопис. 1999. № 11-12. с. 6-8.
9. Ачкасов В. Досвід місцевого самоврядування на Заході // Правознавство. 2008. № 4. с. 43-48.
10. Батавов А. Концептуальні основи співвідношення функцій територіальних громад із функціями місцевих органів державної виконавчої влади // Право України. 1999. № 5. -с. 25-29.
11. Бондаренко В. Місцевому самоврядуванню ідеологію й політику помаранчевої революції // ВОЛІЯ-Region. - 2005. - № 1. - С. 1, 5.
12. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право). Навчальний посібник. - К.: Атика, 2000. 304 с.
13. Борденюк В. Муніципальна реформа: що, як і для чого? // Віче.1998. № 7. с. 63-79
14. Власенко О., Пухтинський М. Спогади про майбутній розвиток демократії в Україні // Голос України. - 2004. - 28 груд. - № 2812. - С.6-7.
15. Гнилорібов В. Деякі проблеми місцевого самоврядування в Україні // «Матеріали міжнародної науково-практичної конференції» «Університет і регіон». Луганськ: вид-во ВУГУ, 1997. -195 с.
16. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: Монографія / За заг. ред. В.Д.Бакуменка, В.М.Князева; Кол. авт.: В.Д.Бакуменко (кер. авт.кол.), Л.М.Гогіна, І.В.Козюра, С.О.Кравченко, Ю.Г.Кальніш, Л.Г.Штика. - К.: Вид-во НАДУ, 2005. - 172 с.
17. Конституційне (державне) право закордонних країн / Підручник: в 4т. / Відп. ред. Б.А. Страшун. - М.: БЕК, 1995. - 448 с. Т. 2.
18. Кнемайер Ф. Організація місцевого самоврядування в Баварії. // Держава і право. 1995. № 4. с. 107-121.
19. Куйбида В., Чушенко В. Поняття місцевого самоврядування в Україні // Право України. 1998. № 5. с. 17-21.
20. Ляшенко Ю. Місцеве оподаткування в системі фінансової діяльності держави. // Фінанси України. 1998. № 6. с. 104-107
21. Люшер І. Децентралізація у Франції. // Радянська держава і право. 1988. № 10 с. 110-117.
22. Про оцінку ситуації, яка склалася в Україні // Кур'єр місцевого самоврядування. - Спецвипуск: Шляхи розвитку місцевої демократії в Україні (концептуально-прикладні пошуки та бачення Фонду). - К., 2005.- С. 19-21.
23. Сучасний стан та проблеми розвитку місцевого самоврядування в Україні (2004 рік) // Кур'єр місцевого самоврядування: Видання Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України. - № 8. - К., 2004. - 48 с.
24. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий і український досвід. - К.: Просвіта, 1997. 126 с.
25. Шаповал В.М. Конституційні системи закордонних країн. - К.: Вища шк., 1992. 135 с.
26. Хельдт Х. Фінансова автономія місцевого самоврядування у ФРН. // Держава і право. 1991. № 14. С. 98-105.

В.В. ДОЛІД

СТАВЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ДО КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КОНСЕРВАТОРІВ У ПІВДЕННІЙ АФРИЦІ В СЕРЕДИНІ 90-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Долід В'ячеслав Валентинович – пошукач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету

В останні роки в Україні загострився суспільний інтерес до осмислення досвіду однієї з найстаріших у світі англійської ліберальної партії. Це пояснюється активізацією діяльності ліберальних партій і, як наслідок, зростаючим впливом ліберальних ідей у суспільно-політичному житті багатьох країн світу. Тому вивчення ролі та місця ліберальної думки в політичній історії країни «класичного лібералізму», якою вважається Англія, аналіз застосування ліберальних концепцій до соціальних і зовнішньополітичних питань набувають на даний час значної актуальності в науковому й ідейно-політичному відношеннях.

У сучасній історичній науці значною лакуною залишається питання стосовно позиції представників ліберальної партії щодо колоніальної політики Великобританії в кінці ХІХ століття. Світло на цю проблему проливає представник російської історичної школи Т. Гелла. У цілому ряді статей [3; 4; 5] авторка висвітлює позицію ліберальної партії щодо зовнішньополітичного курсу Англії в різних регіонах світу, включаючи Африку.

Англійська історіографія характеризувалася певною ідеалізацією лібералів-імперіалістів, особливо під час розгляду питання щодо їхньої позиції стосовно зовнішньої політики Великобританії на межі ХІХ – ХХ століть. Керівники правого крила ліберальної партії зображувались як прихильники широкої демократії в межах Британської імперії, противники експансіонізму та захисники пригнічених народів. Характерною у цьому питанні є праця Г. Метхью [17]. Позицію попереднього автора щодо зовнішньополітичної позиції правих лібералів розділяв і Д. Батлер [11]. Він вважав, що імперіалізм А. Розбері носив «об'єднуючий» характер і лише пізніше він став «експансійним».

Незважаючи на значну історіографічну базу, основним джерелом у вивченні порушеної проблеми на даний час залишаються парламентські дебати. Не менш цінний матеріал міститься на

сторінках британської преси. Ці важливі джерела дозволяють детальніше проаналізувати позицію представників ліберальної партії до англо-німецьких відносин у цілому та Трансваальської кризи зокрема.

Метою статті є комплексне вивчення позиції ліберальної партії Великобританії щодо колоніальної політики консервативного уряду на півдні Африканського континенту в середині 90-х років ХІХ століття. Для досягнення вказаної мети було поставлено наступні завдання:

проаналізувати вплив трансваальської кризи 1895 – 1896 років на англо-німецькі відносини; здійснити аналіз позиції та політики лібералів відносно трансваальських подій 1895 – 1896 років;

визначити чинники, які впливали на позицію ліберальної опозиції щодо південноафриканських подій.

У кінці ХІХ століття в zenіті своєї могутності Британська імперія займала майже 1/6 частину всієї суші, яку населяла майже 1/5 частина населення всієї земної кулі. Про неї тоді справедливо казали, що «the sun never set on the British Empire» (сонце ніколи не заходить над Британською імперією). Підтримуючи «рівновагу сил» в Європі, Англія одночасно продовжувала розширювати свої володіння та вплив у колоніальному світі, особливо на півдні Африканського континенту, де було відкрито значні поклади алмазів (1869 рік) і золота (1886 рік). На півтора – два десятиліття південь Африканського материка став новим Ельдорадо для авантюристів усіх місцевих калібрів. Південноафриканська алмазна та золота лихоманка в перші моменти нагадувала те, що дещо раніше, в 1848-1849 роках, пережила Каліфорнія.

Встановлення повного англійського контролю над Південно-Африканською республікою було економічно та політично важливим для неї. З цієї метою у головному золотопромисловому центрі Трансваалю Йоганнесбурзі було заплановано інсурекцію, яка мала підтриматися збройними

загонами Британської Південно-Африканської привілейованої компанії (Chartered Company) під командуванням її адміністратора доктора Джемсона. Проте цей план було виконано погано. Вторгнення англійців зазнало поразки. Л. Джемсон із залишками свого загону 2 січня 1896 року був змушений здатися бурам. Цей інцидент призвів до вибуху обурення по всій Європі, а німецький кайзер звернувся з відкритою вітальною телеграмою до президента Трансваалю П. Крюгера.

Трансваальські події набули настільки скандального та резонансного характеру, що відкрили перед вігською опозицією великі можливості для критики зовнішньополітичного курсу консервативного уряду. Але ліберали не скористалися слушним моментом. «The Labour Leader» зазначала, що ліберали та консерватори, в особі А. Розбері та Р. Солсбері, передавали кермо правління один одному, проте дух зовнішньої політики залишався незмінним. Біограф Г. Кемпбелля-Баннермана Д. Вільсон пояснював це своєрідним «духом тред-юніонізму серед політиків» – «патріотичні почуття» однаково розділяли як ліберали, так і консерватори [26, 266].

Слід відзначити, що підозра про причетність міністерства колоній до трансваальського інциденту не здавалася неймовірною навіть у той час. Тому Д. Чемберлен вирішив зіграти на випередження. Він заявляв, що Британська Південно-Африканська привілейована компанія декілька разів, посилаючись на різні причини, просила в уряді дозволу передислокувати свій загін поліції якомога ближче до кордону Трансваалю. Одного разу компанія звернулася за дозволом розташувати свої збройні загоны в Габеронсі ніби для охорони залізниці, але уряд відмовив їй у цьому проханні. Останній раз після врегулювання справ з Хамою, королем бечуанів, компанія просила поступитися бечуанською поліцією. Д. Чемберлен погодився на це і тоді частина бечуанських збройних загонів була сконцентрована під командуванням доктора Джемсона в Мефкінгу, звідти почалося вторгнення в Трансвааль [25, 6]. Таким чином, міністр колоній спробував зняти з себе підозру, зізнавшись, що хоча й допоміг вторгненню, передавши під контроль компанії імперську поліцію, але зробив це несвідомо.

Проте, незважаючи на всі намагання міністра колоній зняти з себе відповідальність, для розслідування трансваальського інциденту при парламенті було створено спеціальну слідчу комісію. До складу новоствореного органу від лібералів увійшли В. Харкорт, С. Бакстон, Г. Кемпбелл-Баннерман, Г. Лабушер, Д. Елліс, Д. Вудхем. Проте робота комісії обмежилася лише розслідуванням участі Chartered Company у цій справі, а питання про відповідальність консервативного уряду в його організації навіть

небуло піднято. Досить детально хід та результати розслідування висвітлив Х. Люсі [16, 115-141, 175-178]. Слід зазначити, що ідея про концентрацію бечуанської поліції на кордоні з Трансваалем для подальшого надання допомоги уїтлендерам панувала в ліберальному міністерстві ще в 1894 році [13, 83]. Зважаючи на це, така поблажливість представників ліберальної опозиції під час роботи парламентської комісії перестає бути дивною, адже консерватори втілили в життя давні плани своїх політичних опонентів. Такої ж думки у своєму дослідженні дотримувався й І. Кальвін [12, 166-167].

Серед представників ліберального керівництва панувала дуалістична позиція щодо цілей слідства. Так, А. Розбері пропонував, щоб основна увага була зосереджена на діяльності не компанії, а консервативного уряду. Г. Асквіт також схилився до того, щоб члени комісії переважно займалися не розслідуванням діяльності С. Родса, а Д. Чемберлена як голови Міністерства колоній. Цю позицію не підтримав В. Харкорт, який виступав за розслідування ролі тільки Chartered Company та її голови С. Родса [22, 884-905]. Значна частина лібералів вважала, що уряд був причетний до авантюри. Проте звинувачувати лібералів у пробурських настроях було б недоречно. Ще 22 квітня 1896 року «The Daily News», яка була майже офіційним органом ліберальної партії, зазначала, що «у тому випадку, якщо обставини дійсно заставляють нас обирати: за бурів ми чи за британців і одне буде виключати інше, тоді в якості британців ми будемо за британців» [2, 85].

Роботу комісії назвали «змовою мовчання» [24, 196]. За висновками, які надала більшість членів комісії парламенту, А. Бейт, Л. Філіпс, Р. Гарріс та інші директори Chartered Company звільнялися від підозри в тому, що вони сприяли вторгненню Джемсона в Трансвааль. Засуджуючи поведінку С. Родса, було наголошено на тому, що крім останнього, про справу знали лише А. Бейт і Мегайр. Але, зважаючи на розбіжності в поглядах, які проявилися при роботі комісії, всі її висновки є досить сумнівними. Навіть в англійській пресі зустрічалися насмішливі зауваження щодо характеру слідства [10, 40]. Проте самі ліберали до висновків слідчої комісії зайняли позицію мовчазного схвалення. Навіть радикали вели себе пасивно і не висловлювалися проти результатів слідства, які знімали будь-які звинувачення в причетності консервативного уряду до організації вторгнення британського загону в Трансвааль.

На засіданні палати громад Г. Лабушер вніс пропозицію ретельно дослідити фінансову та політичну діяльність Chartered Company. «Без цього, – продовжував оратор, – жодне слідство стосовно нещодавніх подій у Південній Африці не можна буде визнати повним» [20, 6]. Д. Чемберлен висловився проти цього. За його слова-

ми, нікому не було відомо про задумане вторгнення Л. Джемсона. Оскільки слідство ще не закінчилося, необхідно утримуватися від усього того, що могло б вплинути на достовірність його результатів. «Німеччина, – продовжував оратор, – хоче висадити війська в бухті Делагоа та послати їх у Трансвааль. Я на це не нарікаю, але якщо Німеччина має право вдаватися до запобіжних заходів, то це не може бути заборонено й іншим. Ось чому слід утриматися від будь-яких висновків до тих пір, доки не будуть з'ясовані всі обставини справи. Питання про ступінь вини Л. Джемсона буде вирішуватися судом, щодо його причетності до Комітету реформ буде встановлено в Преторії, а що стосується співучасті Chartered Company, то розслідування з цієї справи буде покладено на спеціальну судову комісію. В очікуванні її рішення Chartered Company буде позбавлена права контролю над військами та поліцією, які будуть передані британським офіцерам» [20, 8]. Наступного дня Г. Лабушер відкликав внесену їм пропозицію [21, 8].

Звичайно, досить сумнівним є те, що на нього так вплинули переконання міністра колоній. Тут справа, скоріш за все, в іншому. Серед депутатів, обраних до палати громад у 1895 році, нараховувалося приблизно 250 ділків – великих підприємців і промисловців, комерсантів і директорів компаній, власників шахт і банкірів. Якщо розглянути ці дані під іншим кутом, то ми побачимо, що уніоністська партія була партією банкірів (їх зовсім не було у списках членів парламенту від ліберальної партії), пивоварів та торговців алкоголем (серед уніоністів їх було значно менше, ніж серед лібералів). Проте абсолютна більшість комерсантів і власників копалень належали до ліберальної партії [2, 13]. Зважаючи на ці дані, простежується той факт, що, захищаючи інтереси національні, ліберали не забували і про інтереси свої, приватні. Адже вони боялися, що факти, які могли проявитися під час слідства над діяльністю Chartered Company, у подальшому призведуть до розслідування діяльності інших компаній. Крім того, оприлюднення свідчень, які б очорнили репутацію Chartered Company, поставили б під удар королівську сім'ю. Адже до складу директорів компанії входив герцог Файф, який, завдяки своєму шлюбу, був допущений у королівську родину.

20 березня 1896 року російський військовий агент у Лондоні полковник Єрмолов рапортував в Управління справами Военно-Вченого комітету, що зовнішньополітичні труднощі та кризи, які спіткали Англію на початку 1896 року, привели до реорганізації та підготовки военно-морських і военно-сухопутних сил Великої Британії. Найяскравіше це проявилось в англійських военно-морських силах. Перший лорд адміралтейства вніс на розгляд парламенту широку морську програму, за якою морський бюджет на 1896 – 1897 роки складав 21.823.000,

тобто на 3.122.000 більше, ніж бюджет 1895 – 1896 років [1, 15]. Ліберальна опозиція переважно підтримала цей проект морської програми чим схвалила політику консерваторів.

Схвалюючи політику торійського уряду, віги засуджували діяльність Chartered Company. Так, В. Харкорт схвалював поведінку Д. Чемберлена в період Трансваальської кризи. Проте він засуджував навіть саму ідею про можливість участі англійського уряду в подібній авантюрі. Виступаючи в палаті громад 8 травня 1896 року, він нападав на «імперіалізм біржових гравців», які влаштували похід на Трансвааль і користувалися підтримкою уряду. «Невже, – запитував він, – уряд залишиться співучасником у злочині, який скоїла Британська Південно-Африканська привілейована компанія, яка, заради фінансових переваг, влаштувала віроломний напад Л. Джемсона. Чи допустить уряд, щоб ім'я Англії було знеславлено в усій Південній Африці та в очах усього світу?» [8, 808]. В. Харкорт заявляв, що, якщо англійський уряд брав участь у таких авантюрах або своїм мовчанням підтримував їх, то який урок політичної моралі метрополія може дати своїм колоніям? Рейд Джемсона поставив на карту гідність Британської імперії, парламенту та уряду. «Такий стан речей дозволив нашим ворогам називати Англію – віроломним Альбіоном. Ми зобов'язані пояснити, що ми не бажаємо розширювати імперію чи збільшувати наше багатство незаконним шляхом...» [22, 904]. Дуалістична позиція В. Харкорта, яку він зайняв під час роботи комісії, потягла за собою падіння його авторитету партійного лідера серед тих лібералів, які стримано оцінювали як сам факт рейду Джемсона, так і висновки комісії.

С.Бакстон і В.Харкорт надзвичайно схвалювали дії Д.Чемберлена та вважали, що міністерство колоній не могло бути співучасником у діях Л. Джемсона. С. Бакстон наголошував на неможливості підготовки вторгнення на територію Трансваалю без відома та сприяння С. Родса. А В. Харкорт зазначав, що з надійного джерела його було поінформовано про координацію дій Л. Джемсона з С. Родсом, А. Бейтом і А. Греєм. Це джерело було настільки надійним, що в достовірності його інформації не може бути й сумніву.

Коло підозрюваних зростало настільки швидко, що врешті-решт до нього потрапили представники імперської влади. У своєму листі до Ріпона Д. Кімберлі висловлював сумнів щодо компетентності Г. Робінсона: «Не можна навіть припустити, що він не знав про сплановане вторгнення. А якщо це так, то він не міг не повідомити про це Д. Чемберлена». Пізніше це ж питання підняв і Д. Морлі, звинувативши уряд у злочинному ігноруванні. Проте такі звинувачення не знайшли підтримки серед інших членів ліберальної партії [11, 69-70].

З часом Д. Морлі змінив свою позицію і, висловивши підтримку політиці Д. Чемберлена, одночасно засудив народний ентузіазм стосовно рейду Джемсона на територію дружньої країни. Переважна частина ліберальної преси висловлювала глибоке співчуття промові Д. Морлі. Тільки газети консервативного спрямування, зокрема «The Morning Post», звинуватили його в тому, що він прийняв бік голландських бурів проти Л. Джемсона й англійців у Південній Африці [9, 1].

У цей час почали з'являтися навіть антисіоністські настрої. Так, «The Standard» стверджувала, що не англійці склали змову проти Трансваалю: це справа рук німецьких голландців-євреїв, які хотіли заволодіти Трансваалем і з цією метою втягнули англійців у свою змову в якості необхідної їм зброї; проте англійці, які оселилися в Йоганнесбурзі, не взяли участі в революційному русі та заявили про свою вірність республіці. На завершення «The Standard» різко виступила проти євреїв, із-за яких лондонська біржа зазнала значних збитків. Стаття «The Standard» надто не сподобалася єврейським гурткам; євреї-біржовики звинуватили англійців у невдячності, стверджуючи, що саме вони, євреї, посприяли позитивному вирішенню Венесуельського питання [9, 1].

Досить широкий резонанс серед лібералів викликала промова Р. Солсбері, яку він проголосив 31 січня на банкеті в Асоціації нонконформістів, порівнявши трансваальські події з ситуацією в Ірландії. У промові зазначалося, що Ірландія після південноафриканських подій не отримає гомруль. У Трансваалі гомруль існував у внутрішніх справах з правом Англії контролювати зовнішні відносини, але результатом цього стало аж ніяк не об'єднання жителів цієї республіки. Прецедент зі зверненням Трансваалю за допомогою до іноземних держав дає розуміти, чого можна очекувати, якби Ірландії було надано самоуправління. Становище іноземців у Трансваалі показало, яка доля, напевно, чекала б жителів Ольстера, якби Ірландія отримала гомруль [15, 9-10]. Після такої заяви висновок про неминучість ліквідації незалежності Південно-Африканської республіки напрошується сам собою.

Ліберальну опозицію не могло не обурити таке порівняння Ірландії з Трансваалем. Виступаючи перед виборцями в шотландському місті Форфар, Д. Морлі розкритикував позицію лорда Р. Солсбері та заявив, що вся ця промова далеко не ідеальна, а та її частина, яка стосується Трансваалю, має бути названа «невдалою та досить скорботною» [19, 7]. У статті «The Daily Chronicle» зазначалося, що «народ із здивуванням запитує, як це можливо, щоб великий міністр у такий критичний момент міг застосувати настільки явно слизькі та необґрунтовані вислови» [7, 3].

Представники ліберал-імперіалістів, серед яких були такі видні політичні діячі, як экс-прем'єр-

міністр Англії А. Розбері, члени ліберальних кабінетів Г. Асквіт, Е. Грей, Г. Фоулер та інші, переважно виступали одностайно з іншими членами партії. Так, Г. Асквіт, аналізуючи поведінку ліберальної опозиції на початку 1896 року, казав, що вона утримувалася від ворожої критики консервативного уряду лише тому, що відчувала повну симпатію до того, що вони розуміли під метою та духом тієї політики [18, 5]. Г. Фоулер у січні 1896 року заявляв, що, незважаючи на відповідальність, яка лягла на уряд під час кризи, опозиція має його підтримувати, організувавши єдиний фронт будь-якому ворожому втручання в національні права та честь англійців. Він вважав, що в період трансваальських подій дії Д. Чемберлена були «мудрими, швидкими й успішними» [23, 11]. Англійський історик Д. Батлер намагався пояснити підтримку лібералами консерваторів загалом і Д. Чемберлена (якого підозрювали в обізнаності про план С. Родса та Л. Джемсона) зокрема, впливом телеграми Вільгельма II, яка поставила Британську імперію перед загрозою німецького втручання в південноафриканські справи країни [11, 64-65].

Не менш цікавою є позиція А. Розбері та Е. Грея. Екс-прем'єр-міністр лорд А. Розбері в період кризи заявляв, що «тепер не час піднімати внутрішні питання». Його повністю поглинули питання щодо становища країни на міжнародній арені, так як це становище досить тривожне і вимагає уваги та концентрації зусиль усіх партій держави. «Ми, – продовжував він, – легко подолаємо всі труднощі, якщо зустрінемо їх разом, а для внутрішніх справ буде достатньо часу і тоді, коли хмари трохи розвіються» [6, 5]. Проте він засудив дії Л. Джемсона назвавши його «флібустьєром», а реакцію англійської преси охарактеризував як «політичний скандал, який принизив гідність Великобританії». Крім того, А. Розбері не схвалював відмову консервативного уряду засудити С. Родса [11, 44]. Е. Грей, засуджуючи рейд Джемсона, назвав його «актом дурості». Проте його, як і А. Розбері, більше хвилював міжнародний аспект інциденту. На думку Е. Грея, німецький імператор не мав права виступати в ролі друга й навіть захисника президента П. Крюгера. Його обурив той факт, що німецька телеграма виставила Англію винною, а президента П. Крюгера правим. У своїх мемуарах він писав, що ця телеграма викликала почуття підозри до діяльності Німеччини в наступні роки після цих подій [14, 37].

Таким чином, зовнішня загроза, яка виникла після рейду Джемсона з боку Німеччини, привела до об'єднання опозиції й уряду. Незважаючи на значні можливості для критики зовнішньополітичного курсу консерваторів у період Трансваальської кризи, ліберали відмовилися від будь-яких дій, спрямованих на пониження авторитету своїх політичних

опонентів. Більше того, незважаючи на певні розходження у поглядах на проблему, які проявились у питанні стосовно зосередження уваги розслідування, більшість членів вігської партії виступила зі схваленням зовнішньої політики уряду. Курс на підтримку дій консерваторів

яскраво показав, що імперські погляди як лібералів, так і консерваторів були досить близькими. Зважаючи на іманентну схильність перших захищати курс на розширення Британської імперії, не дивно що вони виправдовували будь-які засоби для досягнення кінцевої мети.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 401 «Канцелярии Военно-Ученого комитета главного штаба», оп. 5/929, 1896 г., д. 7.
2. Галеви Э. История Англии в эпоху империализма. Т.1. / Пер. с фр. под ред. и с предисл. Б. Вебера. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 408 с.
3. Гелла Т.Н. Английские либералы в 80-90-х годах XIX века: течения, программы, лидеры // Историческая мысль в современную эпоху: Материалы II межвузовских исторических чтений, посвященных памяти проф. В.А. Козюченко. Волгоград, 2-4 апреля 1996 г. – Волгоград: Перемена, 1997. – С. 75-80.
4. Гелла Т.Н. Английские политические круги и имперские идеи в последней трети XIX в. // Общественная мысль и социально-политические движения в новое и новейшее время: Сборник научных трудов. – Волгоград: Перемена, 1994. – С. 60-69.
5. Гелла Т.Н. К вопросу об отношении либералов-империалистов к внешнеполитическим проблемам Англии в конце XIX – начале XX в. // Проблемы британской истории. – М.: Изд-во «Наука», 1984. – С. 173-181.
6. Иностранные известия. Англия // Московские ведомости, № 5, 5 января 1896. – С. 5.
7. Иностранное известие. Англия // Московские ведомости, № 27, 27 января 1896. – С. 3.
8. Иностранное обозрение // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – № 6, июнь 1896. – С. 800-813.
9. Корреспонденция «Нового времени». По телеграфу // Новое Время, №7146, 20-го января (1-го февраля) 1896 г. – С. 1.
10. Фюсслейн Р.О. Англия и Трансвааль / Пер. с нем. С. Пиотровского. – С.-Петербург: Издание П.П. Сойкина, 1900. – 50 с.
11. Butler J. The Liberal Party and the Jameson Raid. – Oxford: Clarendon Press, 1968. – 336 p.
12. Colvin I. The Life of Jameson. In Two Volumes. Vol. II. – London: Edward Arnold and Co., 1922. – 352 p.
13. Garret E., Edwards E.J. The Story of an African Crisis. Being the Truth about the Jameson Reid and Johannesburg Revolt of 1896 Told with the Assistance of the Leading Actors in the Drama. – Westminster: Archibald Constable and Co., Whitehall Gardens, 1897. – 308 p.
14. Grey E. Twenty-Five Years 1892-1916. In Two Volumes. Vol. I. – London: Hodder and Stoughton Limited, 1926. – 342 p.
15. Lord Salisbury and the Nonconformists // The Times, 1 February 1896. – P. 9-10.
16. Lucy H.W. A Diary of the Unionist Parliament 1895-1900. – Bristol: Arrowsmith, 1901. – 418 p.
17. Matthew H.C.G. The Liberal Imperialists. The Ideas and Politics of a Post-Gladstonian Elite. – Oxford: Univ. Press, 1973. – 331 p.
18. Mr. Asquith in Wiltshire // The Times, 11 May 1896. – P. 5.
19. Mr. Morley at Forfar // The Times, 4 February 1896. – P. 7.
20. Parliament. House of Commons // The Times, 14 February 1896. – P. 6-8.
21. Parliament. House of Lords // The Times, 15 February 1896. – P. 8-9.
22. Parliamentary Debates, Authorised Edition. Fourth Series, Commencing with the Second Session of the Twenty-sixth Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland. 59 Victoriae. Volume XL. Comprising the Period from the Twenty-eight Day of April to the Nineteenth Day of May 1896. Waterlow and Sons Limited, Contractors to Her Majesty's Government, 25, 26 and 27, Great Winchester Street, E.C.; 49, Parliament Street, Westminster, S.W.; Temple Row, Birmingham. Printers and Published of «The Parliamentary Debates», Authorised Edition (Under Contract with H.M. Government). – col. 1-1755.
23. Sir H.H. Fowler at Wolverhampton // The Times, 28 January 1896. – P. 11.
24. Spender J.A. The Life of the Right Hon. Sir Henry Campbell-Bannerman. In 2 Vol. Vol. 1. – London: Hodder and Stoughton, 1923. – 351 p.
25. The Transvaal. Mr. Chamberlain's Despatch to Sir Hercules Robinson // The Times, 8 February 1896. – P. 6.
26. Wilson J. A Life of Sir Henry Campbell-Bannerman. – London: Constable, 1973. – 718 p.

О.М. ТКАЧЕНКО

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА ЯК ФУНДАТОРКА УКРАЇНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ

Ткаченко Ольга Миколаївна - старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Побудова в Україні демократичного суспільства потребує забезпечення прав людини, передбачених міжнародно-правовими документами. Це, зокрема, стосується і надання рівних прав та можливостей їх реалізації для жінок і чоловіків. Однак про досягнення гендерної рівності в українському суспільстві говорити рано, адже до цих пір чітко не визначено місце і роль жінок у суспільстві, існує багато проблем з якими вони зустрічаються в економіці, соціальній сфері, культурі і політиці.

Для своєї повної соціальної реалізації жінки України відродили колись існуючі і створили нові громадські організації. Але для визначення перспектив розвитку фемінізму в нашій країні слід знати його минуле.

Історія українського жіночого руху є предметом дослідження таких українських вчених, як: М. Богачевська-Хомяк, О.Луценко, О.Маланчук-Рибак, І. Малиновська, Л. Смоляр та інших. Наша мета розкрити значення ідей та діяльності Наталії Кобринської (1855-1920) у виникненні українського фемінізму.

В політичній думці України XIX – початку XX ст. поряд з ідеями соціального і національного визволення виникають і прогресивні ідеї рівноправності жінок та чоловіків. Найбільший теоретичний і практичний вклад у справу соціального визволення жінки в Україні в другій половині XIX на початку XX ст. роблять українські феміністи. Фемінізм, як ідейно-політична течія, виникає насамперед у Східній Галичині і Буковині. Першим організатором цієї течії в Галичині стала українська письменниця ліберально-демократичного напрямку – Наталія Кобринська.

Активними пропагандистами ідей фемінізму, соратницями Н.Кобринської в організації жінок були також такі українські письменниці, громадські діячі того часу, як Євгенія Ярошинська, Уляна Кравченко (літературний псевдонім Шнайдер Юлії Юліївни), Кліментина Попович-Боярська та ін.

Наталія Кобринська дає аналіз соціального стану жінок усіх верств населення тогочасного суспільства. На відміну від марксизму, який проявив і в цьому питанні класовий підхід,

Н. Кобринська характеризує соціальний стан як жінки-трудівниці, так і інтелігентки середньої верстви. Їй, вихідцеві із сім'ї священика, знайомі і проблеми представниць цієї соціальної групи.

Н.Кобринська засвідчила тісний зв'язок жіночого питання із соціально-економічними відносинами суспільства. Економічні причини вона вбачає в експлуатації жінки, як робітниці, в проблемах її подвійної зайнятості (дім і суспільна сфера), в тих перепонах, які стоять на шляху жінки до оволодіння всіма професіями, в першу чергу пов'язаних з розумовою працею. Вона звертає увагу на відсутність громадянських та політичних прав жінок, що проживали на території західноукраїнських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Одну з найважливіших причин виникнення жіночого питання Н.Кобринська вбачає в низькому культурному рівні розвитку суспільства. «Не раз уже говорено, що теперішнє положення жінки в суспільстві видає в багатьох поглядах не дуже корисне світло на стан і висоту нашої культури», – відмічає вона [4, 5]. Кобринська доводить, що недостатній розвиток культури українського народу з давніх часів став причиною нерівного стану жінки з чоловіком в українській сім'ї. Вона вказує, що сліди дуже давнього суспільного ладу, де жінка лиш підрядну грала роль і вважалася лише простою робочою силою, ми бачимо навіть у старих піснях і весільних обрядах. Письменниця вважає, що і нині в щоденній житті жінка займає становище нижче від чоловіка.

Про ставлення до жінки свідчить і такий факт: з 1872р. в Галичині було заведено обов'язкове навчання для дівчат, але, відбувши його, вони, як правило, ніколи більше наукою не займалися. Батьки вважали за доцільне віддати до подальшого навчання здібного хлопця, але не здібну дівчину. Тому Н.Кобринська робить висновок: «Наше жіноцтво вважалось, одною здегенерованою темнішою від мужицтва масою, але коли одну так гостро критикували, то для другого забирали всі матеріальні кошти на користь іншої статі» [5, 19].

Інтелігентні українки, вказує вона, також знаходились під тиском старих поглядів і традицій. Їм властиві патріархальні погляди згідно з якими

жінка з вищою освітою не може бути ні доброю господинею, ні дружиною, ні матір'ю. Таких самих поглядів дотримувалися і молодше покоління чоловіків при виборі товаришки життя.

Подібна свідомість керує і поведінкою її героїні із оповідання «Дух часу» пані Шумінської, яка вороже поставилася до освіти і суспільної діяльності дочки й внучки.

Тут слід відмітити, що в умовах розвитку капіталізму погляди чоловіків на місце жінки в суспільстві розділилися. Промислові робітники спокійно сприйняли працю жінок на фабриках і заводах, поскільки матеріальне становище їхніх сімей потребувало жіночих рук. На противагу їм чоловіки – інтелігенти боялися конкуренції з боку жінок. Вони скептично висловлювалися щодо їх творчих здібностей і намагалися свої патріархальні погляди довести навіть «науково», вважаючи, що маса мозку і його структура у жінки спричиняють її відсталість. В XIX столітті вчені вирішили накінець перевірити достовірність таких поглядів. В результаті проведених ними дослідів стало очевидним, що в інтелектуальному і творчому значенні чоловіки й жінки рівні. Н.Кобринська з приводу патріархальних передсудів чоловіків писала: «... а найбільшою критикою сих теорій була сама практика, коли жінки зайняли дійсно різні становища і стали виконувати свої, навіть «вищі», праці нарівні з мужчинами» [6, 374].

Керуючись наявністю такої суспільної свідомості, Н.Кобринська відстоювала необхідність розвитку духовної культури суспільства. Вона не тільки розкрила погляди українського фемінізму на питання пригнобленого становища жінки в суспільстві, але й визначила основні шляхи процесу її емансипації. Вона підкреслювала, що українські феміністки не ставили своєю метою боротьбу проти чоловіків, як таких, про що твердили вороги фемінізму. Жінки виступили «лиш проти соціального ладу, того ладу, який мужчин зробив панями, а жінку зіпхав до положення невільниці, виключеної від охорони рівних прав, навіть від науки і матеріальної самостійності» [там само].

Н.Кобринська, на противагу марксизму, не зводить жіночого питання тільки до боротьби пролетарки і пролетарія за соціальне визволення. Характеризуючи свій підхід до соціального визволення всіх жінок (а не тільки пролетарок), вона пише: «... отже квестія жіноча не міститься в спільній боротьбі робітниці з робітниками-мужчинами. Вона сягає дальше, вона обнімає всі поля, на яких жінка яко жінка є покривджена: на полі суспільних становищ, оскільки вона від них виключена, на полі вищої культури, а вкінці – на полі права так публічного, як і цивільного, оскільки се право інакше трактує жінок, чим мужчин» [там само].

Американська вчена Марта Богачевська-Хом'як, яка є визнаним спеціалістом у галузі історії,

філософії і літературознавства, звертає увагу на той факт, що Кобринська особливого значення у визволенні жінки надавала суб'єктивному чиннику, а саме – змінам свідомості людей і насамперед свідомості чоловіків. Зокрема вона зазначає: «До речі, з Кларою Цеткін заходила в полеміку Н.Кобринська (ну а К.Цеткін не відповідала їй, бо не читала її творів). На мою думку, Н.Кобринська була першою жінкою в світі, яка наголошувала, що вирішення соціальних проблем, запровадження соціалізму як такого не розв'яже жіночого питання, що другорядна роль жінок і особливо подвійний визиск їх (праця в хаті й поза хатою) триватиме й тоді, коли буде повний соціалізм.

К.Цеткін, як і решта соціалісток Центральної і Західної Європи, твердила, що не слід виокремлювати жіночого питання – другорядна роль жінки у суспільстві є лише відзеркалення вад капіталістичної системи, тож варто змінити систему й автоматично зміниться становище жінки в суспільстві

Однак Наталя Кобринська запитувала: в чому ви бачите гарантію того, що цей патер фаміліас одразу змінить своє ставлення до дружини лише через те, що настав соціалізм?» [1, 7]

Вчена робить висновок, що життя підтвердило правильність поглядів Н.Кобринської. Богачевська-Хом'як ще за часів Радянського Союзу вказувала на подвійне навантаження жінок: «... я ще не бачила в жодному суспільстві таких перепрацьованих, змучених і незадоволенних життям представниць «прекрасної статті». І вони, до речі, вважають, що все це є наслідком фемінізму» [там само].

Таким чином, у жіночому русі Кобринська акцентувала увагу на боротьбі за політичні права, економічну самостійність жінки, розвиток культури і моральних відносин між людьми. В ставленні до культури вона, подібно І.Франку, приходять до висновку, що лише на національних підставах може піднятися маса до загальної культури і цивілізації. А здобуття національної свободи допоможе розв'язати і жіноче питання.

Н.Кобринська значну увагу приділяла вивченню становища жінки і розвитку жіночого руху в теорії і практиці багатьох розвинутих країн і намагалась, по мірі можливого, застосовувати цей досвід в Україні.

Великі надії вона і її соратниці покладали на розвиток культури і самосвідомості жінки через літературу. Н.Кобринська виступила ініціативою створення жіночої організації, метою якої було впливати на розвиток жіночої свідомості і культури через літературу. Так виникає в 1884 р. «Товариство руських жінок у Станіславі». В цьому зв'язку слід відмітити, що це товариство не було першим жіночим об'єднанням. Вперше галицькі жінки об'єдналися в 1878 р. в москвофільське товариство – «Общество руських дам» у Львові, яке утворилося з жіночого братства при Волоській церкві. Його цілі і діяльність характеризує

український письменник М. Павлик: «Воно зразу мало тільки прикрашувати церкви та бути на всяких церковних парадах, і вже сама назва того першого товариства показує, що члени його мають себе за щось вищого панського, далекого від робітного руського жіноцтва. А такі товариство се скоро покинуло свою першу ціль і взялося до чогось кориснішого для людей: члени товариства стали складатися та піддержувати тим по кілька бідних руських дівчат, що ходять до школи» [9, 298].

На Буковині одним із перших жіночих товариств, що виникло наприкінці минулого століття, стало товариство «Мироносиці» при греко-католицькій церкві у Чернівцях [8, 3].

Але ці товариства з дійсно жіночим рухом, який би мав за мету визволення жінки, ще не мали нічого спільного. Це були організації соціального спрямування.

Першою організацією, яка стала феміністською, тобто поставила питання звільнення жінки, стало «Товариство руських жінок у Станіславі», а його організаторка і ідейна наставниця – Н. Кобринська стала першою фундаторкою феміністського руху на українських землях.

До речі, відстоюючи необхідність існування суто жіночих організацій і жіночої літератури в процесі соціального визволення жінки, їй доводилось вести полеміку не тільки з прихильниками патріархальних відносин, але й з прогресивними громадськими діячами, зокрема з Михайлом Драгомановим. У останнього виникали сумніви щодо доцільності існування окремих від чоловічих жіночих організацій і жіночих видань.

У листі до Н.Кобринської він писав: «Мушу додати, що такі і спеціальні «жіноча Бібліотека» мене трохи стісняє в виборі сюжету. Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскоріше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас» [10, 14-15].

Кобринська займала іншу позицію в цьому питанні і, на наш погляд, виявилася правою. Життя доводить, що ніколи ніяка соціальна група не може вирішити за іншу її проблем так, як би вона вирішила їх сама за себе.

Н. Кобринська вважала, що завжди там, де мовчала преса, не було парламентів, вільних дебатів, література ставала єдиним прибіжищем вільної думки і слова. Вона завжди була на стороні слабих і утиснених, тож і жінки могли б знайти в ній гідного заступника своїх прав і вимог. На її погляд, література також могла б відіграти велику роль у популяризації і розповсюдженні нових прогресивних ідей. А головною метою товариства було досягнення жінкою рівних з чоловіком прав у всіх сферах життя суспільства. І хоч свою мету товариство виконало не до кінця, бо консервативні елементи через деякий час взяли в ньому верх, воно відіграло певну роль у справі

організації і розвитку активності жіноцтва.

Н.Кобринська і далі працює, уже самостійно, над підготовкою жіночої літератури. Вона починає роботу над виданням жіночого альманаху. При підтримці Івана Франка, а також Олени Пчілки, жіночий альманах під назвою «Перший вінок» вийшов у світ в 1887 р. у Львові. Із публікаціями в ньому, окрім Н. Кобринської і Олени Пчілки, виступили також Г.Барвінок, О.Грицай, Дніпрова Чайка, У. Кравченко, С. Окуневська (під псевдонімом Єрина), Г. Павлик, К. Попович, М. Рошкевич, Л. Старицька, Л.Українка, О.Франко і інші автори.

Н.Кобринська дала наступну оцінку самому факту виходу в світ першого українського жіночого видання: «Історичну вартість жіночого альманаху становлять, по моїй думці, не поодинокі його праці, але той факт, виявлений цілим його складом, що жіноцтво наше на цілім просторі широкій Русі-Україні почулося до свого існування народного, що інтелігентна жінка наша почулася рівночасно русинкою і чоловіком, упімнулася о свої права національні і громадянські» [7, 287]. Ці її слова ще раз підтверджують, що для феміністів головне – розвиток жінки як особистості. Вони також вважали, що без участі організованих жінок вирішити їхні проблеми неможливо і тому були одними з перших ініціаторів створення жіночих товариств і розвитку жіночого руху.

Під керівництвом Н. Кобринської в 1893 р., 1895 і 1896 роках виходять ще три жіночі альманахи під назвою «Наша доля». В них ввійшли програмні статті по проблемах жіночого руху і критично-літературні про становище жінки в суспільстві.

Надаючи великого значення розвитку культури і освіти жінок, Н.Кобринська і її однодумці ведуть боротьбу і за допуск галичанок до університетів. У 1891 році з ініціативи Н. Кобринської в Стрию було скликане віче, де було прийняте рішення направити петицію в державну раду з вимогою допустити жінок до навчання в університетах і відкрити спеціальну жіночу гімназію. Бажаючи заручитися підтримкою жінок Буковини і Галичини, Н.Кобринська і Є.Ярошинська звертаються до них з відозвою спільними зусиллями добитися своєї цілі. Завдяки їх намаганням в кінці XIX ст. двері університету були відкриті і для жінок. Щоб покращити становище жінки, Кобринська намагалася також провести реформу і в побуті. На цьому ж вічі вона ставить питання про організацію дитячих ясел і загальних кухонь. Н.Кобринська вважала, що дитячі заклади будуть стояти на стороні української народності біля самого її коріння. Це було дуже важливо, так як польські жінки через свої товариства в Галичині насаджували польську культуру в усіх організаціях, починаючи від дитячих закладів. З 1900 року у Львові почало діяти товариство «Руська захоронка», яке виконувало завдання організації дитячих ясел і навчання їх організаторів.

Таким чином, Н.Кобринській належить велика роль у теоретичній розробці і практичній організації жіночого руху в Галичині.

Оцінюючи її діяльність, український історик М. Грушевський, писав: «Наталія Кобринська – безперечно одна з визначних та інтересніших фігур у нашій письменництві та взагалі культурнім житті» [3, 3]. Він висловив також і свою думку щодо стану розвитку жіночого руху в Галичині в 80-і роки XIX ст., в ті роки, коли його організатором була Н. Кобринська: «Треба визнати, – пише він, – що сі заходи п. Кобринської не викликали більшого, масового руху серед галицького жіноцтва; хоч потреба більшого забезпечення жіноцтва відчувається дуже сильно, але ґрунт поки ще дуже слабкий для такого суспільного руху» [3, 4].

На наш погляд, основними причинами недостатнього розвитку жіночого руху в Галичині в кінці XIX ст. є наступні. По-перше, незначна кількість жінок серед промислових робітників, поскільки сама промисловість краю була розвинута погано (55289 чоловіків припадало на 20817 жінок) [2, 36]. М.Грушевський з цього приводу писав: «При слабкій фабричній організації нема підвалини для організації жіночої робітничої верстви» [3, 4]. Більшу частину жінок у Галичині складали селянки, серед челяді рілничої їх було

778184, тоді як чоловіків – 522781. Крім того, частина жінок працювала домашньою прислугою, їх було також більше, ніж чоловіків – 137890 жінок на 93434 чоловіків [2, 36]. Микола Ганкевич, український громадсько-політичний діяч, публіцист, посиляючись на ці факти, робить такий висновок: «Чим гірше положена яка класа суспільна, тим більше серед неї жінок» [там само].

По-друге, як уже зазначалось, інтелігентні жінки в значній мірі перебували під гнітом патріархальних поглядів на роль жінки в суспільстві.

По-третє, це були часи національного відродження і значна частина української інтелігенції була зайнята його проблемами.

Отже, незважаючи на те, що у 80-ті роки жіночий рух ще не мав широкого розвитку, певне його підґрунтя було уже створене і в його створенні відіграли ідеї та діяльність Наталії Кобринської. Започаткований нею на Галичині український жіночий рух розвинувся до міжнародних масштабів. Мова йде про діяльність масової національно-політичної жіночої організації, яка була створена в 1917 році на базі Жіночої громади – Союзу Українок. Вивчення ролі цієї організації в Україні – завдання наступного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богачевська-Хом'як М. Українка й Україна / Літературна Україна. 1992 - №9 – с.7.
2. Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою. Львів., Видавництво Академічного братства, 1981. – 49с.
3. Грушевський М. Наталія Кобринська / Літературно-науковий Вістник. Т.9. Л., 1900 – с.1-4.
4. Кобринська Н. Про рух жіночий в новійших часах. /Перший вінок. Жіночий альманах. Л., 1887. - 415-418 с.
5. Кобринська Н. Автобіографія / Кобринська Н. Вибрані твори..К.: Дніпро. – 1980.- с. 315-323.
6. Кобринська Н. Жінка і свобода./ Кобринська Н. Вибрані твори.К.: Дніпро. – 1980.- с.372-377.
7. Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаху в «Зорі» з р. 1887 / Кобринська Н. Вибрані твори., К.: Дніпро.- 1980. – с.286-290
8. Майданська С. Поки мати у тобі жива./ Літературна Україна. 1990 - №32- с.3
9. Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва / Павлик М. Твори. К., Видавництво Художня література., 1985-380 с.
10. Переписка М.Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). Зладив і видав М.Павлик. – Л., 1905. – 23с.

І.А. ШТУКА

ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Штука Ірина Анатоліївна - аспірантка кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства Київського слав'янського університету

Суспільні трансформації в Українській державі відбулися в процесі розпаду СРСР і становлення демократії. На формування й еволюцію нової політичної культури гальмівний вплив справила також складна і суперечлива спадщина тоталітаризму. Політична система зазнала серйозних змін. Україна ж, у свою чергу, отримала статус держави перехідного типу. Український народ, як виявилось, не був цілковито готовий до сприйняття ідеалів свободи та рівності.

Метою даної роботи є визначення впливу тоталітарного мислення на рівень політичної культури в період побудови демократичного суспільства в Україні. Адже воно не могло не відобразитися на політико-культурних процесах та свідомості народу.

Становлення демократичної незалежної держави неможливе без свідомих громадян, яким присутня висока політична культура та політична свідомість, яка позбавлена заангажованості та рудементів тоталітарної доби. Українська держава потребувала якісно нової політичної культури. Адже населення молодій державі переважно становили люди, які народилися і все своє свідоме життя прожили в заідеологізованому комуністичному суспільстві, в державі, де все слугувало партії.

Вивченням проблем трансформації суспільства, становлення політичної культури та чинників, які впливають на її рівень, почали займатися вітчизняні вчені фактично відразу після проголошення незалежності. Серед них можна відзначити доробки таких науковців: В.Кремень, В.Ткаченко – займалися проблемами суспільної трансформації; Ю.Руденко досліджував політичну свідомість та політичну культуру українського суспільства; О.Лізунова, О.Шестаковський аналізували проблему політичних міфів в Україні; М. Пірен займалася проблемою пошуку шляхів подолання тоталітарного мислення.

Автор даної статті намагається визначити взаємозалежність тоталітарного мислення і політичної культури. У зв'язку з демократичними переходами в новій державі політична культура переходить на інший рівень, одночасно зазнаючи й впливу мислення тоталітарного типу.

Найскладнішим у процесі відходу від тоталітарно-комуністичної системи мислення виявилось змінити свідомість людини.

Свідомість – це ті уявлення людини про різні сторони суспільного життя, якими вона керується у сфері політичної діяльності. Людина починає ототожнювати себе з певною соціальною групою, сприймати її інтереси, намагатися реалізувати їх у своїй політичній діяльності. У деяких випадках поняття політична культура та політична свідомість вживаються як синоніми, хоча кожен із них має свої специфічні особливості. Політична культура «присутня в політичній свідомості», так би мовити, незримо, у вигляді фактора, який істотно впливає на політичну систему, на формування соціально-політичних цінностей, які лежать в основі ідеологічного вибору, а також конкретних політичних думок [8].

Вперше цілісну концепцію політичної культури розробив Г.Алмонд. Він прийшов до висновку, що політична культура – це зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам суспільства [1, 15]. За вченням Г.Алмонда, політична свідомість особи формується на кількох рівнях, аналогічно як і політична культура. Нас цікавить емпіричний (когнітивний) рівень, на якому політична культура представляє собою хибні чи істинні знання про політичні об'єкти та ідеї, базисні знання, яких дотримується значна частина суспільства і використовує їх при аналізі конкретних політичних ситуацій. Такі знання найчастіше бувають неусвідомленими і діють на рефлекторному рівні.

Отже спробуємо проаналізувати, як радянське минуле позначилося на українському населенні, на його уявленнях та політичній культурі.

Дуже часто громадяни та сучасні політики неопосередковано думають і діють відповідно до політичної культури, яка склалася у радянському суспільстві. Причина такої стійкості в тому, що в жодній державі тоталітаризм не проявлявся в такій жорсткій та послідовній формі, як у СРСР. І скільки часу збережеться цей вплив залежить від трьох факторів: динаміки зміни поколінь, характеру політичної соціалізації молодих груп, темпів нових економічних і політичних зрушень [6, 4].

Зміни у суспільній свідомості відбувалися під впливом процесу демократизації. Політична система зазнає безповоротних змін, хоча вони не завжди були динамічними та послідовними.

Після розпаду Радянського Союзу у державах перехідного типу виникають політичний плюралізм та інститут вільних виборів. Та не все населення на той час було вже готове до таких змін – йти на вибори чи референдум, де можливим було б висловити реально свою точку зору, не боятися наслідків своїх дій. У пам'яті були ще живі згадки про вибори радянської доби, які зводилися до механічного принизливого голосування за заздалегідь визначених владою кандидатів. Рівень політичної культури громадян України не відповідав реаліям часу. Раптово громадянські права, які були декларовані в Конституції УРСР, набули іншого змісту. Громадяни набули реальну безпрецедентну можливість безпосередньо впливати на політичні процеси в країні. І вперше реально взяли участь у політичному житті держави, в процесі обговорення ідеї незалежності. Залучення громадян до обговорення найбільш важливих проблем життя України здійснювалося за допомогою використання однієї з форм участі – референдуму.

Важливим є те, що участь в ініційованому владою референдумі 1 грудня 1991 року почала формувати у громадян України почуття необхідності залучення їх до процесу вирішення нагальних політичних проблем. Зрозуміло, що питання, винесені на референдум, були новими для українських виборців. Тому пізнавальний аспект першого етапу референдуму набув особливого значення, продемонструвавши єдність політичних позицій більшості сегментів політичної еліти та населення України. Незважаючи на те, що масова українська свідомість оперувала тоді ще стереотипним уявленням про обов'язковість політичної участі, активність, виявлена на другому етапі референдуму, мала свідоме підґрунтя. З огляду на це характер участі населення у дискурсі незалежності може бути визначений як автономний [10, 14].

Однак слід зауважити, що на початку 90-х років більша частина населення відзначалася аполітичним ставленням до політичних рішень у державі, тобто байдужістю. Причиною аполітичності є різне розуміння людьми суті, призначення політики, її мети, умов, які спонукають або не спонукають цікавитися і займатися нею. Ще вплив тоталітарного мислення не давав їм впевненості, що вони можуть, певним чином, вплинути на політику в державі. Вирішальну роль у прийнятті політичних рішень відігравали політичні лідери та політичні партії, значна частина яких була біля керма влади за тоталітарного режиму. Думаємо, можна говорити про те, що влада свідомо не хотіла і не намагалася піднімати рівень політичної культури громадян. Їм це було в певній мірі вигідно – не допускати широкі маси до активної, впливової участі у політичному житті. Де-юре все змінювалося, де-факто – ті самі обмежені можливості. Очевидно цей спадок Україна отримала від СРСР, де лише на словах

закликали до свідомих речей, але ж доступ широким мас до формування порядку денного був суворо обмежений [7].

Правоту цієї тези яскраво ілюструють демократичні процеси і явища, які тісно переплелися із залишками тоталітарної свідомості, нестримним бажанням частини суспільства, політичних партій і окремих політичних діячів позбавити своїх опонентів права на інакомислення, на власну позицію, на власний вибір [4]. Як бачимо, проявляється певний дуалізм в українській політичній системі. З одного боку, офіційно проголошені демократичні цінності, громадянські права та свободи, а з іншого – прагнення політичної еліти якнайменше допустити населення в кулуари великої політики.

Політична культура, як важлива складова політичної системи, формується переважно політичною елітою, яка займає особливе місце у процесі культуротворення. Як стверджує Степан Рутар, «політична культура здебільшого відображає попередній досвід і змінюється значно повільніше, ніж інші елементи політичної системи» [9, 30]. Тому політична еліта повинна була приділяти особливу увагу формуванню таких елементів політичної культури, як політична свідомість, політична ідеологія, політичні цінності; норм, які встановлюються у суспільстві; враховувати фактори, які здійснюють безпосередній вплив на становлення політичної культури та культури загалом, оскільки політична культура є складним багатосаровим феноменом.

На початку 90-х років політична еліта займалася проблемою самозбагачення, брала участь у «марафоні» - хто швидше прийде до влади. А потрібно було осмислити історичний досвід народу, формувати національну ідею та стратегію демократичного розвитку, консолідувати населення завдяки новим політичним цінностям та ідеалам. Відбувається все навпаки, збільшується розрив між елітою, яка творить культуру, та масовими її споживачами [5, 13]. Це є проблемою майже в усіх суспільствах, які ще не досягли громадянських засад. Населення опинилося в умовах катастрофічного зубожіння та розшарування на багатих і бідних. Самостійно творити політичну культуру, яка відповідала б новому політичному режиму, воно було не в змозі.

Відбулось непорозуміння між елітою і простими громадянами. В даній ситуації не можна звинувачувати лише політичну еліту. Просто населення держави не було остаточно втягнуте у політику і не змогло доступно та зрозуміло виразити свої думки та побажання так, щоб еліта зрозуміла чого вони прагнуть. Адже лише за таких умов можливо вимагати відповідальності від еліти за їхні дії. З іншого боку, за вченням Г.Алмонда, для того, щоб еліта була сильною і приймала правильні владні рішення, потрібно обмежити участь, активність і вплив звичайних громадян. Як бачимо, за демо-

кратичного режиму, від громадян вимагають дві речі, які суперечать одна одній: бути активним і одночасно пасивним, у тій мірі, в якій можна здійснювати вплив на владу [1, 19].

Чому ж еліта не прагнула якнайшвидше змінити та підняти рівень політичної культури? Чому ж рівень довіри до неї виявився досить низьким та проблемним? На нашу думку, причиною такої ситуації було те, що більшу частину правлячої еліти України становили люди, які в минулому займали високі посади у партійно-радянській номенклатурі, самі ще не піддали змінам свою свідомість та не позбулися тоталітарного мислення. Її представники не бажали поступатися і надати шанс новій еліті з молодшого покоління творити політичну культуру та свідомість громадян уже незалежної України.

З часом від політичної діяльності відійдуть носії комуністичної ідеології і представники молодшої української еліти зможуть змінити мислення та свідомість населення, трансформувати політичну культуру на основах національно-демократичних цінностей. Але таку молодь потрібно виховувати, прищеплювати національні цінності, орієнтувати на громадянське суспільство, яке б існувало на основі правових засад і Конституції України.

Ситуація, яка склалася в Україні на початку незалежності, потребувала створення активістської політичної культури, яка характеризується значним інтересом громадськості у політичних процесах та політичній системі, щоб уникати маніпулювання населенням, яке часто керувалося стереотипами і політичними міфами радянського періоду. Політичний міф є одним з найважливіших механізмів впливу на свідомість суспільства.

Економічні проблеми та політичний хаос підштовхнули багатьох до звичного політичного міфу про стабільність, який був уособленням радянської епохи. Міф про стабільність не є поганим, він просто інший, він спрацював в іншому історичному часі і політичному просторі [3, 6]. Відбувається так звана архаїзація політичних міфів, коли люди спираються на міфи, які склалися раніше, але які не відповідають сьогоденню. Громадяни незалежної України мають усвідомити, що радянські постулати перетворилися на утопічні ідеї і керуватися ними у своїй політичній діяльності вже неможливо.

Криза міфотворчості, коли зруйновані міфи не замінюються новими, може призвести до руйнування політичної системи, тому Україні необхідний новий життєдайний політичний міф. Для цього потрібно відійти від застарілих міфів або у крайньому випадку реставрувати їх. До українських міфів може бути застосована семіологічна концепція Ролана Батра. Вчений звертає увагу на можливість повного реконструювання міфів, у нашому випадку – радянських. Реконструкція конкретного міфу не призведе до

деміфологізації, а утворить інший міф, який часто є лише протилежністю старому, тому що він, як спосіб усвідомлення світу, є невід'ємним від цього самого світу в свідомості людини: без нього цілісне сприйняття реальності було б неможливим [11].

Труднощі на шляху демократичних перетворень породжувала відсутність нової державної ідеології, нових фундаментальних і загальноприйнятих політичних цінностей. Українське суспільство на початку 90-х рр. фактично пережило «культурний шок у політичних поглядах». Відбувається кардинальна зміна політичного режиму, різка критика комуністичної ідеології, і це зрозуміло, адже вони себе не виправдали. В цих умовах не завадила б нова ідеологія. Хоча б тимчасово. Але, як стверджують деякі політологи, в державі не повинна існувати жодна ідеологія. Можливо це й так, але існує певний відсоток людей у суспільстві, які без ідеології жити не можуть. Вони мають сповідувати і дотримуватися певних ідеологічних норм. Особливо після такого заідеологізованого суспільства, яке існувало в Радянському Союзі.

Отже, для подолання тоталітарної спадщини, зміни свідомості та мислення, підняття рівня політичної культури варто проводити інформаційну кампанію, спрямовану на розвиток зацікавленості простих громадян у політичному житті держави та участі в ньому, пропагувати демократичні цінності та ідеали. Розвивати вміння аналізувати політичні ситуації, навички політичної поведінки, приділити значну увагу політичній соціалізації. І однозначно – недопускати в подальшому розповсюдження стереотипів та ідей радянського часу, адже сьогодні вони стають одним із найпотужніших чинників, що заважають формуванню в Україні сучасного європейського суспільства.

Створити нову систему цінностей та ідеологію вже незалежної держави. Адже, насправді, ідеологія є дійовим і гнучким інструментом управління, який забезпечує державі вплив соціальної енергії, схиляє до думки про підтримку держави відтворюючою діяльністю. Особливо, коли Україна являє собою державу політично розділену, коли населення сповідує різні цінності, ідеї та погляди, то ідеологія здатна уберегти розколоту державу від краху [2, 401].

Наше суспільство в умовах політичної трансформації набуває якостей для «нормального» функціонування. Населення починає усвідомлювати потребу в демократично-правовій державі, правопорядку і дисципліні. Розуміють, що громадяни із високим рівнем політичної культури демократичного типу – це запорука успішного розвитку майбутньої держави. Формуючи українську модель політичної культури, потрібно звернути увагу на досягнення європейських країн та не забувати власний історичний досвід.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. - №4. – с.15-21.
2. Кремень В., Ткаченко В. Україна : шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., Вид.центр «Друк». – 1998. – 510 с.
3. Лізунова О. Основний інстинкт - 2 або чи народиться в Україні новий політичний міф // Українська правда. – 2006. – 13 квітня. – с.5-6.
4. Медведчук В. Новий вимір демократії.-Режим доступу: // www.medvedchuk.org.ua.
5. Пірен М. Тоталітарне мислення : шляхи подолання // Універсум. – 1997.- №11-12.- с.12-16.
6. Політична освіта як засіб формування політичної освіти та чинник політичного процесу / Автореф. дис. канд. Політ. наук : 23.00.02 / М.С.Іванов ; НАН України . Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005. - 31с.
7. Проблема політичної культури в Україні на сучасному етапі. – Режим доступу : <http://muv.cpreorg.ua/articles/inet6>.
8. Руденко Ю.Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз); Дисертація канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/zakl/44457.html>.
9. Рутар С. Політична культура України // Студії політичного центру «Генеза». – 1996. - №1. - с.29-31.
10. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду / Автореф. дис. докт.політ. наук : 23.00.02 / Н.Ю.Ротар; НАН України. Чернівецький національний університет ім.Ю.Федьковича. - Чернівці, 2007. – 22 с.
11. Шестаковський О.П. Потенціал концепції міфу Р.Барта при вивченні української національної свідомості.- Режим доступу: http://www.soc4u.org.ua/theory/1/00_01.html.

Б.Г. МАКАРЕНКО

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Макаренко Богдан Геннадійович - пошукач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

Реалізація курсу на всебічну демократизацію українського суспільства та входження України до складу найрозвиненішої частини світової спільноти передбачає з'ясування базових підвалин, передумов та можливостей не тільки зовнішньополітичної співпраці, але й глибинних внутрішніх чинників, рушійних сил української політики. Наукове знання про вказані чинники є основою визначення перспектив політичної та економічної інтеграції України до євроатлантичних структур, оскільки останні глибоко й ретельно аналізують параметри внутрішньополітичного розвитку з метою прийняття найбільш оптимального рішення. В колі вузлових проблем української політики як одну з пріоритетних слід визначити проблему політичної стабільності. Ця категорія позначає багатовимірне та мінливе явище, яке перебуває під впливом різноспрямованих факторів. Вона є основою для класифікації України з боку європейських та північноамериканських аналітичних центрів як такої, що відповідає

або не відповідає західним стандартам. До найбільш визначальних чинників, які формують політичну стабільність, зазвичай відносять політичний режим, здатність влади до адаптації до зовнішніх викликів, а також згоду всередині правлячих еліт. Проте в умовах сучасної України та інших країн пострадянського простору все більшого значення набуває питання нормативних засад взаємодії широких верств населення (в майбутньому – основи розвинутого громадянського суспільства) та інституцій політичної влади, яка традиційно прагне діяти неопублічно, за авторитарно-адміністративними сценаріями радянських років. У цьому контексті практика захисту прав людини в сучасній Україні як чинник стимулювання громадянської активності та самоорганізації, підвищення правової та політичної культури громадян можуть і повинні розглядатися як ресурси підтримання та видозміни політичної стабільності. Остання, як відомо, має набути вигляду динамічної стабільності, яка забезпечується дійовими

механізмами саморегуляції справжнього демократичного процесу.

Останніми дослідженнями і публікаціями, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, є політологічні роботи таких вітчизняних дослідниць, як І.О. Дідковська, М.В. Давидова, та І.Б. Кіянка. Перша здійснила порівняльно-політологічний аналіз функціонування інституту омбудсмена у системі інститутів правової держави [3]; друга здійснила огляд політологічного змісту проблеми прав людини та громадянина в сучасних демократіях [2], в той час як І.Б. Кіянка висвітила сутність і основні засоби досягнення політичної стабільності в Україні [4]. Проте цілісне дослідження причинно-наслідкових зв'язків між політичною стабільністю як ключовим феноменом розвитку трансформаційного суспільства та комплексом політичних проблем, пов'язаних із забезпеченням адекватного рівня захисту прав людини в сучасних умовах, ще потребує належної уваги дослідників.

Метою статті є виклад основних ситуацій та способів впливу практики та проблем із захистом прав людини на політичну стабільність. Завданнями статті, які спрямовані на досягнення даної мети, є встановлення змісту основних політичних прав, захист яких є найбільш актуальним з огляду на специфіку формування політичної стабільності в умовах сучасного демократичного процесу, а також виокремлення основних компонентів політичної системи, які перебувають під впливом правозахисної діяльності.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, котрій присвячується означена стаття, є напрямки взаємообумовленості ситуації із захисту прав людини та політичною стабільністю на макросуспільному рівні.

Основний виклад матеріалу слід починати з того, що в контексті вказаної проблематики позиція соціокультурної детермінації політичної стабільності є однією з найбільш пріоритетних. Вона знаходить свої реальні обриси переважно шляхом порівняння з попередніми етапами політичної еволюції, в конкретному політико-культурному просторі. Іншими словами, джерела, властивості та перспективи стабільності можна зрозуміти тільки в однорідному політико-культурному просторі конкретного соціуму. З одного боку, такий підхід дає можливість констатувати, що соціокультурні фактори та передумови, здатні дестабілізувати певну конкретну державу, можуть не грати такої ролі в іншому політичному просторі [5]. З іншого боку, з огляду на специфіку та навіть унікальність цього кола явищ, стабільність у кожному, у тому числі й в українському, суспільстві можна вимірювати та прогнозувати тільки порівнюючи її параметри з попередніми етапами еволюції, в яких був втілений той чи інший тип національної політичної культури та державності.

У цьому плані дуже важливо бачити контекст тієї або іншої політичної системи, загальну політико-культурну атмосферу, внутрішній клімат, конкретно-історичне духовне середовище, що формує соціокультурну детермінацію політичних акторів. Маючи більш інституціоналізований та усталений характер у порівнянні із ціннісно-мотиваційними культурними факторами, це середовище може еволюціонувати навіть у протиріччі із сформованими інститутами політичної системи та обмеженнями функціонування влади.

Однак, незважаючи на свій істотний вплив, культурне середовище як відносно статична величина має залежність від соціокультурної орієнтації елітарних і неелітарних груп, які перебувають у стані перманентної внутрішньої динаміки, того або іншого прояву властивих їм цінностей і стандартів. У даному аспекті соціокультурний вимір політичної стабільності дає можливість побачити, що формування того або іншого типу збалансованості відносин влади та суспільства – навіть у межах того або іншого культурного середовища – насамперед ґрунтується на сполученні двох видів відповідної детермінації: з одного боку, заданої ціннісними перевагами правлячої групи (і тим самим формуючи ті параметри режиму, які входять у зону відповідальності панівної еліти), а з іншого боку – обумовленими настроями та думкою громадськості (тобто тієї частини населення, що проявляє активність у публічній сфері життя та від позиції якої залежать інші параметри збалансованості політичних відносин).

У цьому зв'язку значення поняття «політична стабільність» проектується на відображення провідних норм та стандартів політичної культури суспільства, в основному на вертикальні відносини між владою та суспільством.

Концепція прав людини посідає одне з провідних місць у світовій політичній культурі. Після появи у західних країнах та закріплення в конституціях або основних законах демократичних держав Заходу ідеї щодо захисту прав людини поширилися й в інших країнах [1]. Сьогодні вже складно знайти країну, яка б у тому або іншому вигляді не відобразила уявлення про права та свободи особи на законодавчому рівні. Норми щодо прав людини стали свого роду виміром ступеня лібералізму, розвиненості, прогресивності держав і можливості міжнародного співробітництва з ними. Відсутність у конституції країни норм про права людини викликає здивування світового співтовариства, ще більший резонанс викликає публічне вираження небажання визнати права й свободи особи в основних законах держави.

Всі частіше й наполегливіше лунають твердження про універсальний характер концепції та уявлень про права людини [1]. Постулюється загальнолюдський і загальнообов'язковий характер норм про права та свободи особи. Багато авторів пропонують обрати права людини за основу або

стрижень для стійкого розвитку глобалізованого світу.

Однак права людини – це досягнення насамперед західної цивілізації, і, як показує практика, процес рецепції ідеї прав людини незахідними культурами найчастіше відбувається не зовсім природним шляхом або взагалі не відбувається. Свідченням тому служать міжнаціональні конфлікти, що загострилися, боротьба за культурну самобутність народів і прагнення розвиватися своїм цивілізаційним шляхом.

У цьому зв'язку представляється актуальним досліджувати питання прав людини в різних політичних системах світу в контексті розгляду універсальності концепції, ідеї прав людини. Позиціонування прав людини як «абсолютної істини» повинно мати під собою певний ґрунт. У цьому зв'язку робота, присвячена аналізу ідей про права людини та дослідженню їхнього впливу на перспективи політичної стабільності в Україні та світі, передбачає вивчення функціонування ідей прав людини в універсальній структурі політичних систем сучасності, яка складається з певного набору політичних інститутів, режиму владно-суспільної взаємодії, а також культурно-ідейного та психологічного тла політичних процесів.

Основні права громадянина – це насамперед його конституційні права та свободи. Усі права людини та громадянина зв'язані не тільки з фактом його народження, але й з наявністю інших, передбачених законом обставин.

Конституція України підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення цих прав і свобод [6, 15]. Природний характер прав громадянина впливає з того, що носієм суверенітету єдиним джерелом влади в Україні є її багатонаціональний народ.

Держава зобов'язана гарантувати захист прав громадян у випадку їхнього приниження тим або іншим способом. Гарантія судового захисту, закріплення цього права в інших законодавчих актах і забезпечує в загальному вигляді цей захист.

На відміну від особистих, політичні права та свободи націлені на активне включення кожного індивідуума в життя країни, у керування її справами. Ці права та свободи створюють умови для закріплення зв'язків між людиною та суспільством, громадянином і державою. Від того, яким є стан політичних прав і свобод, багато в чому залежить міцність підвалин конституційного ладу, реальність його демократизму, рівень політичної культури населення. Разом з тим, політичні права і свободи розвиваються не у відриві, а на тлі особистих прав і свобод, у взаємодії з ними та насамперед під час забезпечення поваги до людини [9].

Також слід зазначити, що хоча політичні права та свободи широко декларувалися в минулому та навіть служили прикрасою на фасаді радянської влади, їхня реалізація була склад-

ною. Зокрема, монополія на визначення складу Рад у партійного апарату спотворювала зміст виборчих прав. Багатопартійність на практиці не припускалася, профспілки та інші громадські організації розглядалися як частина партійно-державної машини [2]. У таких умовах політичні права та свободи сприяли відторгненню держави від народу, народженню у суспільстві недовіри до інституту демократії.

Тепер необхідно приділити увагу класифікації прав і свобод особи. Існує кілька класифікацій, а саме: в якому порядку розташувати конституційні права та свободи, з яких прав почати цю класифікацію і які права є головними стосовно інших прав і свобод. Критерієм даної класифікації виступає сфера прояву свобод особи: права та свободи, які виникають у сфері особистої свободи та індивідуальної безпеки, право на життя, право на честь і гідність; права та свободи, які виникають у сфері економічної свободи, пов'язані із вступом людини в економічні відносини [8]. Наприклад, це право власності, свобода праці, право підприємницької діяльності. Велике значення мають права в сфері духовного і культурного життя: наприклад, свобода друку, свобода засобів масової інформації, свобода викладання. Важливе місце посідають права в сфері громадянських свобод, які реалізуються не індивідуально, а колективно: право на об'єднання, право на колективні петиції та звернення.

Право на об'єднання – одне з найбільш поширених у суспільстві політичних прав [5]. Це право стосується основних аспектів політичного життя громадян. Його мета полягає в тому, щоб забезпечити можливість участі кожного в політичному та громадському житті, а також юридично встановити створення різного роду громадських об'єднань.

Прийняття або вступ громадянина в громадську організацію здійснюється на добровільних засадах у відповідності з умовами, записаними в її уставі. Ніхто не може бути змушений до вступу до громадської організації та до перебування в них.

Право на громадські об'єднання надає громадянину широкий спектр реалізації своїх інтересів безпосередньо або разом із громадською організацією [7].

У відповідності з політичними цілями, громадські об'єднання дуже впливають і на свободу дій у політичному житті суспільства. Зокрема, за ними закріплене право поширювати інформацію про свою діяльність, проводити демонстрації, ходи та пікетування (якщо такі не суперечать законодавству про громадські об'єднання). Їм також надане право направляти та вносити пропозиції до органів державної влади, брати участь у виробленні рішень органів державної влади, право захищати членів своїх організацій у суді та органах місцевого самоврядування, а також правоохоронних органах. Також велике значення має діяльність громад-

ських об'єднань у передвиборчих кампаніях.

Специфіка впливу захисту прав людини на перспективи розвитку політичної стабільності розкривається через вплив правозахисної активності на основні компоненти політичної сфери: політичні інститути, процеси, культурну та ідеологічну складові політики. Практика відстоювання прав людини в сучасному світі виходить далеко за межі правових принципів та регламентацій. Захист прав людини виступає ключовим елементом ідентифікації суспільства як демократичного та такого, що є орієнтованим на якнайшвидшу інтеграцію до світової спільноти. Категорія політичної стабільності виступає поєднувальною ланкою між захистом прав людини як нормативно-правовою реальністю та політичним процесом, який характеризується динамічними змінами та позаправовою парадигмою ухвалення політичних рішень. Відображення стану захисту прав людини на перспективах розвитку політичної стабільності відбувається переважно через накопичення критичної маси невідповідностей між оптимально необхідним рівнем забезпечення прав людини та станом, який реально існує в суспільстві. Гарантований захист усього комплексу прав людини, зазначеного у документах ООН, потребує відповідності всієї державно-владної та соціально-політичної структури певного соціуму до завдань реалізації відповідних норм. Реальний захист прав людини в усіх сферах, але особливо у сфері політичних та громадянських прав, передбачає наявність тривалої практики повноцінної реалізації даних прав не тільки в межах судової та правоохоронної систем, але й на рівні базових громадських самоврядних спільностей та соціальних груп, а також на рівні міжособистісних взаємин. Отже, питання

стану ментальності, свідомості та політичної культури кожного соціуму набувають першорядного значення у проблемі співвідношення політичної стабільності та практиці захисту прав людини.

Для сучасної України стан захисту прав людини як чинник формування політичної стабільності набуває виключної ваги внаслідок залучення нашої держави до процесів світової та регіональної інтеграції. Увага європейських партнерів України прикута до глибинних та базових зрушень у практиці взаємин держави та громадянського суспільства, взаємин державного апарату та окремого індивіда. В умовах тоталітарного суспільства проблема прав людини свідомо виключалася з порядку денного розвитку суспільства, не була пов'язана з проблемою політичної стабільності. Але в умовах колапсу СРСР саме боротьба правозахисних груп сприяла плюралізації політичного спектру, лібералізації політичного режиму та розбудові засад демократії. На сучасному етапі розвитку вона виступає одним з основних параметрів включення або виключення тієї чи іншої держави до складу світової політичної цивілізації. Визнання держави демократичною та стабільною з боку світової спільноти вирішальним чином залежить від рівня розвитку прав людини. Від цього ж залежить й довіра світових економічних гравців до сучасних етносоціумів. Тому дослідження політичних наслідків захисту прав людини, насамперед у сфері забезпечення політичної стабільності далеко виходить за межі аналізу наслідків комбінацій та рекомбінацій політичних еліт або односпрямованого адміністративного впливу на суспільство. Політична теорія сучасності стоїть перед викликом визначення рушійних механізмів громадянської самоорганізації, серед яких захист прав людини посідає чільне місце.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вольманн Г. Чем объясняется стабильность политического и экономического развития Федеративной Республики Германия // Государство и право. – 1992. – № 11. – С. 135.
2. Давидова М.В. Права людини та громадянина в сучасних демократіях: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П.Могили. — Миколаїв, 2004. — 16 с.
3. Дідковська І.О. Омбудсмен у системі інститутів правової держави: порівняльно-політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К., 2007. — 19 с.
4. Кіянка І.Б. Політична стабільність: суть і основні засоби її досягнення в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Ль., 2003. — 18 с.
5. Краснов Б. И. Политическая система // Социально-политический журнал. – 1995. – № 5. – С. 79-80.
6. Конституція України. – К.: «Либідь», 1996. – 55 с.
7. Фролов Ю.М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2005. — 20 с.
8. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 20 с.
9. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2003. — 19 с.

В.М. СЕВЕРИНЮК

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Северинюк Валентин Матвійович – доцент Класичного приватного університету, кандидат історичних наук

Поведінковий напрям у політичній науці історично виник під впливом відповідних досліджень у галузі психології. Біхевіоризм (англ. behavior – поведінка) як самостійний напрям психологічного знання остаточно сформувався наприкінці другого десятиліття минулого століття. Його основою стала доктрина про те, що об'єктивними науковими фактами психологи мають вважати тільки видимі для спостереження та доступні для експерименту процеси і явища, тобто відкриту поведінку людини, а не її внутрішні (інтроспективні) особливості – самосвідомість, розум, психіку тощо. У подальшому класичний біхевіоризм зазнав помітної еволюції, у ньому окреслилися кілька напрямів, що сьогодні відомі під загальною назвою «необіхевіоризм».

Приблизно з 40-х рр. ХХ ст. поведінкові дослідження почали стрімко завойовувати визнання в політичній науці західних країн. Насамперед вони торкалися поведінки рядових учасників політичного процесу – виборців. Їх предметом стала, зокрема, мотивація електорального вибору громадян. Учені-біхевіористи досягли великих успіхів у розробці методики збору статистичних даних, їх обробки та узагальнення, зріс інтерес до особистісного, людського чинника в політиці. Але надмірна тенденція до всеосяжної «математизації», властива емпіричній методиці біхевіоризму, обрахування виключно «реальних», таких, що вже фактично відбулися, політичних процесів створили небезпеку перетворення політології на відгалуження соціології чи статистики. Біхевіористи заперечували необхідність вивчення ціннісних, філософських аспектів політики, можливість прогнозування політичних процесів, уникали аналізу ситуацій суспільних криз.

На межі 1960–70-х рр. більшість представників поведінкового напрямку усвідомили необхідність переходу на позиції нової дослідницької методології, що отримала назву «постбіхевіоризм». Нова методологія, окрім таких тез, як обов'язковість теоретичного та соціального перспективного смислу досліджень, системного аналізу політики, значення нормативно-ціннісних, ідеологічних аспектів суспільного життя, містила ідеї, що націлювали вчених на глибше дослідження моральних та психологічно-

інтроспективних рис індивідуальної та групової поведінки в політиці. Постбіхевіоризм (особливо в концептуальному варіанті системного біхевіоризму) передбачає комплексний підхід до явища політичної поведінки, в якому рівнозначно поєднані індивідуальні, групові та масові форми, об'єктивні й суб'єктивні чинники, що визначають характер, причини, межі та спрямованість політичних дій [10]).

У цій статті автор ставить такі завдання:

1. Здійснити аналіз напрацювань психологічної науки, що містять положення, висновки, гіпотези відносно закономірностей функціонування людської психіки, зокрема її детермінант і мотивів, що виявляються в індивідуальних поведінкових акціях.

2. У широкому спектрі людської психіки показати дію тих елементів, які безпосередньо зумовлюють поведінковий персоналізм (прагнення влади) та впливають на поведінку політичного індивіда.

3. Охарактеризувати психологічне підґрунтя таких явищ політичного життя, як стилі лідерської поведінки, політична харизма, політичний нарцисизм.

У теорії поведінки застосовується поняття детермінант. Воно означає складну систему мотивів, стимулів, зовнішніх регуляторів, які спричинюють, стимулюють та модифікують поведінку. Можна в різний спосіб впливати на поведінку людини, не змінюючи попередньо її уявлень і внутрішніх настанов. Та, з іншого боку, важливо враховувати, що зв'язок між детермінантами і поведінкою має характер зворотної залежності, коли поведінка, об'єктивуючись як реальний процес, починає еволюціонувати в реверсивному напрямі – від наслідку до причини – й у такий спосіб сама набуває властивостей детермінанти. Та чи інша зміна характеру дії може дати імпульс до початку ланцюгової реакції, результатом якої згодом стане зміна уявлень та почуттів людини, пов'язаних з об'єктом її дії. Поведінка впливає на когніцію й настанови, що в свою чергу готує ґрунт для подальших змін у поведінці особи або ж закріплення тих, що вже сталися [4, 59, 104]. «Це вірно, – наголошує Д. Майєрс, – що деколи ми відстоюємо те, у що віримо, але

вірно й те, що ми віримо в те, що відстоюємо» [7, 163].

Отже, дія породжує певні почуття й думки, вона вимагає від людини пояснення вчиненого, і це пояснення стимулює зміни в її уявленнях та переконаннях. Тому, наприклад, закликаючи громадян до участі в якихось політичних акціях, їх організатори й ідеологи мають передбачати наслідки впливу цих подій на громадську свідомість, що можуть бути глибшими й тривалішими за самі події, і в подальшому стати самостійними збудниками ідентичних поведінкових типів і форм, але вже за межами організаційної ініціативи й контролю колишніх натхненників та, можливо, спрямованих проти них самих. Такий результат стає соціально загрозливим чинником у тих ситуаціях, коли протиборчі політичні табори посилено нагнітають агресивні настрої серед населення, штучно ділять громадян на «своїх» і «чужих», не задумуючись над тим, що агресія, ненависть, психологічний образ «ворога» і т. ін., сформовані, здавалося б, для потреб конкретних ситуацій – окремих тактичних перемог – але апробовані як детермінанти реальної політичної поведінки, здатні за короткий час перетворитися на стереотипні настанови, стати звичкою сприймати все політичне життя крізь призму саме таких гостроконфронтаційних визначень.

Виразним свідченням того, як виконання певних ролей у політиці змінює внутрішній світ суб'єкта та формує нові механізми його психологічної взаємодії зі своїм оточенням, є феномен влади.

Як відомо, існує чимало концепцій влади, які політологія бере до уваги. Та фактично всі вони пояснюють механізм влади як здатність і можливість суб'єкта чинити вплив на своє оточення при одночасній протидії впливам з його боку. Влада є одночасно універсальним і нейтральним поняттям. Як соціальне явище і мотив поведінки вона не належить однозначно ні до хороших, ні до поганих характеристик людської взаємодії. Однак у суспільстві часто переважають настрої недовіри до політичної влади, і більшість громадян схильна думати, що до неї прагнуть тільки дуже користюлюбні натури. Що створює об'єктивні підстави для таких оцінок?

Явище влади «вмонтоване» в систему чотирьох мотивів (аспектів) особистості: а) прагнення чинити вплив на інших людей, що, власне, й викликає потребу у владі; б) потреба в досягненні поставлених цілей; в) потреба в афіліації (англ. *affiliate* – з'єднуватися), тобто бажання жити в злагоді, в єдності з іншими людьми; г) особистий контроль над імпульсами, вміння не піддаватися вирішальним впливам трьох вищезазначених мотивів [2, 77].

Сутність поведінки особи, яка здійснює владу, полягає в знаходженні певного поєднання, балансу між усіма чотирма психологічними аспектами. Мотив влади може бути більшим чи

меншим, але завжди достатнім для прийняття рішення та обов'язково сильнішим за мотив афіліації, оскільки особа, наділена владою, психологічно має бути готовою до того, що її рішення неодмінно викличе незадоволення частини найближчого оточення або населення. З іншого боку, носій влади повинен діяти так, щоб мотив досягнення мети був достатньо сильним для реалізації поставлених ним цілей та водночас не настільки домінуючим, щоб вважати, що його особисті зусилля мають абсолютне значення для забезпечення успіху. Психологічна залежність від подібних самооцінок перетворює користування владою в марнославство та зловживання силовими можливостями, що недопустимо в демократичному суспільстві, правовій державі.

На основі зазначеного доцільно проаналізувати два близькоспоріднені питання політики: характер політичних режимів та стилі лідерської поведінки.

Власне кажучи, способи, методи, засоби, якими діє влада і які визначають характер правлячого режиму, є поведінковими характеристиками влади. Погоджуємося з Є.П. Ільїним, що оскільки «однакові стилі в різних видах діяльності пов'язані з одними й тими самими типологічними особливостями», то це дає підстави думати, «що багато стилів діяльності відображають стиль поведінки, який виявляється в діяльності, але не залежить від її змісту» [6, 169].

Якщо у мотиваційній складовій поведінки можновладців домінуючим значення набуває мотив афіліації, то це відкриває простір для демократичного режиму правління; якщо ж цей мотив слабшає, то посилюються тенденції до авторитаризму й тиранії. (Тут ми не торкаємось питання про спеціальні маніпуляційні засоби, до яких може вдаватися влада з метою затушувати в громадській думці усвідомлення зазначених передумов). Більшість політологів і психологів, істориків та управлінців схильні вважати, що насправді не існує стилю лідерства, який виявився б однаково ефективним у всіх ситуаціях, оскільки різні ситуації потребують різних типів лідерської поведінки або лідерських якостей. Виходить, що ні демократичний, ні авторитарний, ні ліберальний (поблажливий) стиль лідерства априорі не можна вважати кращим або гіршим за якийсь інший.

Та все ж лабораторні дослідження психологів виявили, що демократичний стиль лідерства приваблює до себе більше прихильників і задовольняє членів групи більшою мірою, ніж авторитарний чи ліберальний [12, 1041]. Політологи пояснили б це сутністю самої демократії як соціальної цінності та суспільного ідеалу, прагнення до якого вже само по собі є позитивною ознакою влади. Психологи ж аналізують ситуацію в діапазоні взаємодії двох поведінкових чинників: поведінки лідера (влади) «з акцентом на завданнях», які слід вирішити, та поведінки

лідера «з акцентом на взаємовідносинах» з його оточенням (суспільством) [13, 864]. Якщо лідер орієнтований у першу чергу на виконання завдання, то він виявляється найбільш успішним у двох крайніх ситуаціях: коли його відносини з групою (оточенням) складаються дуже добре або ж коли ці відносини несприятливі, що змушує його максимально мобілізувати владні зусилля, не переймаючись небезпекою зажити слави авторитарного керівника. У ситуаціях посередніх (з помірним ступенем контролю лідера над групою) успішним виявляється лідер, який орієнтується на встановлення довірливих міжособистісних і внутрішньосистемних відносин, тобто лідер-демократ [13, 864; 12, 1041].

Перекладаючи вищезазначене на мову політики, стає зрозумілим, що суспільство не тільки світоглядно, але й психологічно, інтуїтивно більше прагне до демократії як ситуації довірливих, партнерських відносин між нею і владою. Розвинута демократія, що асоціюється з поняттям політичної стабільності, рівноваги інтересів, стійкої легітимності влади, однаково заперечує крайнощі політичної поведінки – що лідерів-автократів, що лідерів-популістів та поблажливих лібералів.

Цікаво також зазначити, що, з погляду психології, важливими для стилю лідерства є природні особливості різних людей та особливості їх нервової системи. Так, «автократи» і «ліберали», порівняно з «демократами», виглядають більш егоїстичними, підозріливими і конфліктними. Зате в «демократів» більш виражена схильність до компромісів, присутній комплекс нерішучості та боязкості [6, 181–182].

Широковживане поняття «харизма» (< χάρισμα – милість, Божий дар; особливе обдарування, інтелектуальна, духовна та інша винятковість особистості, завдяки яким ця особистість має надзвичайну популярність, викликає захват, має владу над іншими) не атрибут якогось окремого стилю лідерства. Більше того, як зауважує відомий фахівець з питань психологічних аспектів влади і лідерства Д. Адаїр, «...харизма не є сутністю лідерства. Звісно, не можна заперечувати, що деякі лідери володіють такою магнетичною силою. Є особистості, які здатні пробуджувати в людях надзвичайне захоплення та бажання йти за ними. Але справжнього лідера можна розпізнати за плодами його зусиль, за тим, чи успішно виконується поставлене завдання, чи створена згуртована команда і чи задоволені по можливості особисті потреби людей» [1, 255].

У поведінковому аспекті вживання термінів «харизматичне лідерство», «лідер-харизматик» тощо не дає підстав для висновку про існування особливого, харизматичного типу політичної поведінки, властивого окремій людині. З нашого погляду, політична харизма – це явище не персонально-поведінкове, а продукт суспільної

(масової) свідомості [9, 195].

Отже, тільки конкретна ситуація може підказати, який з двох акцентів поведінки – «на завданнях» чи «на взаємовідносинах» – має доцільно переважати в діяльності владних осіб. Та за будь-яких умов кожен політик зацікавлений у розширенні кола своїх прибічників. У цьому плані, крім ідеологічних, інституціональних, матеріальних, технологічних та інших можливостей, важлива роль відводиться психологічному ресурсові. Він впливає з тієї особливості психіки людини, що людям більшою мірою властиво пов'язувати себе з переможцями, ніж з невдахами. Як правило, ми прагнемо завоювати прихильність тих, хто має репутацію успішної людини, здатен ставити цілі і досягати їх. Через це обов'язковою якістю лідера є вміння створювати власний імідж переможця.

Психологи радять політикам бути обережними при декларуванні надзвичайно честолюбних цілей, у реалізації яких існує серйозний ризик зазнати поразки та зажити репутації невдахи. Краще дотримуватися «стратегії малих перемог»: поділяти великі проекти на послідовні тактичні кроки з реальними шансами на успіх [2, 78–79]. Така поведінка забезпечує владі кілька переваг: а) легітимує її як ефективно діючий соціальний інститут; б) формує певний імунітет, оскільки громадськість може «вибачити» владі деякі можливі прорахунки на фоні низки інших успішних кроків; в) надає можливість до певного часу не розголошувати кінцевої мети своєї стратегії та при необхідності внести до неї зміни, одночасно уникаючи різкої критики з боку опонентів; г) служить ресурсом соціально позитивного впливу на громадську думку, підтримує у людей оптимістичні настрої, відчуття руху в потрібному напрямі. У той самий час варто пам'ятати, що коли влада, надто переймаючись власним іміджем, намагається приховати від суспільства головний смисл своєї стратегії, не розголошує дані про ризики своєї діяльності і втрачає, то це, зрештою, може визначити авантюрний характер політичної поведінки керівництва країною з усіма його негативними наслідками.

Проблема створення та підтримання політичного іміджу в деяких крайніх інтерпретаційних моделях цього поняття пов'язана з таким психологічним явищем, як «нарцисична особа». Від нарцисизму не може бути забезпечений жоден політик; об'єктивною передумовою формування цього явища служить публічний характер політики, необхідність для можновладців та претендентів на владу «бути на людях», «подобатися виборцям». Нарцисизмові сприяє також одна з витончених і достатньо спекулятивних технологій завоювання прихильності громадян – персоналізація звернень до населення із соціально актуальними ідеями. Людям навіть не спадає думка, що настання

бажаних події чи змін можливе не просто завдяки зусиллям певної політичної команди, а насамперед дякуючи конкретній, винятково привабливій особистості. Політичні технологи безапеляційно повторюють тезу, яка в масовій свідомості має перетворитися на аксіому: «Цю проблему здатен найкраще вирішити тільки цей політик, бо він виглядає краще за інших». Згодом така зовнішня настанова стає інтеріоризованою, тобто перетворюється на стійкий елемент (норму) індивідуальної і масової психології, яка вмотивовує політичну поведінку виборців.

Нарцисичній особі притаманне роздуте відчуття власної значущості. Очевидним у настроях «нарциса» є постійне бажання виставляти себе напоказ, самолюбуватися, переживати почуття задоволення від захопленого враження, яке він викликає в інших людей своїм виглядом та поведінкою. У поведінковому плані психологія нарцисизму виявляється як зневажливе або різко негативне ставлення до альтернативних позицій, істерична, агресивна реакція на критику з боку опозиції, а в стосунках з колегами – як експлуаторський (паразитичний) стиль міжособистісних відносин та когнітивна експансивність (практика постійного повчання інших, як їм належить «правильно» діяти) [8, 431]. У колективному вимірі явище нарцисизму властиве соціальним групам, що ідентифікують себе як різні види еліт, так званій «бомонд» – зокрема й політичний.

Нарцисична психологія практично не уживається з демократичним стилем політичного лідерства. Як правило, демократизм передбачає альтруїстичну (просоціальну) поведінку, спрямовану на благо інших людей та не розрахований на будь-яку зовнішню винагороду. Носія такої поведінки характеризує низка особливих душевних якостей (особистісних диспозицій) – співчутливість, турботливість, почуття обов'язку, відповідальність – і навпаки – відсутність якостей, що не сприяють виявові альтруїзму, таких, як підозрливість, жадібність, скептицизм [5, 218]. Отже, егоїзм та показово-штучна «естетизація» вчинків, які властиві нарцисичній особі, найкраще прислужуються авторитарному вождизмові або поблажливому лібералізму. Зарозуміла поведінка політичних нарцисів із замашками диктаторів живиться психологією людини, «яка очікує, коли нація покличе її на допомогу» [1, 253].

Однією з центральних проблем поведінкового напрямку в науці є проблема мотивації; вона відповідає на запитання «чому?» відносно поведінки. Форми, типи та мотиви поведінки знаходяться в тісних взаємних зв'язках. Проте не можна робити висновки про існування чітких мотивів лише на підставі певних видів поведінки.

Наприклад, якщо виборці різних вікових груп, професій, регіонів країни голосують за одну й ту

ж партію чи беруть участь у спільних політичних акціях, то це ще не є доказом повного збігу їхніх мотивацій. Демонструючи однаковий вибір, окремі групи одного «електорального поля» насправді можуть мати різні ставки в спільній політичній грі. По-перше, через те, що «ефект однодумності» – величина значною мірою умовна, часто це – «ефект приєднання до більшості» внаслідок соціального тиску; по-друге, тому, що у зв'язку з об'єктивно існуючим явищем «соціальної піраміди» завжди виявляється певна диференціація суспільних інтересів; по-третє, слід враховувати, що різні джерела мотивації, завдяки ефектові сумачії, можуть чинити сукупний вплив на поведінку, але посилення мотиваційного збудження відбувається внаслідок зростання сили якогось одного виду мотивації – мотиваційної наддетермінанти – при збереженні інших, які в різних людей або соціальних груп можуть бути дуже несхожими.

Так, роль наддетермінанти здатне відіграти відчуття загальної тривоги, що змушує людей об'єднуватися та діяти спільно. У цьому зв'язку доречно пригадати події 19–24 серпня 1991 р., коли через введення у Москві надзвичайного стану за Акт проголошення незалежності України проголосував фактично увесь склад Верховної Ради («за» – 346, «проти» – 1), включно з комуністами. Проте хто тепер візьметься стверджувати, що політична поведінка в серпні 1991 р. принаймні більшості депутатів-комуністів, які підтримали Акт, дійсно була вмотивована їхніми справжніми намірами досягти виходу України зі складу СРСР?

Мотиваційна система людини дуже складна; її утворюють багато зовнішніх і внутрішніх чинників. Існує чимало теорій, що пояснюють їхню природу та механізм взаємодії: від теорій первинних біологічних драйвів (спонук) або інстинктів, які властиві людині та вимагають свого задоволення, до теорій оперантної поведінки (Б.Ф. Скіннер) – зовнішнього підкріплення тих чи інших дій індивіда та соціального научіння (А. Бандура) – врахування людиною сукупного соціального досвіду. Частина фахівців з питань мотивації наголошують на понятті «внутрішня мотивація». Воно існує для пояснення таких форм і типів поведінки, які не піддаються поясненню на основі спонук або зовнішніх підкріплень і винагород. У цьому випадку головне, що спрямовує поведінку людини, – це вроджені потреби бути компетентною і самостійною, самодостатньою. Вони стимулюють людей до пошуку та вирішення завдань, які максимально відповідають здібностям і можливостям кожного [3, 85].

Мотивацію потрібно розглядати, з одного боку, як певну диспозицію, стан цілеспрямованості, або тенденції до тієї чи іншої дії, а з другого, – як активацію, або збудження [11, 419]. Інакше кажучи, мотивація визначає потенціал і реальність поведінки. Мотивація як реальний

стан з'являється тільки в той момент часу чи в тій ситуації, коли людина дійсно збуджена, тобто насправді вмотивована, активізована, діяльна. Відповідно й поняття мети постає в подвійному значенні: як внутрішньо сформована абстрактна установка і як безпосередня, певним чином спрямована дія, як видимі, матеріальні зміни в результаті поведінки.

Усі ми прагнемо до кращого, але не завжди знаємо, як це зробити. (Можливо, через це й народилося твердження, що народ має таких правителів, на яких заслуговує?.. Або, скажемо точніше, – здатен виокремити своїх очільників із загальної маси людського ресурсу суспільства). Лише усвідомлена, активна політична участь громадян може забезпечити перетворення абстрактних настроїв та уявлень на реальні позитивні стани політичного життя.

На завершення зазначимо: політика є чудовою ілюстрацією того, як соціальні

(групові) інтереси виявляються в діяльності окремих особистостей та залежать від індивідуальних, у тому числі психологічних, властивостей людини. Безумовно, що поряд з іншими людськими якостями (інтелектом, моральністю, духовністю, освіченістю тощо) суттєве значення для формування типу політичної поведінки як рядового громадянина, так і політичного лідера, мають особливості характеру та нервової системи індивіда, його емоційні стани, естетичні схильності. Названі обставини можуть посилювати або послаблювати мотивацію до конкретної дії, зумовлювати її альтернативність та результативність. Психологічні особливості носія влади виконують коректувальну дію при застосуванні ним тих чи інших методів політичного владування, впливають на вміння раціонально поєднувати стратегічні й тактичні засоби політичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаир Д. Психология власти / Пер. с англ. – М.: Эксмо, 2004. – 320 с.
2. Брислин Р.У. Власть: вопросы стратегии и тактики // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха; Науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб.: Питер, 2003. – С. 77–80.
3. Деси Э.Л. Внутренняя мотивация // Психологическая энциклопедия... – С. 85.
4. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.: илл.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер. – 2000. – 512 с.: илл.
6. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.: илл.
7. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.: илл.
8. Миллон Т. Нарциссическая личность // Психологическая энциклопедия... – С. 431.
9. Северинюк В.М. Політичне лідерство в параметрах теорії політичної поведінки // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 27. – С. 187–197.
10. Северинюк В.М. Науково-теоретичні витоки та головні концептуальні засади політичного біхевіоризму // Грані. – 2008. – № 4 (60). – С. 119–124.
11. Фергюсон Е.Д. Мотивация // Психологическая энциклопедия... – С. 419–421.
12. Фидлер Ф., Кемерс М. Эффективность лидерства // Психологическая энциклопедия... – С. 1041–1042.
13. Эндрус Р. Стили лидерства // Психологическая энциклопедия... – С. 863–865.

О.В.ВОЗНЯК

ПОЛІТИЧНА МІФОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ПРЕДСТАВНИЦТВА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Возняк Олена Володимирівна - аспірант відділення політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Перехід до інформаційного суспільства змінює архітектоніку політичного простору і проблематизує статус традиційних ідеологій. Останні втрачають лідерство у зв'язку з послабленням групової ідентифікації і «персональним» ранжуванням подій. Схоже, що політичний міф, який втратив свої позиції в «епоху розуму», знову прагне їх зайняти. Сьогодні вміння створювати і відтворювати міфи, інтерпретувати символи і маніпулювати значеннями стає чи не основною політичною технологією. Славнозвісний PR, якому поклоняється сучасне політичне співтовариство, є нічим іншим, як пересічним технологічним найменуванням маніпулятивної міфології.

Політична міфологія упродовж останніх десятиліть стала об'єктом дослідження численних вітчизняних фахівців, серед яких А.Баранов, А.Белов, В.Волошинов, С.Жаботинська, Л.Зубрицька, В.Карасик, Б.Параханський, Г.Почепцов, О.Рафальський та ін. Однак у доробку дослідників досі бракує узагальнених пояснювальних теорій, які б розкривали глибинні політико-антропологічні культурно-символічні засади артикуляції та представництва суспільно-політичних інтересів. Дослідження проблеми міфологізації суспільної свідомості, а також місця та ролі політичної міфології у процесах формування та представництва суспільно-політичних інтересів на сьогодні залишається надзвичайно актуальним для української політичної науки.

Мета даної статті – виявити і проаналізувати загальні закономірності впливу політичної міфології на інформаційно-комунікативні та політико-культурні процеси в суспільстві, а також механізми артикуляції та представництва політичних інтересів суспільства.

Сучасний політичний міф – цілком прогнозований результат, запрограмований ефект, конструкт, створений зусиллями політтехнологів. Міфологізація світу політики стала вже давно відомою та популярною технологією управління масовою свідомістю, раціоналізованим підприємством, фабрикою міфів, яка невпинно виробляє цілком сучасні продукти та водночас створює аудиторії, які готові споживати цю продукцію.

Нове представництво інтересів громадян організовується на базі політичної рекламістики і режисури. Консультанти, технологи, телемедіуми – ціла армія міфодизайнерів та конструкторів політичного міфа успішно конкурує з ідеологами і духовними лідерами минулого.

У наш час суспільно-політичний міф являє собою систему координат, визначену семіотичну систему, по якій визначається особа в суспільстві; одну з головних складових цієї системи складають політичні лідери, які повинні грати роль своєрідних точок-орієнтирів у топографії політичного простору.

Політичне міфоконструювання в якості основних каналів комунікативного впливу виділяє мас-медіа в аспекті друкарського знака і телебачення, а також кіно – в аспекті візуального знака. Як другорядні канали можна виділити літературу, театр і інші варіанти мови мистецтва і перформансу. Всі вони сприяють створенню художніх і культурних міфів, які є невід'ємною основою міфа політичного. Мас-медіа є цюнайпотужнішим механізмом впливу на масову свідомість і поведінку, тому для міфодизайнера взаємодія з каналами мас-медіа є першорядним завданням.

Трансформували систему представництва суспільних інтересів, сучасні ЗМІ перетворили політику на медіапроцес, одночасно стимулюючи і відповідні зміни в процесі комунікації, що органічно поєдналися з віртуалізацією політичного простору, створенням гіперреальності та іншими новітніми механізмами підтримки рівня громадської лояльності до уряду та водночас конкуренції за державну владу. Так або інакше, але в новому інформаційному суспільстві політична комунікація виявилась найважливішим інструментом формування і саморепрезентації політики, а також представництва та узгодження інтересів і політичних позицій громадськості та органів державної влади.

Політична комунікація формується довкола механізмів представництва інтересів громадян, обговорення владою і громадськістю суворо фіксованого в кожен історичний момент кола питань, які представляють для даних контрагентів істотний інтерес. Все це свідчить про те, що

концепт масової комунікації лише частково може бути використаний для ідентифікації комунікацій у сфері політики.

Якщо узагальнити визначення міфа, то він є базою, котра допомагає людині приймати рішення ще до аналізу певної ситуації. Людина охоче сприймає полегшену інтерпретацію або версію, ніж саме знання, втрачаючи системний образ дійсності. Міф є також способом опрацювання інформації на колективному рівні. Він допомагає структурувати світ і відповідно осмислювати його, відшукувати стабілізуючі чинники, що сприяють припиненню ускладнення дійсності. На думку М. Мамардашвілі, «міф є розповіддю, яка охоплює будь-які конкретні події; тоді вони є зрозумілими і не являють собою проблеми». Міф спрямовує психічні реакції людини від випадкового до постійного, стабілізуючи її мислення, самооцінку й самовизначення у світі.

Міфологія націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного. Вона дає можливість вмістити все, що трапляється в буденному житті, в єдину історичну схему, структуру, кодифікуючи його й переводячи в зразки, які постійно репродукуються. Таким чином, міфологія виконує не тільки посередницьку роль між людиною і реальністю. Вона — своєрідний механізм управління, який управляє людиною, проникаючи в її внутрішній світ, сферу свідомості і підсвідомості, програмує її.

Фіксуєчи порядок речей і направлений на легітимацію існуючого ладу політичний міф, з одного боку, служить концептуальним обґрунтуванням поведінки в суспільстві, а з іншого — може бути основою рушійної відновлювальної сили, яка знищує один соціальний лад і створює інший, і відповідно визначає нові норми поведінки [8, 132].

Таким чином, політична міфологія — це потужний згусток енергії, яка в будь-яку мить може бути виплеснута, спонукаючи маси до певних дій — чи то революцій, чи то бунтів. Все це може призвести до вибору — чи то вибору президента, депутатів, чи то голови сільради.

Сьогодні можна впевнено сказати, що вивчення і продукування міфів стало науковою дисципліною; і не суттєво, як її називають — політологією, психологією, ідеологією, пропагандою, іміджеологією, PR або рекламою. Зацікавленість міфом як засобом артикуляції і модифікації суспільної свідомості визначається його суттю. Синкретичний, нерозчленований початок, який несе в собі міф, цікавий фахівцям, зайнятим у сфері віртуалізації навколишнього простору. Виконуючи роль цілісного соціально-культурного феномена, іманентного історичній епосі, політичний міф відповідає політичному, соціальному і психологічному дискурсу часу, виступає засобом самоідентифікації індивідуума і суспільства.

Як відомо, емоційно-психологічний компонент

політичної культури суспільства включає комплекс ірраціональних чинників у свідомості і поведінці, які є складними і непіддатливими для простого причинно-наслідкового пояснення спонукальних мотивів у діях людей. Такі чинники і виявляються у формі політичних міфів, які стають вірою людей в те або інше «світле», «прекрасне» майбутнє. Як і упередження, політичні міфи стають, головним чином, продуктом емоційної діяльності людей і спираються на суспільні авторитети. Але на відміну від упереджень вони характеризуються відносною довговічністю і продовжують існувати при певних змінах у політичній обстановці.

Сучасні політичні міфи найтіснішим чином переплетені із знаннями та уявленнями про соціальну дійсність. Проте важливішою є їх функція регулятора політичної поведінки на основі емоційно-психологічних механізмів. Вони виступають у ролі своєрідних компенсаторів недоліку наукових знань у сфері політики. Як відомо, наука може забезпечити лише частковий і підлягаючий коригуванню образ реального світу, виходячи з якого не можна бути абсолютно впевненим у правильності своїх дій. Саме таку впевненість і надає політична міфологія, яка є ірраціональною за своєю природою абсолютною вірою в кінцеву перемогу, в досяжність поставлених цілей.

У політичному міфі можна спостерігати символізацію та гіперболізацію фактів і явищ суспільного життя, хоч за визначенням, він повинен сприйматися як реальність, над якою не замислюються. Міф претендує на природність, він сповнений емоційності і сугестивності, залишаючись хронополітичним та водночас відображаючи теперішній час. Відповідно ефективність штучно створеного політичного міфа обмежена просторово-часовим терміном.

Г. Почепцов розглядає міф як універсальну конструкцію, яку завжди можна наповнити конкретним змістом: «Міф з'являється перед нами як сценарій розгортання іміджу, в якому відразу заповнюються до цього порожні ролі друзів і ворогів головного героя. Міф є цілою конструкцією, в цьому його принципова вигідність, оскільки велика кількість потрібних характеристик тепер з'являтиметься автоматично. У випадку підключення міфа вже немає необхідності породжувати цілі тексти, можна тільки натякати, підказуючи істотні характеристики, що підводять масову свідомість до того чи іншого міфа» [5, 351]. Так, політикові досить натягнути «маску» певного міфічного персонажу (привабливого для певної аудиторії) і його впливовість значно підвищиться.

Політичні міфи мають як масову природу (тобто виникають у масовій свідомості, на повсякденному рівні уявлень про політичних лідерів і політичні процеси), так і продукуються «згори» в тому розумінні, що певне політичне рішення або

дія супроводжується його авторами навмисною містифікацією й міфологізацією, орієнтованою саме на масового «споживача». Таке обґрунтування включає потужну емоційну компоненту-прикрашення, захопленість, піднесення або, навпаки, трагічність, стресовість і рішучість до боротьби. Особливість політичного міфа і полягає в тому, що він завжди прагне стати реальністю.

Політична міфологія створює колективну ідентичність серед членів суспільства, виражає їхні загальні інтереси та вподобання, емоційні установки та моральні принципи. Завдяки цьому соціум як спільнота отримує свою безперервність (тотожність, гомогенність). Крім того, політична міфологія як компонент політичної свідомості створює почуття прихильності членів до певного соціуму. А. Дернер пише, що політичні міфи певною мірою формують політичну свідомість, впливають на мислення й дії людей, мобілізують їх; вони «конструюють політичні реалії також й у тому розумінні, що карбують схильність індивідів до дії, тобто поступово виключають певні альтернативи зі спектра можливих реакцій. Таким чином, міф формує не тільки сприйняття, але й, що більш важливо, спрямовує в певне русло емоційні енергії, найчастіше переборюючи наявні моральні й цивілізаційні бар'єри. Якщо конкретна історична ситуація сприймається через окуляри міфічного, то досить елементарні приклади реакції - як, скажімо, загибель людей - можуть переживатися доволіно й разом з тим як логічні й осмислені» [4, 198]. Кожен великий політичний рух пропонує свій міф, сприйнятий як надія, що наповнює змістом колективну дію. Без мобілізуючого міфа в людей і мас не було б на снаги, необхідної для великих діянь, що передбачають, безумовно, самопожертву. Політична дія вимагає абсолютної віри в остаточну перемогу, тому що інакше важко забезпечити мотив колективної поведінки багатьох людей.

Як відомо, в періоди соціальних потрясінь і суспільних криз, у періоди невизначеності або застою стан напруженого очікування провокує суспільну свідомість на міфотворчість. Сьогодні політична міфотворчість набула неабияких масштабів. Активне продукування міфологем пов'язане з нестабільністю суспільства. Відомо, що міфологеми є ефективним механізмом адаптації в складних умовах. За допомогою міфів спочатку віртуально, а потім і реально долають перешкоди, долають нелади, перемагають ворогів. При такій ситуації міф, звертаючись до суспільного несвідомого, до колективних архетипів, виступає нічим іншим, як тим самим ілюзорним образом, який усуває в суспільній свідомості сприйняття суперечності реальності; за реальність береться міф, а сама реальність віртуалізується. Кожна політична сила — чи то в прагненні знищити опонента, чи то в прагненні відновити свої втрачені позиції, чи то в бажанні досягнень — активізується на ґрунті політичної

міфотворчості. Ось чому кожен потужний політичний рух прагне перетворити свої цілі у міфологічні форми, які сприймаються масами як надія, що наповнює сенсом і натхненням їхні колективні інтереси та очікування.

Свідомість соціальних груп практично у всьому дезорієнтована, пригнічена, некритична. Соціальні групи, як правило, дезорієнтовані, неорганізовані, легко переходять з «однієї віри в іншу», змінюючи політичні переконання, іноді на діаметрально протилежні.

Підсвідомо народ прагне не до сили, а до правди, та готовий підтримати того, хто виходить на свідомо нерівний поєдинок. У цей момент в силу вступають політичні міфи. Ці «казки» розповідаються в основному з екранів телевізорів. Політичні міфи мають у своїй основі глибокі дослідження людської психології. Не зважаючи на те, що політичні технології і PR з'явилися порівняно недавно, міфи оточували людей з незапам'ятних часів. Відношення населення до всіх політичних персонажів не поліпшуватиметься, а погіршуватиметься. Цьому процесу можна допомагати, планомірно дискредитувати політичних супротивників нового «героя». Для виконання цього завдання необхідний інструмент - телебачення. «Нові імена», обмежений час і супротивники, що програли, - чинники, які враховуються і плануються. Але тільки їх недостатньо. Бажано, щоб перформанс по розкручуванню «нових персонажів» розгортався на неординарному, стрімко змінному, навіть кризовому соціально-політичному фоні, де герої або героїні могли б продемонструвати свою ефективність і дієвість [6, 257].

Численні події сучасного політичного життя кардинально змінили суспільні настрої, відбулась мілітаризація масової свідомості. Будь-яка кампанія в ЗМІ сьогодні розвивається по законах драматичного видовища. У міфі завжди є головний герой (протагоніст) і лиходій (антагоніст), є критичні обставини і ускладнення, які герой постійно долає - так дія розвивається. Нарешті, є фінал, який поки невідомий публіці. Передвиборна кампанія, що завершилася, - ніщо інше, як видовище, спектакль.

Німецький філософ Е.Касіпер, пояснюючи це явище, писав, що людина «не протистоїть реальності безпосередньо, вона не стикається з нею обличчям до обличчя... І в той же час людина не може жити в світі суворих фактів або згідно з своїми безпосередніми бажаннями і потребами. Вона живе швидше серед уявних емоцій, в надіях і страхах, серед ілюзій і їх втрат, серед власних фантазій і марень» [3, 216]. Іншими словами, між реальністю і людиною повинно бути ще щось, необхідний посередник, який допоміг би індивідуумові сприйняти реальність, виробити відношення до неї. Однією з таких форм є міфологія, в яку можна «упакувати» реальність.

Таким чином, сучасна політична міфологія є не

просто посередником між людиною і реальністю. Міфологія — це своєрідний механізм управління: вона управляє людиною, проникаючи в її внутрішній світ, сферу свідомості і підсвідомості, програмує її. Політична міфологія задає як початок, так і кінець дії людини в певних умовах, вписуючи її в ієрархію суб'єктів і подій. Міфологія по суті є інструментальною: вона продукує людину певного типу, здатну на певні вчинки.

Міфотворчість була і залишається природною формою буття суспільства: стабілізуючи світ, міф знижує ступінь його невизначеності. Отже, жодне суспільство не може обійтися без міфологізації. І будь-яка комунікація в сучасній ситуації пов'язана, насамперед, з процесами

реміфологізації, без чого неможлива будь-яка маніпуляція.

Сучасна політична міфологія — ефективний інструмент, заснований на знанні людської природи, який цілком усвідомлено задіяний у різноманітних суспільно-політичних процесах, сучасних комунікаційних явищах та інформаційних війнах. Політика сьогодні стає раціональною формою використання ірраціональної суті суспільних груп, які свої інтереси готові усвідомлювати тільки в яскравих образах і містичних одкровеннях. Тому політичний міф стає свого роду артикулятором цих інтересів та репрезентатором їх у суспільно-політичному житті суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політики (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія. - К.: Либідь, 2001. - 334 с.
2. Дмитриев А.В., Латыпов В.В., Хлопов А.Т. Неформальная политическая коммуникация. - М., 1997. - 138 с.
3. Кассирер Э. Философия символических форм. - М., 1990. - 426 с.
4. Кольев А. Политическая мифология: Реализация социального опыта. - М.: Логос, 2003. - 384 с.
5. Почепцов Г. Имиджелогия. - М. - К., 2001. - 352 с.
6. Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. - М., 1996. - 352 с.
7. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. - СПб., 2001. - 461 с.
8. Цуладзе А. Политическая мифология. - М., 2003. - 384 с.

Е.А.СЕНЮШКИН

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ФАКТОР РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Сенюшкин Евгений Александрович - старший преподаватель кафедры политических наук и социологии Таврического национального университета им.В.И.Вернадского

В условиях глобализации экономических, политических и культурных процессов современное общество оказалось на грани исчерпания ресурсов планеты. В связи с этим актуализировалось осмысление угроз, вызванных приближением масштабов деятельности человечества к границам устойчивости экосистем и экосферы Земли. Это обстоятельство связано как с разрушением биосферы в целом, так и с исчерпанием ресурсов планеты, в результате чего формируется качественно новый контекст экополитического развития. В связи с этим перед современным человечеством встали вопросы о возможности увеличения устойчивости экосистем, об отказе от нелимитированного потребления и переориента-

ции его на экологически сбалансированное развитие, об алгоритме практического воплощения экологических подходов в публичной политике.

Поиск ответов на эти вопросы нацеливает на исследование ключевых факторов реализации концепции устойчивого развития, среди которых определяющее значение имеет взаимодействие государства и гражданского общества.

Теоретические проблемы, связанные с концепцией устойчивого развития, разрабатывают такие авторы, как С.Алексеев, Н.Беломятцева, О.Васюта, Э.Гирусов, А.Гранберг, В.Данилов-Данильян, О.Лазор, К.Лосев, Л.Мельник, Н.Моисеев, Н.Реймерс, А.Урсул, М.Циканов, Е.Шопхоев и др.

Основополагающие идеи, касающиеся функционирования гражданского общества и его взаимодействия с государством содержатся в классическом философском наследии, которое составляют труды Б.Спинозы, Т.Гоббса, Дж. Локка, Г.Гроция, Ж.-Ж.Руссо, Г.Гегеля и др.

В современных украинских исследованиях гражданское общество рассматривается в различных аспектах: на концептуальном уровне - в работах В.Шинкарука, М.Мокляка, В.Баркова, Ю.Корнилова, Е.Лазоренко, Ю.Теплицкого, В.Трипольского, как механизм развития демократии - в исследованиях В.Степаненко, О.Мурашина, А.Серанта, Ю.Привалова, Ю.Сапелкина, В.Кременя, В.Ткаченко, Ф.Конака; в контексте прав и свобод человека и их гарантий - в публикациях В.Горбатенко; как партийная система общества - в трудах А.Билоуса, Ш.Авинери; в контексте развития местного самоуправления - в исследованиях В.Черного, В.Кампо, А.Рыбакова, А.Беляева; как система общественных организаций - в публикациях М.Ищенко, М.Ходаковского, В.Полохало, Е.Андроса и др.

Однако проблема, обозначенная в заглавии статьи, в отечественной научной литературе раскрыта недостаточно полно. В частности, остается недостаточно исследованной роль взаимодействия органов государственной власти, политических партий, общественных организаций и бизнес-структур в решении экологических проблем. В связи с этим целью данной статьи является анализ механизмов взаимодействия государства и гражданского общества в интересах устойчивого развития.

Как показывает обзор исследований, посвященных проблеме «устойчивого развития», этот термин был введен для изучения отношений человека, общества и природы. При этом для того, чтобы развитие было устойчивым, следует учитывать не только его экономические аспекты, но и социальные и экологические факторы. Об этом, в частности, говорится в докладе «Всемирная стратегия охраны природы» (1980), представленном Международным союзом охраны природы и природных ресурсов [10]. Связь экономического и социального развития с проблемами окружающей среды была отмечена также в Декларации Первой конференции ООН об окружающей среде (Стокгольм, 1972).

Термин «устойчивое развитие» получил широкое распространение после публикации доклада, подготовленного в 1987 году Международной комиссией по окружающей среде и развитию при ООН во главе с премьер-министром Норвегии Гру Харлем Брунтланд [4]. Перед комиссией была поставлена задача «Глобальной программы изменений». Эти изменения Международная комиссия назвала термином «sustainable development», получившим русский перевод как устойчивое развитие. В дальнейшем термин был закреплен

ЮНИСЕД, где ему попытались придать более конкретные и даже программные формы.

Основным механизмом реализации концепции устойчивого развития является эффективная экологическая политика, которая основывается на взаимодействии органов государственной власти, политических партий, общественных организаций и бизнеса.

Существует множество подходов к пониманию сущности экологической политики. Так, экологическую политику одни исследователи сводят к системе конкретных мер, предпринимаемых властными структурами по защите окружающей среды [7, 24]. Другие видят в ней не только действия, направленные на защиту природы, но и рациональное использование природных ресурсов, обеспечение нормальной жизнедеятельности человека [5, 18].

Исходя из того, что субъектами экополитики могут являться государство (основной субъект), политические партии, социальные движения, общественные организации, отдельные индивиды, транснациональные корпорации и т.п., в данной статье, используя термин «экополитика», мы будем иметь в виду взаимодействие различных экономических, политических и социальных структур, направленных на реализацию стратегии устойчивого развития.

Таким образом, современную экологическую политику мы рассматриваем как деятельность индивидов, государственных и негосударственных органов, использующих средства, формы и методы политической системы общества с целью охраны, оздоровления и воспроизводства окружающей природной среды, бережного и рационального использования природных ресурсов и их воспроизводства, сохранения жизнедеятельности индивида, развития общества и человеческой цивилизации в целом.

Одним из наиболее влиятельных акторов публичной экологической политики являются экологические движения. Следует отметить, что в политической науке длительное время преобладали представления об экологическом движении, которые сводились в основном к движению «зеленых», стремящихся при проведении акций «действовать против государства и без государства» [2, 49]. Такой взгляд был оправдан, когда экологические проблемы носили в большей степени национальный характер, а государства выступали оппонентами общественным экологическим организациям. В современных условиях, когда экологические проблемы приобрели глобальный характер, а в политическом пространстве большинства стран прочно утвердился дискурс публичности в политике, характер взаимоотношений государства и экологических движений приобретает новый ракурс. В силу осознания на уровне политической культуры негативных тенденций в развитии глобальной экологической ситуации, а также под давлением общественности, многие демократи-

ческие государства формируют государственные экологические структуры, призванные регулировать отношения человека с природой и пытаются через международные институты проводить консолидированную экологическую политику, шире привлекать общественные экологические организации к публичному управлению.

В реализации концепции устойчивого развития особую роль играют международные неправительственные организации. Широко известны экологические инициативы международных организаций, действующих под эгидой ООН: ЮНЕСКО, ФАО - продовольственная и сельскохозяйственная организация, ВОЗ - Всемирная организация здравоохранения, ВМО - Всемирная метеорологическая организация, а также других организаций: МАГАТЭ - Международное агентство по атомной энергии, региональных организаций: Европейский Союз, Совет Европы, Организация экономического сотрудничества и развития, Азиатско-Африканский юридический консультативный комитет, Экологическая организация независимых государств, бывших республик СССР, Совет Европы, Европейская конференция министров, отвечающая за региональное планирование (СЕМАТ) и другие. Одним из направлений деятельности этих организаций является разработка нормативных документов и реализация программ экологической направленности. Так, принята Конвенция ООН по морскому праву, в которой обозначены меры по защите и сохранению морской среды, мирового океана и его ресурсов, провозглашена Всемирная хартия охраны природы, принята программа ООН по окружающей среде - ЮНЕП, для фиксирования изменения в биосфере, создаются Глобальная система наблюдения и Глобальная система мониторинга окружающей среды (ГСМОС), создана Международная комиссия по окружающей среде и развитию и т.д.

Как свидетельствует текст Ежегодного обзора изменений состояния окружающей среды, подготовленного ЮНЕП в 2006 году, дальнейшее продолжение процесса ратификации важных многосторонних природоохранных соглашений свидетельствует о все большей приверженности стран делу решения глобальных экологических проблем. В частности, значительно увеличилось число участников относительно Киотского протокола к Рамочной конвенции ООН об изменении климата и 2 конвенций, касающихся химических веществ - Роттердамской и Стокгольмской конвенций, вступивших в силу в 2004 году [6, 78].

В настоящее время международные организации, включающие в свою деятельность экологические программы, являются эффективным средством объединения интеллектуальных, материально-технических и финансовых ресурсов для решения наиболее актуальных проблем в экологической сфере. Кроме того, междуна-

родные организации, действующие в интересах устойчивого развития, дают возможность заинтересованным государственным, общественным и частным учреждениям, фондам, союзам предпринимателей устанавливать взаимовыгодные деловые связи и партнерские отношения.

Сотрудничество органов государственной власти и международных организаций в осуществлении экологической деятельности на региональном уровне целесообразно проанализировать на примерах экологических программ ПАСЕ, ОБСЕ и НАТО. Например, ПАСЕ приняла резолюцию «О формировании глобальной системы предупреждения и преодоления последствий природных катастроф и устранению последствий стихийных бедствий» (МФКК), противодействие стихийным бедствиям входит в программы действий ОБСЕ и других международных организаций, а также в национальные стратегии многих стран и программы их международного сотрудничества, например, в программу сотрудничества Украины и НАТО.

Кроме того, усиливается участие эконоНПО в публичном управлении, активизируется процесс экологизации общественных организаций. Через демократические процедуры они стремятся непосредственно войти во власть и определять экологически направленную политику государства, муниципалитета. В последние десятилетия существенно активизировалась их деятельность во многих странах (Германия, Великобритания, Швейцария и др.), там растет число экологических организаций, усиливается их авторитет в обществе и увеличивается представительство во властных структурах. Многие экологические организации добились существенных результатов в получении властных полномочий на местном, региональном и федеральном уровнях. В частности, это подтверждает опыт экологической деятельности движения «Гражданские инициативы» в Федеративной Республике Германии.

Наиболее громкий резонанс в ФРГ вызвал ряд акций протеста 1977-1979 гг. против строительства объектов ядерной энергетики (Брокдорф, Вюль, Горлебен, Гронде), в которых принимали участие не только местные отделения «Гражданских Инициатив», но и активисты из разных регионов ФРГ. Тем не менее, ощутимого эффекта эти акции протеста не дали. Это обусловило необходимость создания собственных политических структур, которые бы смогли самостоятельно защищать интересы движения парламентскими методами и использовать представительную трибуну для пропаганды своих идей. К этому процессу подключились группы разной идеологической «окраски», которых часто объединял лишь лозунг защиты окружающей среды. Первые успехи на местных и региональных выборах конца 70-х гг. оказывали содействие консолидации отдельных экологических организаций и групп.

Важным событием общественно-политической

жизни ФРГ стало проведение в ноябре 1980 г. Крефельдского форума под лозунгом: «Всем нам угрожает атомная смерть. Никаких ракет в Европе!». В форуме приняли участие несколько сотен участников. На форуме было принято обращение, в котором участники призвали общественность с помощью давления повлиять на руководство страны ради разоружения. Этот документ получил название «крефельдский призыв», и первыми его подписали, кроме инициаторов форума, большая группа известных деятелей культуры, науки и искусства. Призыв подействовал: в демонстрациях и митингах приняли участие сотни тысяч участников. В июне 1981 г. под «крефельдским призывом» стояло уже больше 1 млн. подписей, что свидетельствовало об огромном потенциале антиракетного движения, в котором активную роль играли «зеленые» [2, 124].

Как показывает опыт ФРГ, экологические движения, партии и неправительственные организации в современном мире являются активными акторами публичной политики. Сегодня их деятельность по решению глобальных и национальных экологических проблем уже не может ограничиваться только экологическими акциями. Глобализация экологических проблем требует от экологических НПО всего мира концентрации усилий на деятельности, связанной с вхождением представителей экологических НПО во власть, более широким участием организаций в публичном управлении, экологизацией органов государственной власти и местного самоуправления, СМИ, политических партий, церкви, профсоюзов и других общественных организаций. Только при таком подходе будут создаваться условия для того, чтобы государство проводило рациональную внутреннюю и внешнюю экологическую политику, стало активным субъектом мирового экологического движения, способного изменить негативную тенденцию в развитии глобальной экологической ситуации.

Особенность современного этапа в развитии экологических движений в Украине – это расширение экологического движения, повышение профессионализма НПО. В связи с этим возникает необходимость объединения организаций для конструктивного решения первоочередных проблем, связанных с реализацией концепции устойчивого развития.

Как пример эффективного взаимодействия организаций Украины и зарубежных стран, занимающихся экологической деятельностью, можно привести проведение Экофорума Киев – 1995, который собрал одновременно более 250 представителей экологических НПО из стран бывшего СССР и США. В результате проведения форума был начат проект по информационной поддержке деятельности экологических НПО, в рамках которого был издан справочник «Гражданские организации и экология. Беларусь, Молдова, Украина», а в 1996 г. увидел свет новый справочник, в

который вошло практически вдвое большее количество экологических НПО Беларуси, Молдовы и Украины. Третий сборник был опубликован Инициативным центром содействия активности и развитию гражданского общества «Единение» совместно с Представительством ISAR, Inc в Украине в 2001 году под названием «Пособие для сотрудничества» [1].

В сборник вошли сведения о реализованных проектах, об участии в конкретных акциях, которые характеризуют деятельность более 400 украинских НПО и содействуют в поиске партнеров. Целью этого издания явилось представление организации, помощь в установлении партнерских связей с другими НПО, обмен опытом, повышение информированности о деятельности экологических НПО в Украине.

Формирование и реализация публичной экологической политики в Украине предполагает усиление экологического гражданского контроля деятельности органов государственной и муниципальной власти. Украинской власти было бы целесообразно взять на вооружение зарубежный опыт и не отталкивать экологические НПО от общегосударственной и региональной политики, как это делается сейчас, а наоборот стремиться наладить с ними конструктивный диалог, привлекая для проведения независимой экологической экспертизы и экологического контроля государственных, муниципальных проектов, а также бизнес-проектов.

Современная ориентация украинской государственной власти должна быть рассчитана на более активное участие неправительственных экологических организаций в законотворчестве. Обществу нужны экологически ориентированные законы. Следует учитывать и то обстоятельство, что ранее действующие законы об экологической экспертизе и экологическом контроле практически не давали возможности развиваться бизнесу. Поэтому в правовом плане целесообразно найти разумный баланс интересов бизнеса и природоохранных организаций.

Участие бизнеса в формировании и реализации экологической политики активно проявляется во всех странах мира. Чаще всего представители бизнеса являются структурообразующими элементами групп интересов.

В отличие от политических партий группы интересов не ставят перед собой задачу по завоеванию власти и определению политической стратегии развития общества. Они создаются для решения конкретных проблем в интересах определенных социальных слоев или групп, чьи настроения и пожелания они выражают и защищают.

В этой связи особую роль в реализации принципов концепции устойчивого развития могут играть союзы и ассоциации промышленников и предпринимателей, которые выражают интересы как крупного, так и среднего, малого бизнеса.

Эти активные группы бизнес-сообщества предпочитают работать непосредственно с высшими представителями государственной власти: министрами, политиками, депутатами парламента и т. д.

В условиях стабильной демократии формируются и закрепляются два типа взаимных связей между представителями бизнеса и государственными структурами. Во-первых, может создаваться государственно-политическая сеть, имеющая неформальный характер, которая включает партии, группы интересов, неформальных экспертов и представителей органов исполнительной и законодательной власти. Они поддерживают постоянные контакты между собой, обмениваются информацией и в случае совпадения интересов могут объединить свои ресурсы и усилия в решении определенного вопроса.

Во-вторых, может сформироваться так называемый «железный треугольник»; когда для защиты и проведения экологической политики объединяются структуры, действующие в определенной сфере. Как правило, это депутаты парламента, представители исполнительных органов власти и члены общественных организаций (групп интересов), действующие в конкретной сфере.

Важным направлением реализации концепции устойчивого развития является обеспечение участия в осуществлении экологической политики украинского бизнеса на взаимовыгодной основе. Для этого необходима реализация ряда мер, способствующих осознанию бизнесом того, что ведение экологически «чистого» предпринимательства является экономически выгодным. Очевидно, что на общности интересов общества и бизнеса в обеспечении здоровья граждан и экологической среды может строиться взаимовыгодное сотрудничество с целью разработки и реализации правовой основы для экономически ориентированного и социально-ответственного бизнеса. Это может быть участие в подготовке проектов экологического законодательства, в развитии элементов гражданского общества, участие в благотворительности и т. д.

Анализ зарубежного опыта экологического партнерства государства и бизнеса подтверждает эффективность социально ответственного подхода к бизнесу, который рассматривается как «свободный выбор, который осуществляет корпорация, принимающая бизнес-решения, или осуществляющая инвестиции, поддерживающие социальные инициативы, направленные на повышение благополучия сообществ или защиту окружающей среды» [3, 191]. При этом термин «сообщество» трактуется широко и включает работников корпорации, поставщиков, дистрибьюторов, неприбыльные общественные организации и правительственные учреждения, общественность.

В последнее десятилетие в западных странах наметилась тенденция, когда более ответствен-

ные подходы к ведению бизнеса внедряются не в результате регуляторных требований, жалоб потребителей или давления со стороны групп, отстаивающих определенные интересы, а в результате предварительного исследования корпоративных возможностей решения социальных, в том числе и экологических проблем. Движущей силой подобных перемен являются гражданский контроль и другие механизмы общественного влияния, в результате которых деятельность кампаний становится более открытой. В этой связи уместно сослаться на одно из положений экологической программы компании Моторола, в котором, в частности, говорится следующее: «Моторола мечтает о таком будущем, когда на наших заводах не случится ни одной аварии, когда они не будут производить отходы, а выбросы в атмосферу не будут вредными, когда будут эффективно использоваться энергоресурсы, а отработанная продукция будет ресурсом для производства новой... Мы стоим на пороге новой эры, когда каждый из нас – корпорация, гражданин, правительственная или общественная организация – сможет принять участие в исцелении нашей планеты. Больше нельзя позволять себе действовать в одиночку. Все мы связаны друг с другом, все мы являемся частью единого мира, и все, что мы делаем, влияет на этот мир. Когда мы приносим вред окружающей среде, то вредим сами себе. В новом тысячелетии мы должны научиться жить в гармонии с нашей планетой» [8].

Целью экологической политики компании Моторола является охрана и рациональное использование природных ресурсов и внедрение ответственных бизнес-подходов по трем основным направлениям: охрана земельных ресурсов, защита атмосферы и сохранение водных ресурсов [9].

Среди программ по охране земельных ресурсов можно назвать программу Агентства по охране окружающей среды «Выбрасывай разумно», которая предусматривает уменьшение объемов твердых бытовых отходов и участие в которой для компаний является добровольным. С 1994 года, когда Моторола присоединилась к этой акции, на заводах компании было переработано 125 тысяч тонн отходов. В 2000 году Агентство по охране окружающей среды назвало компанию Моторола одним из трех своих лучших партнеров в реализации программы «Выбрасывай разумно», тем самым признав достижения компании в уменьшении количества отходов. Кроме того, в 1992 году Моторола стала вторым в мире производителем электроники, который отказался от использования хлор-фтор-углеводных соединений. Эти усилия компании были отмечены специальной наградой Агентства по охране окружающей среды за инновационные технологии, способствующие сохранению озонового слоя планеты.

В зарубежных странах экологические инициативы бизнес-структур, как правило, встречают поддержку со стороны органов государственной

власти и местного самоуправления. Как утверждает американская организация «Бизнес за социальную ответственность», к компаниям, использующим ответственные бизнес-подходы, проявляется более лояльное отношение со стороны контролирующих государственных органов: во многих случаях такие компании сталкиваются с меньшим количеством проверок, им предлагают упрощенную или более быструю процедуру выделения земельных участков, получение лицензий на хозяйственную деятельность и других разрешений. Федеральное законодательство США предусматривает уменьшение или даже отмену штрафов для корпораций, которые могут доказать, что занимаются «корпоративной экологической деятельностью и утверждают соответствующие этические нормы» [3, 200].

Выводы:

1. Наличие взаимодействия между органами государственной власти, политическими партиями, общественными организациями и бизнес-структурами позволяет вести речь о новом качестве публичной экологической политики, в русле которой осуществляется реализация базовых принципов концепции устойчивого развития.

2. Наиболее влиятельным актором политики, ориентированной на реализацию концепции устойчивого развития, являются международные

экоНПО, которые акцентируют внимание органов государственной власти и мировой общественности на глобальных, национальных и региональных экологических проблемах, участвуют в формировании международного и национального экологического законодательства, корректируют политику международных институтов и органов государственной власти с учетом решения экологических проблем, участвуют в формировании и реализации экологических концепций преобразования местных сообществ и предпринимают другие меры в интересах устойчивого развития.

3. Как показывает анализ зарубежного опыта, экологически ответственные подходы к ведению бизнеса внедряются в результате предварительного исследования корпоративных возможностей решения экологических проблем. При этом экологические инициативы и социальная ответственность бизнес-структур должна поддерживаться органами государственной власти и местного самоуправления. С этой целью целесообразно развивать гражданский контроль и другие механизмы общественного влияния.

4. Наиболее перспективным направлением для дальнейших исследований заявленной темы можно считать использование сетевого подхода к изучению горизонтальных взаимодействий в обществе, которые могут быть задействованы в интересах устойчивого развития.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Довідник українських НГО, які працюють у галузі екології: посібник для співробітництва. – Київ: ІСАР «Єднання», 2001. – 220 с.
2. «Зеленые»: идеология и политика. - М.: Политиздат, 1985. – 346 с.
3. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність, Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Ф.Котлер, Н.Лі. [пер. з англ. С.Яринич]. – К.: Стандарт, 2005. – 302 с.
4. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию ООН. – М.: Право, 1989 – 86 с.
5. Развалихин А. А. Экология и политика / А. А. Развалихин. — М.: Академпресс, 1996. – 258 с.
6. Обзор изменений состояния окружающей среды 2006. Ежегодник ГЭП. – ЮНЕП. Программа Организации Объединенных Наций по окружающей среде. – Мальта: Progress Press Ltd, 2006. – 82 с.
7. Теркулов Ю.К. Экологический императив.Философский анализ / Ю.К.Теркулов. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 224 с.
8. Motorola Inc., Motorola and the Environment: Motorola's Environmental Vision
9. <http://www.motorola.com/EHS/environment>.
10. Motorola Inc., Motorola: Leadership Programs to Protect the Environment
11. <http://www.motorola.com/EHS/environment/leadership>.
12. World Conversation Strategy: Living Resource Conversation for Sustainable Development.
13. IUCN // UNEP // WWF. – 1980. – 86 p.

В.С. СЕРГЄЄВ

ПОЛІТИЧНІ МЕРЕЖІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ

Сергєєв Вячеслав Сергійович - доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, кандидат політичних наук

Проблема функціонування політичних мереж в інформаційному суспільстві виступає важливою проблемою сучасної політичної науки. З огляду на підвищення рівня інтенсивності передавання політичної інформації та ускладнення процесів прийняття політичних рішень, інформаційне суспільство є концептом, який позначає новий вимір засад функціонування та нових принципів зв'язку з соціальним середовищем. Застосування інформаційних технологій передбачає радикальні зміни у суспільній свідомості. Дані зміни спричиняють фрагментацію соціальної структури та горизонтальних зв'язків, що формують мережу соціальних ідентичностей та ролей. Вказані зміни вирішальним чином обумовлюють процеси політичної поведінки індивідів та груп, що створює нову структуру аналізу взаємин влади та суспільства. В умовах кризи політичного управління політичні мережі мають стати істотним ресурсом покращення зворотного зв'язку між політичною системою та зовнішнім середовищем.

Серед останніх публікацій, на які спирається автор даної статті, чільне місце посідають роботи В. Бейкера [1], П. Богасона [2] та В. Броуна [3]. В них розглянуті теорія та практика організації соціальних мереж у США [1], визначені пріоритети мережевої логіки для прийняття рішень у системі публічного управління [2], а також вивчено окремі аспекти впливу інтересів політичних акторів всередині політичних мереж [3]. Проте залишаються нерозглянутими важливі аспекти взаємодії політичних мереж та інформаційного суспільства.

Метою роботи є дослідження ключових концептуальних зв'язків між функціонуванням інформаційного суспільства та напрямками розвитку сучасних політичних мереж. Завданнями роботи виступають вивчення а) теоретичних та б) практичних передумов вивчення взаємовпливу інформаційного суспільства та політичних мереж.

Виклад матеріалу з повним обґрунтуванням положень. Політичні ризики в умовах інформаційного суспільства набувають нових форм. Вони стосуються переважно інфраструктури, що може бути зруйнованою або пошкодженою як внаслідок техногенних чинників, так і внаслідок некомпетентності персоналу та людського фактора. Трансляція владної

волі як владного прояву в умовах інформаційного суспільства істотно проблематизується. Існує можливість зміни понять владної переваги на апаратну керівну позицію. Важливим чинником стає також економізація політики в умовах інформаційного суспільства. Досягнення політичної мети нерідко підміняється поняттям економічної доцільності. Політичні гравці все частіше грають за правилами ринкового середовища. Тому специфікою функціонування політичних мереж в інформаційному суспільстві є зменшення ваги у внутрішньо мережевих зв'язках конвенційних домовленостей, що потребують мовної та мовленнєвої компетенції та особливої комунікативної поведінки та навичок. Все частіше комунікація всередині політичних мереж відбувається опосередкованим чином. Логіка мотивації учасників політичних мереж також змінюється. Модель політичної клієнтелі позбавляється свого сенсу, оскільки зникає або послаблюється вертикальна залежність ланок політичної мережі.

Розкриття обумовленості розвитку сучасних політичних мереж особливостями існування інформаційного суспільства слід починати з аналізу видозміни соціальних та соціально-психологічних зв'язків між окремими індивідами та групами. До вказаних змін входять як нове соціальне почуття, так і психологічні чинники сприйняття реальності. Технологічні новації інформаційного суспільства докорінно перетворюють причинно-наслідкові залежності людського існування, остаточно закріплюючи розрив із традиційними пріоритетами, що намітився у часи індустріального суспільства. На думку вітчизняних учених, сучасні інформаційні технології забезпечують широке коло варіантів включення людей до системи обігу та трансферу інформації. Так, А. В. Колодюк вважає, що «основні характеристики самого інформаційного суспільства показують те, якими будуть результати використання електронного залучення, як сучасного трансформаційного інструмента. Отож для населення інформаційне суспільство само по собі є альтернативою, що означає право вибору. Від масштабів такого вибору й буде в основному залежати та міра, в якій кожен з нас живе в інформаційному суспільстві. Наприклад,

для когось виявиться достатнім користуватись електронною поштою і така людина в принципі вважатиметься тим/тією, хто хоча б у такий спосіб використала можливості інформаційного суспільства, а хтось бажатиме максимального використання переваг такого суспільства з незгасаючим бажанням отримувати від цих можливостей більше і більше позитиву» [6, 9]. Тобто, рівні попиту на інформаційне суспільство звичайно відрізнятимуться. Відрізнятимуться вони також і внаслідок впливу множини соціально-економічних, психологічних та побутових факторів (які однозначно підтверджують наші висновки щодо критеріїв електронної готовності). За умов надання громадянам нових можливостей – попит зростатиме і таким чином можна буде вважати, що на практиці проходить реалізація одного з найбільш важливих пріоритетів сучасності, а саме – навчання протягом усього життя.

Істотно важливим чинником обумовленості розвитку політичних мереж сучасності реаліями інформаційного суспільства слід вважати економічну детермінацію інформаційних обмінів та економічну логіку функціонування технологічних структур. Вага даного чинника зростає через його надзвичайний та динамічний вплив на еволюцію соціальної структури. Даний аспект також потрапляє до поля зору вітчизняних науковців, даючи змогу висувати певні рекомендації із корекції державної політики. Зокрема, Т. В. Єршова зауважує, що одним з провідних сценаріїв розвитку трансформаційних суспільств є формування економіки, заснованої на знаннях. «Це шлях розвитку інформаційного суспільства, де основна ставка робиться на розвиток науки, інновацій, культури, інформаційної індустрії і людського капіталу. Тут потрібна активна державна політика, заснована на продуманій стратегії. Важливою умовою успіху в процесі створення і реалізації такої стратегії є зацікавлена участь і тісне співробітництво всіх сил російського суспільства. Мова йде про цілковито новий і ще незвичний феномен – соціальне партнерство, що майже дорівнює соціальному контракту, але лише за умов не індустріального, а постіндустріального суспільства», – вказує київська дослідниця [6, 6].

Особливістю інноваційного розвитку, яка відображається на логіці функціонування політичних мереж сучасності, слід вважати перетворення магістральних залежностей соціальної структури від економічних процесів. Внаслідок чого на перший план виходить проблема соціального партнерства та соціального капіталу. Первинним та найбільш пріоритетним напрямком стає створення належних умов для розвитку соціального капіталу, класу інтелектуалів, елітарного прошарку, представники якого розумітимуть, що без розвитку інформаційних процесів у будь-якій сфері соціально-економічного життя сучасного суспільства поступ уперед

не можливий. «Стагнація ж сьогодні – це, як і колись, – «рух на місці». Більше того, у сучасних умовах розвитку ця тенденція посилюється ще й тим, що поруч з розвитком інформаційного суспільства має місце ще один вид соціального розподілу – інформаційний або ж цифровий. Відтак сучасний світ можна умовно поділити також на «інформаційно багатих» та інформаційно бідних», – вважає Т. В. Єршова [6, 7].

Феноменом нашого часу є прискорення соціального прогресу на основі інформаційних технологій, розвиток усвідомлення, в тому числі й політичного. Це зумовлює виняткову вагу проблеми соціально-політичної детермінанти суспільного розвитку в умовах глобальної інформатизації. Тому актуальним постає завдання відображення стану інформаційного суспільства на глобальному та локальному рівнях. Зокрема, Я. А. Жаліло вказує, що «великого значення набуває створення умов для ведення венчурного бізнесу та формування кластерів (регіональних та/чи галузевих об'єднань) інноваційних підприємств. Держава має цілеспрямовано надавати правове та методичне сприяння утворенню малих підприємств інноваційного спрямування, іншим формам самостійного інвестування заощаджень та самозайнятості населення, спрямованих на активізацію інноваційної діяльності та розвиток людського капіталу нації» [5, 6]. Між тим, слід чітко розуміти, що розвиток цих форм діяльності саме в рамках розвитку сектора ІКТ можливий лише в «полі тяжіння» великих корпорацій (можливо, й зарубіжного походження), що діють на українському ринку.

Таким чином, для перспектив розвитку політичних мереж стає очевидним, що ніяке соціальне життя неможливе без інформації, без спілкування та комунікацій. Інформацію в контексті розвитку політичних мереж слід розглядати як двигун суспільного та технічного прогресу, як вузловий пункт прийняття рішень, який відокремлює загальне та особливе. Начиним прикладом успішного втілення в життя ідеї інформаційного суспільства служать його практичні моделі, які в багатьох аспектах успішно реалізуються в країнах Північної Європи, США, Японії, Китаї, Сінгапурі та ін. Проте слід наголосити, що розвиток інформаційного суспільства в цих країнах визначний пріоритетом державної політики. Внаслідок формування основ інформаційного суспільства має відбутися зміна чинників економічного зростання та переорієнтація на ті з них, які базуються на розширенні внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, зміцненні конкурентоспроможності національної економіки. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій до традиційних галузей української економіки повинно істотно підвищити їхню конкурентоспроможність на

внутрішньому та зовнішніх ринках. Водночас розвиток інформаційно-комунікаційних технологій розглядається також як інструмент реалізації конкурентних переваг України новітнього рівня, які полягають в значному науково-технологічному потенціалі та розвиненому людському капіталі.

Європейська модель інформаційного суспільства відрізняється стратегією європейської інтеграції, поняттям «об'єднаної Європи», пошуками рівноваги між контролем держави і стихією ринку, динамічним поєднанням державних інтересів і прагнень приватного та корпоративного бізнесу із врахуванням того, що роль кожного з них може змінюватися в часі. Характерними рисами європейської моделі виступають варіативність і політична спрямованість програм побудови інформаційного суспільства для різних країн, обумовлених новою європейською геополітикою, становленням інформаційної (інтелектуальної) економіки, різними можливостями постіндустріального розвитку.

В інформаційному суспільстві, на думку Я. А. Жаліла, згодом зміняться не тільки виробництво, але і весь устрій життя, система цінностей, зросте значущість культурного дозвілля по відношенню до матеріальних цінностей [5, 5]. Діяльність людей буде зосереджена головним чином на обробці інформації, а матеріальне виробництво і виробництво енергії буде покладено на машини. При цьому інформаційне суспільство повинно характеризуватися потужною інформаційно-комунікаційною інфраструктурою та прискореним розвитком високотехнологічних галузей економіки, широким доступом громадян до інформації, освіти, культурних надбань, можливостей роботи і спілкування, новими вимірами прав і свобод громадян, високими темпами економічного зростання тощо. Але для повноцінного життя в інформаційному суспільстві людина повинна володіти певною інформаційною культурою і вести інформаційний спосіб життя [5, 5].

Слід відзначити діалектичну єдність регуляторної функції держави у сфері становлення і розвитку інформаційного суспільства і дії інформаційної сфери на державу. Сучасні реалії, навіть в сучасній Україні доводять, що з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, які зумовили принципово новий характер інформаційної взаємодії суспільства і держави, а також сприяли вдосконаленню демократичних процедур і створенню відкритої для діалогу з громадянами прозорої вертикалі влади (проект електронного уряду), ідеї формування ефективного громадянського суспільства набувають необхідної для своєї реалізації бази.

Український вчений Л.В. Березовець, ілюструючи дану тезу, зауважує, що «відкритий діалог дозволяє людям вчитись одне в одного. Цей процес може бути охарактеризований як соціальне

навчання. Практично всі наші інтелектуальні переваги знаходяться у знаннях, що передаються суспільством, здобуваються у процесі соціалізації, інтеграції в систему суспільних відносин. Ці знання характеризують соціальний інтелектуальний рівень, або ж соціальну кваліфікацію» [4, 8]. Термін «навчання» тут варто розуміти не у вузькому дидактичному сенсі, а системно – як процес самонавчання і саморозвитку через встановлення нових соціальних зв'язків, створення нових соціальних структур. Такий процес забезпечує інтеграцію досвіду окремих особистостей у суспільний досвід і навпаки.

Зміна природи виробничих факторів, як вже зазначалося, зумовлює трансформацію економічних відносин. Основу колишніх економічних відносин складала приватна власність, що існує лише в умовах матеріальності головних атрибутів виробничого середовища, якими можна було володіти через можливість їх фізичного привласнення. Після втрати засобами виробництва і предметами праці свого матеріального змісту (інформація безмежна в часі і просторі, її можна нарощувати нескінченно) змін зазнають відносини власності, товарно-грошові відносини, відносини вартості й інші атрибути традиційної економіки.

У світлі зазначених економічних змін соціальний капітал характеризується наступними рисами. По-перше, соціальний капітал – це завжди продукт організованої взаємодії, тому він має суспільну, а не індивідуальну природу. З цього приводу Економічний капітал знаходиться на народних банківських рахунках, людський капітал – у головах людей, соціальний капітал властивий структурі їхніх відносин. Для володіння соціальним капіталом людина повинна бути зв'язана з іншими людьми, і ці «інші люди» – фактичне джерело його переваги. По-друге, соціальний капітал, як елемент функціонування соціально організованої суспільної системи, не може знаходитися в приватній власності, тобто є суспільним благом. Отже, соціальний капітал вкладений у соціальну структуру і є суспільним благом.

Логікою функціонування соціального капіталу обумовлене також виникнення інформаційних послуг, що сприяє утворенню та підтримці соціальних спільнот і мереж і яка працює за допомогою Всесвітньої інтернет-мережі. Підтримка соціальних мереж здійснюється за допомогою автоматизації поширення оголошень та повідомлень в межах встановлених зв'язків між людьми, що цікавляться діяльністю один одного. Утворенню нових зв'язків допомагають усілякі бази особистих даних і служби знайомств. Часто підтримка соціальних мереж певною мірою включається до різноманітних видів послуг, де потрібний запис облікових записів, що дозволяє систематично збирати особисті дані про користувачів. Особливо це стосується послуг, що підтримують особисте спілкування між користувачами.

Найпоширеніший та всеохоплюючий по-

гляд на соціальний капітал включає соціальне і політичне середовище, що формує соціальну структуру і дозволяє розвиватися нормам. Цей аналіз поширює значення соціального капіталу на самі формалізовані відносини і структури, такі як держава, політичний режим, верховенство закону, судова система, громадські і політичні свободи. Такий погляд не тільки пояснює якості та недоліки соціального капіталу і важливість зміцнювати зв'язки всередині соціальних груп (об'єднань), але й визнає, що здатність різних соціальних груп діяти у своїх інтересах докорінно залежить від підтримки (або відсутності такої), яку вони отримують з боку держави, а також зі сторони приватного сектора. Подібним же чином держава залежить від соціальної стабільності і широкої суспільної підтримки. Отже, економічний і соціальний розвиток активізується, коли представники державної влади, корпоративного сектора і громадського суспільства створюють можливості для розвитку спільного діалогу, за допомогою якого вони можуть визначати і досягати поставлені цілі.

Інформаційне суспільство формує нову сукупність обставин та передумов, що визначають розвиток політичних мереж. Першим з них є підвищення комунікаційної спроможності агентів політичних мереж. Даний процес безпрецедентний за всю історію існування політичної сфери. Технологічні умови сучасної соціальної та політичної комунікації ведуть до ущільнення політичних мереж, їхньої стабільності та підвищення опору щодо дезінтеграційних процесів.

Разом з тим, інформаційне суспільство формує низку викликів для політичних мереж, пов'язаних насамперед із можливістю перекомбінації традиційних формальних та неформальних мережевих утворень в політиці. Такі параметри розвитку політичних мереж пов'язані насамперед із втратою в інформаційному суспільстві дієвості історичними способами зв'язків всередині політичної спільноти: родинних, релігійних, патрональних, етнічних. Вказані типи зв'язків заступаються функціональними мотиваціями: цілераціональним партнерством, аналізом вигід та витрат та технологічною обумовленістю політичного процесу.

Умови інформаційного суспільства визначають зміни у свідомості мережевих політичних акто-

рів. Моделі підпорядкування у відносинах клієнти поступово заступаються моделлю командної технологічної взаємодії. Зміна кількості та якості каналів зв'язку, а також підвищення швидкості передавання інформації встановлює новий ритм функціонування політичних мереж. Це позначається на якості мережевої взаємодії. Наявність відомостей щодо перспектив розвитку політики та зовнішнього середовища дозволяє політичним суб'єктам приймати більш зважені рішення стосовно досягнення політичної мети. Логіка розвитку інформаційного суспільства зумовлює появу так званих кібернетичних принципів організації політичних мереж. Основним наслідком появи подібних організаційних змін слід вважати утворення єдиних центрів керування кількома політичними мережами. Кібернетична логіка організації політичних мереж дозволяє і політичним мережам бути вбудованими до різних структур політичної доцільності та виконувати розпорядження різних центрів прийняття політичних рішень або виконувати альтернативні політичні завдання. Кібернетична конфігурація політичних мереж дозволяє утримувати постійну частоту та динаміку політичних дій, підтримувати мобілізаційний потенціал мережевої системи на високому рівні. Специфіка розвитку інформаційного суспільства вимагає також посиленої уваги до механізмів розкодування інформації та забезпечення одностайного сприйняття інформації. Це стає додатковим чинником формування ідентичності агентів політичної мережі як таких, що належать до останньої. Цим додатково укріплюються зв'язки всередині мережі, підвищується її стабільність. Проте подібні умови можуть бути виконані у випадку відповідності функціональних ролей посадам та функціям агентів політичної мережі у суспільній ієрархії. Кібернетизм устрою інформаційного суспільства відзначає розгортання нової перспективи ієрархії політичних мереж не у відповідності з логікою політико-владних взаємодій, а на основі співвідношення центру прийняття рішень та сервісної периферії. Особливістю інформаційного соціуму є також нові принципи соціальної диференціації, які долають масову належність та ідентичність агентів політичних мереж. Класова та соціально-групово свідомість більше не є визначальною щодо позиції суб'єкта у політичній мережі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Baker W. The network organization in theory and practice. // *Networks and organizations structure, form and action*, Boston: Harvard Business School Press, 1992 – pp. 397–429.
2. Bogason P., Toonen T. Introduction networks in public administration, // *Public Administration*. – 1998. – № 76. – pp. 205–227.
3. Browne W. P. Studying interests and policy from the inside // *Policy Studies Journal*. – № 27. – 1999. – pp. 67–76.
4. Березовець Л.В. Розвиток соціального капіталу // *Інформаційне суспільство. Шлях України*. – Київ: Фонд «Інформаційне Суспільство», 2004. – С. 7 – 9.
5. Жаліло Я. А. Економічна стратегія формування інформаційного суспільства // *Інформаційне суспільство. Шлях України*. – Київ: Фонд «Інформаційне Суспільство», 2004. – С. 5 – 7.
6. Колодюк А.В. Національні стратегії інформаційного суспільства: необхідність, переваги та світова практика запровадження // *Інформаційне суспільство. Шлях України*. – Київ: Фонд «Інформаційне Суспільство», 2004. – С. 9 – 11.

А.О. ХУДОЛІЙ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕРЕОТИПІВ

Худолій Анатолій Олексійович - завідувач кафедри лінгвістики Національного університету «Острозька Академія», доцент, кандидат філологічних наук

Стаття опирається на положення праць у сфері політики та психології, в яких увагу зосереджено на аналізі осмислення поняття стереотип. В умовах зростання ролі внутрішніх чинників на зовнішньополітичну діяльність державотворців США набуває актуальності дослідження упереджень та стереотипів, що відіграють важливу роль у прийнятті політичних рішень.

Власне актуальним і раніше недосліджуваним виявляється аналіз вивчення стереотипів у діахронії, функцій, що вони виконують. У статті переслідуються такі завдання:

Виявити функції стереотипів;

Описати етапи дослідження поняття стереотип на протязі ХХ століття, що вплинули на формування сучасного уявлення про стереотип.

Людині притаманно створювати уявлення про те, чого вона боїться або чим вона захоплюється. Ці образи ніколи не залишаються абстрактними, люди сприймають їх як живі об'єкти та приписують їм характеристики, що відрізняють їх від самих людей. Таким чином створюються стереотипи [13, 15; 14, 20].

Стереотипізація приваблювала науковців протягом багатьох років, оскільки вона є суттєвою частиною повсякденної адаптації до соціального середовища і водночас є викривленням реальності, що заважає реально оцінювати людей (сприяє хибному формуванню враження) як унікальних, неповторних особистостей [30, 11]. Уявлення про стереотипи у ЗМІ і в загальному вжитку набули негативного забарвлення як усталені, незмінні образи (стереотипи), що виступають сурогатною заміною про живих, динамічних особистостей. Когнітивний підхід до вивчення цього явища частково змінив уявлення про стереотипи. З того часу в американській соціології стереотипізацію сприймають двозначно, як позитивне, раціональне явище і як негативне явище. Стереотипізація – це процес приписування людям характеристик на основі їхньої групової приналежності. Припустимо, наприклад, що ми віримо, що політики – неправдиві. Це уявлення, сприйняття особистості, що сформувалося на основі того, що ми ідентифікуємо їх як членів відповідної групи, і називається стереотипом [30, 1]. Стереотипи однієї групи, що поділяють члени іншої групи, називаються соціальними стереотипами [39, 144]. Наше ставлення до

інших людей і наші почуття до них залежать від тієї соціальної групи, до якої вони належать. Хочемо ми того чи не хочемо, але ми оперуємо віруваннями про ту чи іншу соціальну групу і ці вірування впливають на наше спілкування з людьми, яких ми сприймаємо як членів групи [30, 1]. Це – необхідний процес ідентифікації тієї чи іншої людини, хоча він приводить до хибного трактування людської поведінки, характерних рис.

Висловлена вище думка має дві особливості. По-перше, сприймаючи ту чи іншу людину як члена якоїсь групи, ми тим самим ототожнюємо його або її з певними людьми (членами тієї самої групи) і вирізняємо з-поміж інших (членів інших груп), сприймаючи його/її інакше, ніж він або вона є. По-друге, сприйняття, що базується на груповій приналежності, вміщує дискримінаційні цінності – ми маємо схильність вірити, що групи, до яких ми належимо, кращі, ніж ті, до яких ми не належимо. З точки зору такого підходу стереотипізація – це процес спрощення сприйняття дійсності, який дає змогу впливати на навколишню дійсність і в гірших своїх виявах є патологічним засобом для упередження і поганого ставлення [30, 2].

Функції стереотипів. Стереотипи є примітивною та обмеженою формою культурного розуміння, сприйняття та передачі інформації, яку слід сприймати у незмінному вигляді, проте недоліки та обмеження яких не слід недооцінювати [33, 2]. Розрізняють атостереотипи, або внутрішньо-групову ідентичність, та гетеростереотипи, або зовнішньогрупову ідентичність. Авто стереотипи, що визначають національну ідентичність, певною мірою визначають бачення інших, іноземців. Одним із типових стереотипів є уявлення про те, що іноземцям не можна довіряти [33, 3]. У багатонаціональному середовищі, із тенденцією до ускладнення та культурного розмаїття, в країні, де щоденні рішення ґрунтуються на врахуванні існування інших культур з різними правилами і пріоритетами, усталені стереотипи виконують захисну функцію, захищаючи від складного світу.

Таким чином, вони виконують наступні функції:

Культурно-освітню, оскільки розповідають про культурні надбання;

Інформаційну, доносячи інформацію про культуру того чи іншого народу;

Інтерпретуючу, трактуючи та передаючи культурні особливості;

Ідентифікуючу, оскільки допомагають тій чи іншій особі ідентифікувати себе з певною спільнотою, не ототожнювати себе з іншою групою;

Оцінну, оцінюючи поведінку, традиції певної групи;

Стандартну, що допомагає спільноті спрощено сприймати навколишнє середовище;

Ригідності, незмінності, що заважає спільноті сприймати відмінності інших культур і унеможлиблює зміни власних поглядів на ті чи інші особливості культури;

Когнітивну, оскільки допомагають більше дізнатися про спосіб мислення певної групи / народу;

Прагматичну, оскільки слугують практичним інструментом повсякденного вжитку;

Економії, оскільки дають змогу економити зусилля;

Обмежувальну, встановлюючи межі культурних відмінностей та пом'якшуючи культурний шок;

Помічну, слугуючи інструментом першої допомоги у складній ситуації у чужій культурі;

Захисну, виконуючи роль протектора від складного світу.

Стереотипам притаманна негнучкість, ригідність, а їхній зміст не викликає сумнівів. Це те, що французький теоретик Роланд Барт приписував міфам: вони трактують історичні особливості розвитку як притаманне природі тієї чи іншої спільноти [4, 136]. Так від Другої світової війни німців до цього часу називають нацистами або фашистами, що не має відношення до нації загалом, а стосується лише ідеології окремої групи націонал-соціал-демократів під керівництвом Адольфа Гітлера. І цей імідж живий і до цього часу мусується в американських та британських кінофільмах, що передають по вихідних [33, 4].

Стереотипи пов'язані із сприйняттям. Маємо на увазі, що ми подобаємось один одному коли інший/інша сприймає нас. Ідеали та антиідеали відіграють основну роль у стереотипах, замість того, щоб бачити в стереотипах тільки негативне і позитивне, можливо корисніше і навіть краще сприймати їх як подвійне уявлення, яке може бути як позитивним, так і негативним [33, 7]. Культурне сприйняття іншості також сприймається двозначно, з одного боку ми можемо сприймати людину як унікальну цінність, уособлення досконалості, а з іншого боку як страховиська, цілком негативно як загрозу нашій свободі тощо. З позитивної точки зору в іншій людині нам може подобатися щось, що близьке нам, ідеальний образ. Стереотипи вчать нас, розповідають нам про інших, але більшою мірою вони розповідають нам про нас самих, наші мрії,

ідеали. І водночас про наші хвилювання і страхи [33, 9].

Стереотипи є разом з тим інструментами пізнання та взаємодії з іншими культурами, про які однак не слід забувати і які є викликом для тих, хто ними користується. Їх слід розглядати ширше, а сприймати буквально та обмежено.

Ми послуговуємося стереотипами під час внутрішньогрупового спілкування. Якщо хвилювання або тривога у групі зростає, то ймовірно, що група буде частіше послуговуватися стереотипами під час спілкування. Унаслідок посилення тривоги спільнота інтерпретуватиме свій досвід у негативному світлі [15, 15].

Стереотипи виконують необхідні функції, оскільки дозволяють особистості спілкуватися зі світом, який є надто складним за своєю структурою. Вони дають змогу економити зусилля та увагу, і повна відмова від стереотипів збіднює життя людини.

Історичні передумови вивчення стереотипів. У. Ліппману належить провідна роль у вивченні стереотипів, яке бере початок із публікації його книги у 1922 році [27]. Стереотипи, з його точки зору, – вибрані, самодостатні та етноцентричні ідеї, які є частковою і неадекватною репрезентацією світу. Частковими вжито у значенні неповними і упередженими. Було зазначено й інші недоліки [27, 72]. Стереотипи є захисним засобом, який виправдовує позицію тієї чи іншої особистості, і обмеженість якої виключає об'єктивне, збалансоване розумне пояснення. Вони є стійкими, незмінними ідеями, нечутливими до змін реальності [27, 65]. Вони є узагальнюючими, перебільшеними образами, що не піддаються варіативності і заперечують будь-яке особистісне ставлення. Сам У. Ліппман, не схвалюючи стереотипи, стверджував, що вони не є заміником індивідуального розуміння і сприйняття навколишнього світу.

Після У. Ліппмана концепції стереотипів були розвинуті у двох сферах, таких як комунікація та суспільна психологія. У медіадослідженнях побутувала теорія комунікації як лінійного процесу, що має місце між відправником повідомлення і отримувачем. ЗМІ сприймали як такі, що маніпулюють суспільною думкою, яка легко піддається пропаганді, стереотипізації і міфологізації. Біхевіоризм перегукувався з теорією масового суспільства, що складалося з ізольованих особистостей, а тому вразливих до постійного надійного впливу через ставлення і вірування [31, 69].

Історія розвитку наукової думки у дослідженні стереотипів. Перше суттєве соціально-психологічне дослідження стереотипів було проведено Катцом і Брейлі [21, 1933; 22, 1935] кількома роками пізніше, після публікації книги У. Ліппмана. Мета дослідження полягала в тому, щоб дослідити зв'язок між стереотипами і упередженнями (невиправданими негативни-

ми реакціями на представників інших груп). Результати дослідження засвідчили високий рівень тотожності у суб'єктивних стереотипних образах. Науковці дійшли згоди, що стереотипи є суспільним уявленням, яке виникло внаслідок упередженого впливу тих чи інших суспільних явищ і які не ґрунтуються на реальній основі [21, 288]. Для Катца і Брейлі, упередження і стереотипи нерозривно пов'язані. Вони вважають, що стереотипи забезпечують інформацію про групи, слугуючи базою для упередженої емоційної реакції. Ця точка зору була широко підтримана науковцями. Пізніше ця думка знайшла своє підтвердження у дослідженнях Катца і Шенка [23, 89]. На їхню думку колективні уявлення є перешкодою з якою зустрічаються люди, сприймаючи інші культури. Зміст цього явища полягає в тому, що через призму стереотипу або колективного уявлення, людина бачить подібність у природі або суспільстві, якої насправді не існує. Стереотип - це незмінне утворення, конструкт, який узагальнює різні типи досвіду, підганяючи їх під один зразок на основі мінімальної або навіть хибної подібності. Особливість цього процесу полягає в тому, що людина може дотримуватись суперечливих і абсурдних поглядів водночас [23, 89]. Як наслідок досліджень Д. Катца і Р. Шенка, уявлення про стереотипи асоціювалися з намаганнями зрозуміти упередження.

Так, Катц і Брейлі проаналізували, яким чином процеси стереотипізації призводять до расової упередженості. У вступі до своєї праці 1935 року вони зазначили, що дослідження упередження має стосуватися й базових механізмів, загальних чинників і процесів, що лежать в основі упередження [22, 183]. Їхні погляди піддали нещадній і несправедливій критиці за перебільшену увагу до змісту і процесів формування стереотипних уявлень [7, 1971; 3, 1981]. Подальші дослідження в руслі теорії Катца і Брейлі були спрямовані на те, щоб застосувати їхній аналіз до вивчення фундаментальних основ природи стереотипів. Одним із аспектів, який ґрунтовно дослідили, був аспект сталості, незмінності стереотипу. Ця думка була однією з ключових у доробку У. Ліппмана. З цією ідеєю перегукується етимологія слова стереотип, оскільки грецьке слово *stereos* означає твердий або міцний. Цей термін початково використовували у друкуванні, в якому під стереотипом розуміли вилиту із металу пластину для того, щоб друкувати копії одного і того ж тексту [30, 15].

Подальші дослідження цього явища відбивали різні підходи до природи стереотипу. Так, Мейс (1943) пояснював стереотипи як квазі-патологічні уявлення, стверджуючи водночас, що в них поєднуються когнітивні та емоційні фактори, що розкривають і спотворюють правду. Гіпотеза «зерна правди» набрала сили на основі низки досліджень, що схилиють до думки про те, що стереотипи є досить чутливими до змін у

міжнародних відносинах, зокрема ті, що були сформовані Другою світовою війною [8, 29]. Ця гіпотеза підтверджує ідею про те, що стереотипи вміщують якісь важливі риси, типові для тієї чи іншої групи [40, 284].

Деякі дослідження були присвячені ролі та впливу міжнародних конфліктів на формування та зміни стереотипів [29].

Вивчаючи питання стереотипів, Буханан дійшов висновку, що стереотипи, можливо, гнучкіші, ніж про них думають [8, 526]. Його висновок ґрунтувався на дослідженні стереотипів американців про росіян. Результати його дослідження свідчать, що стереотипи про росіян змінилися суттєво між 1942 і 1948 роками в контексті погіршення післявоєнних відносин. У 1948 американці сприймали росіян як менш сміливих і працьовитих та більш жорстоких, підступних і самозакоханих. Протро і Мелікян (1955) поділяли таку ж позицію з огляду на власне дослідження, проведене в університеті Бейрута. Вони досліджували зміни стереотипів арабських студентів як результат зростаючої кількості американців у місті. Стереотипи про американців суттєво змінилися, їх сприймали як комунікабельних, поверхневих водночас приписуючи їм раніше існуючі риси, такі як багаті та працьовиті.

В 50-х роках виокремлюються два напрями в дослідженнях стереотипів. Частина дослідників продовжувала вивчати недоліки стереотипів [6, 19, 24, 25], в той час як інша частина піддала сумнівам існуючу точку зору [26]. Шеріф та його колеги висунули іншу теорію, згідно з якою стереотипи слугують для відображення явища міжгрупових стосунків [35]. Він навіть переконливо свідчення на користь цієї думки. Дослідивши поведінку хлопців у літніх таборах, він виявив, що стереотипи, яких дотримувалися ворогуючі групи, зазнавали змін, ставали позитивними в тому випадку, коли стосунки між цими групами розвивалися.

Подібні ідеї висловили Фішман і Вінек (1956, 1957). Фішман стверджував, що стереотипи дійсні у тому випадку, коли вони відображають природу взаємодії між групами, що мають сформовані стереотипні уявлення і групами, що створюють такі уявлення [12, 60], в той час як Вінек припускав, що стереотипи репрезентують істинні відносини між людьми (соціальні стосунки) [41, 239]. Суттєве значення цієї роботи полягає в тому, що стереотипи не були за своєю природою ні ірраціональними, ні поганими.

Сінха і Упадайя [36] розглянули етнічні стереотипи індійських студентів за період 11-ти місяців 1959 року, на протязі якого виник конфлікт між Індією і Китаєм. Тільки незначні зміни спостерігали в стереотипах груп, які не були задіяні в обговорення конфлікту. Хоча, якщо раніше китайців сприймали як релігійних, працьовитих, привітних, прогресивних і чес-

них, то після конфлікту їм почали приписувати такі характеристики, як агресивні, підступні, егоїстичні, ворожі і жорстокі. Науковці дотримувалися думки, що відсутність змін стереотипів свідчить про сталість, незмінність стереотипних уявлень. Науковці дійшли висновку, що китайсько-індійський прикордонний конфлікт несуттєво вплинув на стереотипи університетських студентів. Таким чином, групові стереотипи не піддаються змінам. Їхні зміни вимагають надзвичайних місцевих або світових подій [36, 35]. Подібну думку висловлювали й інші науковці [18, 1022].

Підсумовуючи зазначені вище дослідження, стає очевидним, що зміна стереотипу є продуктом особливих видозмін у міжгрупових стосунках [35]. І навпаки, де стосунки протягом часу характеризувалися стабільністю, там спостерігали незначні або взагалі були відсутні будь-які зміни змісту стереотипу. Як і стверджував Фішман, що, якщо стереотипи слугують для того, щоб відображати або раціоналізувати міжгрупові стосунки, то марно очікувати, що вони зміняться, якщо інші елементи міжгрупових стосунків є незмінними. Це твердження тоді пояснює, чому Сего [34], Протро і Мелікян [32] і Сінгха та Упадая [36] не знайшли свідчень зміни стереотипів груп, що не стосувалися якихось конфліктів.

Подальші дослідження підтвердили висловлену думку [9, 10]. Дотримуючись наукової концепції Катца-Брейлі, Даєб дізнався, що зміст стереотипу різнився суттєво в залежності від кількості і типів груп, яким приписували певні риси арабсько-мусульманські студенти в університеті Бейрута. В попередньому дослідженні 1963 року [9], американців описували в більш позитивному світлі, більш демократичними, ніж поверхневими, і вони йшли зразу за росіянами, ніж німцями. Стереотипи про французів і англійців також змінювалися, якщо їх розглядали відразу ж за алжирцями і єгиптянами. У своєму другому дослідженні [10]. Даєба результат такої маніпуляції був очевидніший. У першому випадку розглядали 13 груп, а в другому тільки 5, четверо з яких були непопулярні. Французів сприймали у більш позитивному світлі у другому випадку, ніж у першому. А стереотипи непопулярних груп були також більш сприятливі у другому випадку, ніж у першому. Ці дослідження і привернули увагу науковців до іншого аспекту стереотипізації, такого як чутливість стереотипів до специфіки контексту їхнього формування.

Стереотипи не тільки змінюються як наслідок певних суспільних подій (наприклад війни), але на них також впливає загальний контекст, в якому ці події і відносини сприймаються. Дослідження Даєба наводять на думку про те, що стереотипи не є результатом сталих упереджень, а виступають контекстно-залежними твердженнями про міжгрупові відносини, на які можуть впливати низка міжгрупових порівнянь. У світлі

цих досліджень стає зрозумілим той факт, що стереотипізація є процесом, який передбачає порівняння і контекстуальну варіативність. Деякі дослідники переглянули підходи і до методології. Так, Ерліх і Рінехарт стверджували, що концепція Катца-Брейлі базувалася на твердженні про те, що упередження і міжгрупова ворожість є більш надуманими, ніж вони існують насправді [11, 574].

Окрім зазначених вище, науковці досліджували й інші явища, пов'язані зі стереотипами. На початковому етапі теорії упередження сприймали як такі, що були релевантними до стереотипізації. На думку науковців, ці явища були взаємозамінними [22, 191; 3]. Ці теорії типово уособлювали негативне уявлення про стереотипи і стереотипізацію. У науковому доробку «Авторитарна особистість» Адорно, Френкель-Брунsvік, Левінсон і Санфорд стверджували, що стереотипні уявлення є продуктом когнітивних процесів типових для людей, позбавлених терпимості (авторитарних особистостей). Дослідження в такому руслі спрямоване на те, щоб описати особливі людські риси, такі як нетерпимість до двозначності, розумову жорсткість, обмеженість, які характеризують певний тип людей і пояснюють небажані риси стереотипів [1]. Однак не всі дослідження стереотипізації як аспекту упередження проводилися у цьому напрямі. Гордон Оллпорт у своєму доробку «Природа упередження» (1954) досліджує межі, в яких процес категоризації задіяний до формування упередження. Науковець вважав стереотипи недосконалими, оскільки вони перебільшували властивості категорій, з якими вони асоціювалися. Окрім того, він чітко розмежував раціональні та ірраціональні категорії, які асоціював із поведінкою толерантних і упереджених людей. Він здійснив суттєвий теоретичний крок уперед, припустивши, що упередження могло виникнути внаслідок нормальних процесів, але його аналіз містив очевидну суперечність. Припускалося, що процеси категоризації, імпліковані у стереотипах, були необхідно (суттєво) раціональні. Проте їхня раціональність була випадковою по відношенню до характеру індивідуального носія стереотипу [1, 5].

Інтерес до вивчення стереотипів почав зростати з моменту виходу в світ доробку Г. Теджфела «Когнітивні аспекти упередження» у 1969 році [38]. Одна з ключових ідей цього науковця полягала в тому, щоб дослідити, як соціальні фактори впливали на психологічні процеси формування уявлень. На початку 60-х було проведено дослідження, в якому розглянуто процеси акцентуації, тобто перебільшення відмінностей і подібностей між категоріями [37]. Досліджуючи стереотипи, Г. Теджфел публікує свою наступну наукову працю, в якій він, як власне сам висловився, було зроблено акцент на важливості

адаптивно-когнітивного функціонування людини в ході формування упередження [38, 96]. Результати його досліджень примусили науковців переосмислити явище стереотипізації. Г. Теджфел зумів сформулювати нове уявлення про стереотипи як про продукт нормальних когнітивних процесів, притаманних усім людям, хоча він і дотримувався думки про те, що стереотипи є недосконалими уявленнями, жорсткими (незмінними) за своєю природою, у яких відсутні будь-які індивідуальні особливості. Його доробок вважають революційним, оскільки він має певні наслідки для розвитку наукової парадигми. По-перше, змінився напрямок наукових досліджень стереотипів, акцент змістився з аналізу змісту стереотипу на дослідження процесу стереотипізації. По-друге, стереотипи більше не сприймалися як патологічні явища, а як наслідок нормальних когнітивних процесів. По-третє, як наслідок зазначених змін, сформувався методологічний апарат експериментальної психології. По-четверте, ці досягнення привели до суттєвої зміни і зростаючої кількості досліджень стереотипів [3].

Широта дослідження стереотипів з соціально-

когнітивної точки зору вражає. Зокрема, метою таких досліджень був глибинний когнітивний аналіз [17, 153; 16, 347; 3, 31]. Основа такого дослідження полягала в тому, щоб виявити і дослідити когнітивні процеси відповідальні за певні особливості процесу стереотипізації. Стереотипізація сприймається як приклад викривлення сприйняття, як необхідне зло, оскільки ідеальна ситуація, в якій все сприйняття ґрунтується на індивідуалізованій інформації, визначається певними обмеженнями функціонування людського мозку.

За останні п'ятнадцять років у дослідженнях стереотипів домінує когнітивний аналіз, який критикують соціологи, Гофман і Херст (1990). Вони підкреслюють, що небажання досліджувати питання зв'язку між стереотипізацією і реальністю є спробою уникнути розгляд змісту стереотипізації. Стереотипи належать до класу схемат, які загалом мають на меті репрезентувати навколишню дійсність, навіть якщо вони можуть дати спрощений варіант такої реальності [20, 197].

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі політичних стереотипів та їхнього впливу на діяльність американських політиків.

ЛІТЕРАТУРА:

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. and Sanford, R.N. *The Authoritarian Personality*. – New York: Harper, 1950. – 493 p.
- Allport, G.W. *The Nature of Prejudice*. – Cambridge, MA: Addison Wesley, 1954. – 537 p.
- Ashmore, R.D. and Del Boca, F.K. Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping // In D.L. Hamilton (Ed.) *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1981. – P. 1-35.
- Barthes Roland. *Mythologies* / trans. A. Lavers. – London: Oxford University Press, 1973. – 250 p.
- Billig, M. Prejudice, categorization, and particularization: From a perceptual to a rhetorical approach // *European Journal of Social Psychology*. – # 15. – 1985. – P. 79-103.
- Bogardus, E.S. Stereotypes versus sociotypes // *Sociology and Social Science Research*. – # 34. – 1950 – P. 286-291.
- Brigham, J.C. Ethnic stereotypes // *Psychological Bulletin*. – # 76. – 1971. – P. 15-38.
- Buchanan, W. Stereotypes and tensions as revealed by the UNESCO International Poll // *International Social Science Bulletin*. – # 3. – 1951. – P. 515-528.
- Diab, L.N. Factors affecting studies of National stereotypes // *Journal of Social Psychology*. – # 59. – 1963. – P. 29-40.(a)
- Diab, L.N. Factors determining group stereotypes // *Journal of Social Psychology*. – # 61. – 1963. – P. 3-10.(b)
- Ehrlich, H.J and Rinehart, J.W. A brief report on the methodology of stereotype research // *Social Forces*. – # 43. – 1965. – P. 564-575.
- Fishman, J.A. An examination of the process and function of social stereotyping // *Journal of Social Psychology*. – # 43. – 1956. – P. 27-64.
- Gilman, L. Sander. *Difference and Pathology: stereotypes of Sexuality, Race and Madness*. – Ithaka, NY: Cornell University Press, 1985. – 185 p.
- Gilman, L. Sander. *Inscribing the Other*. – Lincoln, Nebraska, and London: University of Nebraska Press, 1991. – P.1-27. 372 p.
- Greenland Katy. 'Can't live with them, can't live without them': stereotypes in international relations // *Stereotypes in contemporary Anglo-German Relations* / ed. by Reiner Emig. – New York: St. Martin's Press, 2000. – P. 15-30.
- Hamilton, D.L. Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1981. – P. 333-353 (370 p)
- Hamilton, D.L. and Trolier, T.K. Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach // In J.F. Dovidio and S.L. Gaertner (Eds) *Prejudice, discrimination, and racism*. – New York and Orlando, FL: Academic Press, 1986. – P. 127-163.
- Harding, J., Kutner, B., Proshansky, H. and Chein, I. Prejudice and ethnic relations. // In G. Lindzey (Ed.) *Handbook of social psychology*. – Vol. 2. – Cambridge, MA: Addison-Wesley. – 1954. – P. 1001-1061.
- Hayakawa, S.I. Recognizing stereotypes as a substitute for thought // *A Review of General Semantics*. – # 7. – 1950. – P. 208-209.
- Hoffman, C. and Hurst, N. Gender stereotypes: Perception or rationalization? // *Journal of Personality and Social Psychology*. – # 58. – 1990. – P. 197-208.
- Katz, D. and Braly, K. Racial stereotypes of one hundred college students / *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – # 28. – 1933. – P. 280-290.
- Katz, D. and Braly, K. Racial prejudice and racial stereotypes. – *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – # 30. – 1935. – P. 175-193.
- Katz, D. and Schanck, R.L. *Social Psychology*. – New York: Wiley, 1938. – 700 p.
- Klineberg, O. Tensions affecting international understanding // *Social Science Research Council Bulletin*. – Vol. 62. – 1950, New York. – 227 p.

25. Klineberg, O. The scientific study of national stereotypes // *International Social Science Bulletin*. – # 3. – 1951. – P. 505-515.
26. Lavolette, F. and Silvert, K.H. A theory of stereotypes // *Social Forces*. – # 29. – 1951. – P. 257-262.
27. Lippman, W. *Public opinion*. – New York: Harcourt Brace, 1922. – 422 p.
28. Mace, C.A. National stereotypes: Their nature and function // *Sociological Review*. – # 35. – 1943. – P. 29-36.
29. Meenes, M. A comparison of racial stereotypes of 1935 and 1945 // *Journal of Social Psychology*. – # 17. – 1943. – P. 327-336.
30. Oakes, Penelope J., Haslam, S. Alexander, Turner, John C. *Stereotyping and Social Reality*. – Oxford: Oxford University Press; Blackwell, 1994. – 255 p.
31. Pickering Michael. *Stereotyping. The Politics of Representation*. – New York: Palgrave, 2001. – 246 p.
32. Prothro, E.T. and Melikian, L.H. Studies in stereotypes: Familiarity and the kernel of truth hypothesis. // *Journal of Social Psychology*. – # 41. – 1955. – P. 3-10.
33. Reiner Emig. Introduction: contemporary Anglo-German relations // *Stereotypes in contemporary Anglo-German Relations* / ed. by Reiner Emig. – New York: St. Martin's Press, 2000. – P. 1-14.
34. Seago, D.W. Stereotypes: Before Pearl Harbour and after // *Journal of Social Psychology*. – #23. – 1947. – P. 55-63.
35. Sherif, M. *Group conflict and co-operation: Their social psychology*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1967. – 263 p.
36. Sinha, A. K.P. and Upadhaya, O.P. Change and persistence in the stereotypes of university students toward different ethnic groups during Sino-Indian border dispute // *Journal of Social Psychology*. – # 52. – 1960. – P. 31-39.
37. Tajfel, H. and Wilkes, A.L. Classification and quantitative judgment // *British Journal of Psychology*. – # 54. – 1963. – P. 101-114 (a).
38. Tajfel, H. Cognitive aspects of prejudice // *Journal of Social Issues*. – # 25. – 1969. – P. 79-97.
39. Tajfel, H. *Human Groups and Social Categories*. – New York: Cambridge University Press, 1981. – P. 144-167. 369 p.
40. Vinacke, W.E. Stereotypes among national-racial groups in Hawaii: A study in ethnocentrism // *Journal of Social Psychology*. – # 30. – 1949. – P. 265-291.
41. Vinacke, W.E. Stereotypes as social concepts // *Journal of Social Psychology*. – # 46. – 1957. – P. 229-243.

О.В. КРЕТ

СТРУКТУРА ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ВЛАДИ

Крет Ольга Віталіївна - аспірантка кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства

Про транспарентність сьогодні говорять багато і на різному рівні, проте розуміють цей феномен неоднозначно. У той же час, втілюючи у життя принципи транспарентності, важливо з'ясувати не лише сутність цього поняття та різні його трактування, але і структуру транспарентності. Як справедливо зазначає відомий американський фізик Д. Дойч, зараз ми маємо кілька надзвичайно глибоких теорій про структуру реальності. Якщо ми хочемо зрозуміти світ не поверхнево, а більш глибоко, нам допоможуть ці теорії і розум, а не наші забобони, набуті думки і навіть не здоровий глузд. Наші кращі теорії не тільки більш істинні, ніж здоровий глузд, у них набагато більше сенсу, ніж у здоровому глузді. Найцінніша їх властивість, на думку вченого, полягає в тому, що вони пояснюють саму структуру реальності. А одна з найцінніших, найбільш значущих та корисних властивостей людського розуму – його здатність відкривати та пояснювати структуру реальності. Саме тому, незважаючи на те, що кількість відомих нам теорій та зафіксованих фактів росте як снігова куля, сама структура не стає більш складнішою для розуміння [2].

Загальнонаукових та філософських робіт з проблем структури досить багато, проте наукових політологічних праць з проблематики структури транспарентності порівняно мало. Це стосується як теоретичних, так і прикладних досліджень. Тому, досліджуючи процеси інституалізації транспарентності в сучасному суспільстві, важливо, перш за все, з'ясувати її основні складові, виявивши, з яких елементів вона складається.

Ці фактори обумовили предмет (структура транспарентності) та мету нашого дослідження – визначення основних елементів і системних зв'язків транспарентності.

Структура (від лат. *structura* – будова) транспарентності визначається різними авторами по-різному. І це не випадково, оскільки єдиного підходу до трактування феномена транспарентності фактично немає. На сьогоднішній день як у науковій, так і в повсякденній лексиці є цілий спектр значень і самого терміну «структура». При цьому він співвідноситься як з поняттям системи, так і з поняттям організації. Хоча єдиної точки зору на співвідношення цих понять не існує, однак у більшості випадків в якості найбільш ши-

рокого з них розглядають поняття системи, що характеризує всю безліч проявів складного об'єкта (його елементи, будова, зв'язки, функції й т.д.). Структура виражає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним при різних перетвореннях системи. Організація ж містить у собі як структурні, так і динамічні характеристики системи, що забезпечують її цілеспрямоване функціонування.

Один з підходів до структури транспарентності бере до уваги його атрибутивні характеристики. Їх аналіз справді дозволяє краще зрозуміти сутність транспарентності, проте такий підхід зосереджує увагу на невід'ємних властивостях транспарентності, без яких вона не може існувати. Структура ж предмета або явища характеризує будову та внутрішню форму організації системи, що є єдністю стійких взаємозв'язків між її елементами.

Можливо, досліджуючи структуру транспарентності, застосувати галузевий підхід. Тоді основними елементами транспарентності будуть різні сфери її застосування, тобто транспарентність економічного, соціокультурного та політичного життя суспільства. Між відокремленими таким чином елементами будуть існувати і певні зв'язки, і взаємозалежності. Такий підхід, зрозуміло, має право на існування, проте в цій ситуації фактично йдеться про форми транспарентності, які мають бути окремим предметом дослідження.

Найбільш перспективною методологією визначення структури досліджуваного явища, на наш погляд, може бути підхід, запропонований українським автором Є. Тихомировою. Він ґрунтується на ототожненні поняття структури з внутрішньою будовою того чи іншого явища або предмета і пов'язаний з категоріями цілого і його частин. Таке розуміння структури передбачає виявлення зв'язків, вивчення взаємодії й підпорядкованості складових частин різних за природою об'єктів, дозволяє виявити аналогії в їхній організації й вивчати структуру абстрактно без зв'язку з реальними об'єктами.

Дослідниця виокремлює три основні змістовні елементи відкритості, що можна розглядати у більш широкому контексті як елементи транспарентності, які визначають її структуру, незалежно від сфери прояву та застосування принципу транспарентності, і охоплюють одночасно всі атрибути транспарентності. На її думку, транспарентність складається з таких основних компонентів, як нормативно-правова, інституційна та особистісна компоненти.

Нормативно-правова компонента визначається законодавчим закріпленням транспарентності. Інституційна складова характеризується наявністю структурних та організаційних форм і механізмів, які дозволили б реалізувати принцип транспарентності у діяльності різних соціальних суб'єктів. Особистісна компонента виражає

транспарентність діяльності, перш за все, посадових осіб різних організацій та інституцій [3].

Загалом погоджуючись з таким тлумаченням структури транспарентності, вважаємо за необхідне додати до трьох визначених елементів ще кілька, зокрема процедурну (або технологічну) компоненту транспарентності, інформаційну компоненту транспарентності та громадську компоненту транспарентності. Отже, при такому тлумаченні структура транспарентності буде складатися з шести компонентів, які визначають різні елементи цього феномена і властиві йому незалежно від форми та сфери реалізації: нормативно-правова, інституційна, особистісна, процедурна, інформаційна та громадська компоненти транспарентності (рис. 1).

Ми погоджуємося з тим, що на перше місце, без сумніву, може бути поставлена нормативно-правова складова транспарентності: радикально вирішити проблему транспарентності в усіх сферах життя можна лише тоді, коли буде створено та реалізовано відповідний законодавчий механізм відкритості влади, що дозволить не лише ознайомити людей з законами та рішеннями влади, але і навчить людей виконувати ці закони, розуміти їх важливість для суспільного порядку та сприймати їх з довірою. Чи буде такий механізм ґрунтуватися на спеціальному законі, чи буде спиратися на систему законодавчих норм, які містять різні закони та нормативно-правові акти, на наш погляд, не має значення.

У розвинених державах поступовий і тривалий розвиток вже призвів до формування в них розвиненого правового механізму забезпечення транспарентності влади, у нас унормування транспарентності лише починається. Як зазначає російський дослідник М.Анісімцев [1], однією з перших країн, що започаткувала формування правового механізму транспарентності влади, стала Швеція. Тут ще у 1766 році був прийнятий закон про свободу видань, який регламентував один з аспектів транспарентності.

Сьогодні подібна практика має місце і в інших країнах, охоплюючи значно більше коло проблем правового регулювання транспарентності, ніж раніше. У Фінляндії існує Закон про відкритість публічних документів (1951 р.), у Данії – Закон про доступ до адміністративних документів (1970 р.), у Норвегії – Закон про гласність в адміністративному керуванні (1970 р.), у Франції – Закон про доступ до адміністративних документів (1978 р.), у Нідерландах – Закон про встановлення правил відкритості адміністративного керування (1978 р.), в Австралії – Закон про свободу інформації (1982 р.), в Канаді – Закон про доступ до інформації (1982 р.), в Новій Зеландії – Закон про адміністративну інформацію (1982 р.), в Австрії – Закон про розкриття інформації федеральних адміністративних органів (1987 р.), в Бельгії – Закон про розкриття адміністративного керування (1994 г), в Республіці Корея – Закон про розкриття

інформації публічних органів (1996 р.), в Японії – Закон про опублікування інформації, що належить адміністративним органам (2001) [1].

Дослідники вважають, що особливої уваги заслуговує досвід розв'язання проблеми нормативно-правового забезпечення транспарентності влади США. Закон про свободу інформації (1966 р.) та інші нормативно-правові документи вимагають, щоб органи влади проводили свої засідання привселюдно і забезпечували відкритий доступ до офіційних документів і інформації. З метою надання громадянам достатньої інформації для оцінки ймовірності того, що на дії цих чиновників впливають їхні фінансові інтереси, також публікуються фінансові звіти, що представляються офіційними особами і співробітниками законодавчих, виконавчих і судових органів федеральної влади.

Транспарентність влади не може бути реалізована повною мірою без створення певних структурних та організаційних форм і механізмів. Саме тому варто вести мову і про інституційну складову транспарентності, яка має кілька рівнів. Деякі науковці пропонують вести мову про внутрішній та зовнішній рівні інституційної транспарентності влади – транспарентність окремих гілок влади один щодо одного та транспарентність влади для позавладних суб'єктів [4]. Загалом погоджуючись з таким трактуванням інституційної компоненти транспарентності, ми вважаємо, що доречно виокремити додатково ще два рівні, які обумовлені існуючими комунікаційними потоками суспільства, – вертикальний рівень (транспарентність вищих владних структур щодо нижчих і навпаки нижчих щодо вищих, а також механізми транспарентності влади щодо широких кіл громадськості, заради яких фактично вона і виконує свої функції) та горизонтальний (встановлення зв'язків та взаємодія між різними гілками та рівнями влади).

Вертикальний рівень інституційної компоненти транспарентності певним чином охоплює і транспарентність дій посадовців та владних підрозділів у взаємодії з представниками бізнесу та комерційними структурами (для цього створюються різні дорадчі структури), і діяльність різноманітних консультативних структур для журналістів та представників різних груп громадськості, і розвиток на всіх рівнях державної влади так званого електронного врядування, й інші подібні організаційно-інституційні утворення. Транспарентність влади потребує створення не лише інституцій взаємодії з різними групами громадськості, але і спеціальних підрозділів та служб всередині владних установ, які б забезпечували збирання, аналіз, обробку та оперативне надання інформації про їх діяльність засобом масової інформації та інформаційним агентством.

Інституційна компонента транспарентності влади, на відміну від нормативно-правової, охоплює не лише владні структури, але й дії та діяльність різних соціальних інституцій, зокрема засобів масової інформації, недержавних правозахисних організацій, спеціалізованих недержавних органів контролю за транспарентністю влади, самих громадян та міжнародні правозахисні організації. Дедалі більше уваги у забезпеченні транспарентності приділяється також Інституту публік рилейшнз. Всі перелічені суб'єкти, поряд з державними органами, можуть бути віднесені до суб'єктів транспарентності. Їх роль у забезпеченні транспарентності суспільства може стати окремим предметом дослідження.

Особистісна компонента транспарентності влади охоплює особистісні контакти конкретних державних діячів з представниками громадськості; повідомлення про їх дії та рішення; їх іміджева діяльність. Як справедливо зазначають українські дослідники, особистісна компонента транспарентності влади повинна реалізуватися незалежно від прагнень та бажань посадовців оприлюднювати чи ні їхні дії. Як показує практика, останні дуже часто зовсім не зацікавлені в тому, щоб їх діяльність була прозорою для громадськості і прагнуть як можна більше «сховатися» від неї за інструкції та регламенти, що дозволяють утаємничувати інформацію. Саме тому значною мірою особистісна відкритість представників влади має залежати від зобов'язань, визначених нормативно-правовою базою [4].

Процедурна (або технологічна) компонента транспарентності передбачає визначеність технологій та процедур забезпечення транспарентності. Оптимально, коли стаття закону або норма інструктивного документа відповідної установи чи організації передбачає відповідний алгоритм дій щодо забезпечення необхідного рівня транспарентності, визначаючи права та обов'язки кожної сторони політичного процесу.

Процедурна компонента транспарентності, зрозуміло, може бути різною для різних суб'єктів політичного процесу. Наприклад, транспарентність законодавчого процесу передбачає певні процедури застосування законодавчої ініціативи; підготовки проектів закону; їх обговорення у засобах масової інформації та громадських читаннях, семінарах, конференціях, на засіданнях постійних комісій та комітетів парламенту, пленарних засіданнях, під час зустрічей депутатів з виборцями, на зборах виборців, у громадських організаціях. Транспарентний законодавчий процес вимагає присутності представників громадськості і, перш за все, засобів масової інформації у парламенті під час прийняття законодавчих актів у першому та наступних читаннях; доведенні тексту

прийнятого закону до громадськості (друкування в пресі, поширення через електронні засоби, друк окремих брошур чи листівок, збірників законодавчих актів для фахівців).

Інформаційна складова транспарентності, її іноді називають інформаційною відкритістю, це специфічна компонента транспарентності, яка передбачає підготовку та поширення інформаційних повідомлень, які дозволяють підтримувати громадськість у стані поінформованості щодо рішень та діяльності тих чи інших соціальних та політичних суб'єктів.

Громадська компонента транспарентності передбачає здатність суспільства та відповідних соціальних груп сприймати інформацію завдяки наявності у них потреби у транспарентності та знань щодо об'єкта транспарентності. Без урахування даної компоненти фактично неможливо реалізувати транспарентність у суспільстві, оскільки, коли немає потреби в

отриманні інформації про рішення та діяльність тих чи інших соціальних та політичних суб'єктів або коли громадськість не в змозі зрозуміти, що перед нею «відкривається», транспарентність втрачає сенс.

Отже, незалежно від специфіки сфери реалізації транспарентності, структура транспарентності влади містить нормативно-правову, інституційну, особистісну, процедурну, інформаційну та громадську компоненти. Механізм забезпечення транспарентності може бути різний, проте необхідно, щоб він був чітко налагоджений та відпрацьований на всіх рівнях влади та управління, тільки тоді відкритість буде мати потрібний ефект. Подальші дослідження проблем транспарентності у політологічному контексті можуть бути спрямовані на більш детальне вивчення окремих компонентів транспарентності влади та форми транспарентності, пов'язані з окремими сферами життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимцев Н. Транспарентность административно-государственного управления: японский вариант // Проблемы теории и практики управления, 2001, №6. – http://www.ptpu.ru/issues/6_01/5_6_01.htm.
2. Дойч Д. Структура реальности. Перевод с английского Н.А. Зубченко под общей редакцией академика РАН В.А. Садовниченко. – Москва-Ижевск, 2001. – Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/DOJCH/reality.txt>.
3. Тихомирова Е. Б. PR-формування відкритого суспільства: Монографія. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 197 с.
4. Тихомирова Е.Б. Транспарентність і відкритість діяльності влади та шляхи їх забезпечення // Наукові записки. НаУКМА. Політологія. Том 20. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2002. – С. 39-43.

I.B. ВІВЧАР

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Вівчар Інна Володимирівна - старший викладач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Після розпаду радянського геополітичного простору проявилися тенденції до створення нових міждержавних утворень. Після проголошення Співдружності Незалежних Держав (СНД) відбулася «природна» регіоналізація пострадянського простору з урахуванням природно-географічних, етнонаціональних та етноконфесійних особливостей. Східна Європа включає Росію, Україну, Білорусь. Відокремлюються країни Балтії (Литва, Латвія та Естонія), Південного Кавказу (Грузія, Азербайджан та Вірменія), Центральної Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан та Киргизія). Молдова, яка етнічно тягнеться до

Румунії, формально входить до Східної Європи.

Проголошення Співдружності не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, а й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі у контексті становлення нової «постбіполярної» системи міжнародних відносин. Постала також проблема визначення векторів розвитку, в тому числі інтеграційних, у рамках СНД, вибору та зайняття пострадянськими міжнародними акторами своєї ніші в новій конфігурації міжнародних відносин і світового порядку. Звідси – у теоретичному та прагматичному вимірах – така пильна увага до

змісту і спрямованості інтеграційних процесів взагалі і на пострадянському просторі зокрема.

Мета роботи полягає у вивченні специфіки та причинутворення регіонального об'єднання СНД, дослідити еволюцію розвитку даної організації та зробити спробу прогнозування подальшої перспективи існування.

Дослідження інтеграційного контексту пострадянського чинника здійснено автором на основі аналізу сукупності праць і матеріалів. Серед них насамперед виокремимо монографії під егідою Національного інституту стратегічних досліджень [9, 10], праці Л.Чекаленко, М.Палютіна, О.Шеретюк [11, 13], а також навчальний посібник Я.Малика, Б.Вола, Ю.Занька [6]. Підкреслимо вагомість цих і низки інших досліджень пострадянської проблематики, зокрема здійснених російськими науковцями [1, 3].

Водночас зазначимо, що у сенсі вивчення специфіки генези й еволюції інтеграційних зв'язків між Новими Незалежними Державами (ННД) можна говорити про кому або крапку з комою, але до крапки ще дуже далеко. З огляду на це, ми спробували додати кілька оригінальних штрихів у плані заповнення існуючих прогалів з порушеної проблематики. Скориставшись, поряд із загальнонауковими методами аналізу та синтезу, певною мірою методом «інтелектуального браконьєрства» (із виступу д.іс.н. Трояна С.С. на міжнародній науковій конференції навесні 2008 р. у м.Вроцлавку (Польща)), авторка визначила низку головних особливостей, властивих інтеграційним процесам на просторі колишнього Радянського Союзу.

У сенсі нашого дослідження треба зауважити, що концептуально пострадянський простір розглядається як «природна зона міждержавної інтеграції Росії» [7]. При цьому Росія чітко усвідомлює ризик того, що глобалізаційні процеси поширяться на пострадянський простір і пострадянські країни «будуть включені у периферію інших центрів інтеграції, в рамках яких вони розвиватимуться абсолютно за іншим вектором» [7]. Не дивно, що як альтернатива пропонується так звана «багатополярна модель глобалізації» як така, що відповідає національним інтересам Росії. Водночас стверджується про невідповідність російським економічним інтересам європейської моделі економічної інтеграції.

Такі обставини і підходи мають, як мінімум, два принципи наслідки. По-перше, активно розробляються концепції формування навколо Росії альтернативного – євразійського – центру впливу. По-друге, інтеграція на пострадянському просторі набула своїх специфічних рис, значною мірою обумовлених першим наслідком.

У такому випадку становлення проросійського євразійського центру інтеграційного впливу повертає увагу з огляду на низку концептуальних схем і практичних кроків з російського боку. Зокрема, повертає увагу точка зору Р.Грінберга про

можливість двох сценаріїв розвитку пострадянського простору: I – економічний розвиток у ролі периферії; II – розвиток на основі інтеграційних процесів відтворення «на євразійському просторі самостійного ядра економічної могутності» [3]. Азійський інтеграційний вектор пов'язується з відновленням статусу Росії як наддержави і, відповідно, самостійного «центру сили». Як інституціональна оболонка для реалізації такої ідеї розглядається варіант Єдиного Економічного Простору (ЄЕП). Сама розробка і початок реалізації цього проекту фактично стала логічним продовженням прагматичного курсу Кремля, спрямованого на зміцнення економічних позицій Росії на пострадянському просторі. Це показово ілюструють слова російського колишнього президента В.Путіна, який наголошував, що важливим прагматичним елементом угоди про ЄЕП «повинна стати відмова від прагнення до суцільної інтеграції всіх пострадянських держав і орієнтація на посилення інтеграційного ядра» [6, 63].

Безперечно, всі наведені вище обставини позначилися на специфіці та зумовили низку особливостей, якими супроводжуються інтеграційні процеси на пострадянському просторі в умовах геополітичних змін і масштабних трансформаційних зрушень кінця XX – початку XXI ст. Виокремимо, спираючись на наукові, аналітичні доробки різних авторів, а також власні узагальнення, на наш погляд, найголовніші особливості інтеграційної складової на пострадянському просторі.

Перша. Інтеграція на основі дезінтеграції, тобто відцентрових процесів, які спостерігаються після розпаду Радянського Союзу.

Друга. Різновекторність інтеграційних орієнтацій державних акторів пострадянського простору.

Третя. Нав'язування інтеграційних проектів на пострадянському просторі, на відміну від європейської інтеграції, до якої прагнуть долучитися.

Четверта. Прагнення Росії відігравати роль як інтегруючого ядра, так і єдиного «центру сили» на теренах колишнього СРСР.

П'ята. Надзвичайно потужна залежність інтеграційних проектів і їх реалізації від російського енергетичного чинника.

Шоста. Боротьба або протиставлення різних проектів створення інтеграційних об'єднань, насамперед українських (ГУАМ, ОЧЕС) і російських (ЄврАзЕС, ЄЕП).

Сьома. Демонстраційний ефект виникнення нових інтеграційних блоків, зокрема і з метою з боку їх членів або якомога швидше стати членом ЄС, або ж, навпаки, протиставити себе цьому об'єднанню.

Восьма. Із відновленням статусу Росії як наддержави, самостійного «центру сили» пов'язується також азійський інтеграційний вектор (на цьому, зокрема, акцентує увагу Н.Арбатова [1]). Це означає, що у контексті

зближення Росії та Китаю (Шанхайська Організація Співпраці – ШОС – 2001 рік) набуває реальних ознак біполярна модель розвитку Схід – Захід.

Дев'ята. Неспроможність СНД (як і будь-якого іншого пострадянського інтеграційного проекту) відігравати консолідуючу роль в об'єднанні колишніх радянських республік.

Розвал Радянського Союзу та створення СНД в 1991 році були тільки початком перебігу складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів на терені останньої імперії світу. СНД виявилась політично й економічно неспроможною, нестабільною структурою. Неєфективність функціонування Співдружності зумовлена її суперечливою природою, яка закладена в концепцію її існування. Власне СНД виникла як механізм розв'язання протиріч, що виникли в часи «перебудови» ще у колишньому СРСР між союзним Центром і периферією, яку утворювали радянські республіки. Боротьба відцентрових і доцентрових тенденцій розвитку привела до утворення нових незалежних держав з власним розумінням своїх національних інтересів, тоді як функції «центру» перехопила одна з новоутворених держав - Російська Федерація, яка проголосила себе спадкоємицею СРСР і згодом почала спрямовувати свою політику на відновлення Союзу. Однак зростаюча біполярність відносин в СНД по вісі «центр - периферія» фактично привела до формування двох блоків країн, які мають протилежні погляди на роль, функції, організацію і майбутнє цієї структури.

Функції СНД та труднощі їх реалізації. Утворення СНД загалом можна вважати історично виправданим на етапі становлення нових держав пострадянського простору, але за сучасних умов, коли цей процес фактично закінчився, її існування стає проблематичним. Щоб розібратися, що є позитивним і що негативним у діяльності СНД за останні роки, необхідно проаналізувати реальні функції та цілі, що виправдовували її існування. Зазначимо також, що кожна з функцій має подвійну природу (відцентрову та доцентрову) згідно з різними концептуальними схемами бачення СНД:

1) Культурно-історична функція зумовлена спільним минулим і полягає в підтримці відчуття солідарності народів пострадянського простору, яке склалося за умов тривалого співжиття в межах Російської імперії та СРСР. Існує також певна гуманітарна єдність країн СНД, зокрема - подібні системи освіти, «російськомовність», родинні зв'язки тощо. Загалом, ця функція збережена в існуванні СНД, що значно пом'якшило «шок» у населення пострадянських країн, викликаний розпадом СРСР. Було збережено режим вільного пересування через нові кордони, конвертованість документів про освіту та наукові звання, елементи спільного інформаційного простору тощо. Разом з тим, у пострадянському просторі набула по-

ширення «гуманітарно-інформаційна» гегемонія РФ (вимоги щодо захисту «російськомовних» і запровадження подвійного громадянства, тенденційність російських мас-медіа тощо). Навряд чи справедливим можна назвати той факт, що робочою мовою Співдружності визнано лише російську.

2) Міжнародно-правова функція. Утворення СНД сприяло більш цивілізованому вирішенню проблем, пов'язаних з трансформацією колишніх радянських республік у незалежні країни (механізм «розлучення»). Після закінчення цього процесу внаслідок зміцнення національних держав, їх виходу на міжнародну арену, укладання двосторонніх міждержавних угод з РФ тощо, міжнародно-правова функція Співдружності в існуючому вигляді втрачає сенс і має отримати інше навантаження.

В ситуації, що склалася, Співдружність як об'єднання незалежних держав поступово трансформується у проросійську наддержавну структуру. Незважаючи на те, що «столицею» СНД за Беловезькими угодами було проголошено Мінськ, основні структури й органи СНД перебувають у Москві. РФ усіяло намагається закріпити в очах міжнародного співтовариства своє право на домінування в Співдружності, про що, зокрема, свідчить намагання закріпити статус СНД в ООН і під егідою цієї організації безконтрольно обстоювати свої інтереси. Цьому сприяють широкі пропагандистські заходи РФ з метою відвернення уваги міжнародного співтовариства від нових незалежних країн або формування їхнього негативного іміджу.

Створення розгалуженої структури органів СНД можна вважати наслідком існування старих стереотипів бюрократичної свідомості радянських часів. У діяльність Співдружності були привнесені принципи радянської системи і це багато в чому спричинило її неєфективність. Фактично рішення органів СНД мають необов'язковий характер, і кожна країна дотримується лише тих з них, які для неї вигідні й узгоджуються з національним законодавством. Так, Україна не підписала Статут СНД і є лише його асоційованим членом, не бере участі в Митному та Платіжному союзах, не працює в органах військового співробітництва. У Міжпарламентській Асамблеї Україна має лише статус спостерігача.

3) Економічна функція. При створенні СНД важливо було зберегти раціональні економічні зв'язки, що сформувалися за умов колишнього єдиного народногосподарського комплексу. Існує взаємодоповнюваність та взаємозалежність економічних систем країн - членів СНД, спільні проблеми у здійсненні економічних перетворень, які можна було б вирішувати узгоджено.

Однак сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків так і не справдилися. В економічних органах СНД закріплено російське домінування. Митна уго-

да здебільшого не спрацьовує, а в торгівлі РФ з країнами СНД існують значні протекціоністські бар'єри, дискримінаційні щодо членів Співдружності. Залежність економік країн СНД від поставок з РФ остання використовує для значного підвищення своїх цін порівняно зі світовими з метою політичного тиску або досягнення односторонніх вигод. Все це змушує держави Співдружності шукати інші варіанти реалізації власних інтересів економічного розвитку.

4) Військово-політична функція і проблеми безпеки. На початковій стадії існування СНД зберігалися елементи спільного військового командування та військової інфраструктури сил стратегічного призначення. З розбудовою національних збройних сил, з передачею ядерних озброєнь з України і Казахстану до РФ, із улагодженням ситуації навколо Чорноморського флоту ця функція поступово відмерла. Спроби її реанімації у вигляді Ташкентського пакту успіху не мали, і фактично військова співпраця переведена в площину двостороннього співробітництва. Функції захисту кордонів по зовнішньому периметрові країн Співдружності (крім України) свого часу перейняла на себе РФ, але з розбудовою національних прикордонних військ ця функція також поступово відмирає.

Прихильники реінтеграції пострадянського простору на засадах російського домінування вважають, що без військово-політичної присутності РФ у нових незалежних державах тут неодмінно виникатимуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Та практично, якщо ці конфлікти й виникали, то багато в чому не без участі самої РФ. Грузія висловлює невдоволення поведінкою РФ в Абхазії та Південній Осетії. Азербайджан аналогічно незадоволений російською підтримкою вірменської сторони. Україна могла опинитися перед загрозою масштабного конфлікту в Криму, інспірованого з боку РФ. Чеченський конфлікт виник саме внаслідок неконструктивної позиції Москви тощо. Теза про необхідність російської військової присутності в країнах СНД не витримує критики й відповідає скоріше геополітичним амбіціям Москви, ніж інтересам воєнної безпеки інших країн Співдружності.

Роки існування СНД засвідчили, що Співдружність як інтеграційне об'єднання держав пострадянського простору так і не склалася. Прийняті її керівними органами документи фактично не діють. Координуючі інституції аж ніяк не впливали на розвиток економіки країн СНД. Якщо і виникали деякі елементи інтеграції, то це робилося за рахунок двосторонніх угод. Обсяги торгівлі осьової країни СНД - РФ з іншими членами Співдружності в 2,5 рази менші, ніж з іншими країнами світу. Замість проголошеного економічного зростання, РФ сповзає у дедалі глибшу соціально-економічну кризу.

Загалом слід визнати, що Співдружність має тенденцію до перетворення в механізм реалізації

виключно російських інтересів. Пануючи в робочих органах СНД, РФ фактично має можливості проводити такі рішення, які узгоджуються з її власними національними інтересами, але часто суперечать інтересам інших країн-членів. Домінування російських інтересів в СНД аж ніяк не сприяло розгортанню того потенціалу співробітництва, який планувався спочатку. Це, зрозуміло, викликало певну занепокоєність і опір з боку нових незалежних держав, які стрімкими темпами розбудовували власні державницькі структури і зміцнювали систему захисту своїх національних інтересів.

У відносинах між країнами СНД та РФ накопичуються економічні, політичні та правові протиріччя. Незадоволеність станом справ виявилася на останніх зустрічах керівників держав СНД, де гостро критикувалася неконструктивна позиція РФ. Показовою є тенденція до утворення в пострадянському просторі, в межах СНД, особливих інтеграційних підструктур (Союз РФ та Білорусі, Євраз ЕС, Центральнопівденноазійський економічний союз, ГУАМ тощо). Співдружність поступово перетворюється в багаторівневу структуру з різним ступенем участі в інтеграційних процесах окремих країн.

Основними причинами нежиттєздатності та нестабільності СНД є:

1. Нерівноправність відносин між країнами СНД, а також претензії РФ на політичне, економічне, інформаційне та соціокультурне домінування.

2. Намагання РФ розглядати весь пострадянський простір як зону «легітимних» життєво важливих її інтересів.

3. Несумісність вимог РФ щодо координації зовнішньої та економічної політики країн СНД з повним ігноруванням нею інтересів і пріоритетів країн-партнерів.

4. Постійні спроби РФ сформувати в рамках СНД новий військово-політичний блок чи систему колективної безпеки (для кого і проти кого?).

5. Стратегічний курс РФ на розбудову наддержавних структур СНД під її контролем і прогресуючу інтеграцію пострадянських країн у новий потужний геополітичний блок.

Таким чином, пострадянський простір у найближчі роки очікують геополітичні та гео економічні зміни. Їх характер та динаміка залежать від багатьох факторів та їх співвідношення. У змінених політичних та економічних умовах регіональне співробітництво нових держав буде базуватись на зваженій, збалансованій, солідарній позиції, яка відповідає реальному стану та інтересам. Романтичний період з його прагненням форсувати інтеграційний процес, з «не перескакуванням» до його більш зрілих стадій, не пройшовши повністю попередні стадії і не маючи для цього відповідних передумов, залишився позаду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арбатова Н. Проблема - 2007: что дальше? // Россия в глобальной политике. – 2006. - №1. – <http://globalaffairs/18/5309.html>
2. Булатова Е. В. Развитие межрегионального сотрудничества как основы интеграции. С. 120 - 123 // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов. Донецк: ДонНУ, 2004. – 894 с.
3. Гринберг Р. Постсоветское пространство: возможности и пределы. Информационно – аналитический бюллетень/ Центр проблем интеграции ИМЭИПИ РАН. – М., 2005.
4. Doma ska E. Mikrohistorie. Spotkania w mi dzy wiatach. Wydanie drugie uzupe nione i uaktualnione. – Pozna , 2005.
5. Исингарин Н. 10 лет СНГ. Проблемы, поиски, решения. – г. Санкт-Петербург. «Паллада-медиа», «СЭРЦ «Русич» – 2001. – 400 с.
6. Малик Я.Й., Вол Б.Д., Занько Ю.С. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: Навчальний посібник. – Львів: ПАІС, 2007.
7. Стенограмма заседания Европейского клуба «Интеграция на постсоветском пространстве» 28 июня 2005г. [//www.kreml.org](http://www.kreml.org)
8. Стрежнева М.В. Европейский Союз и СНГ: сравнительный анализ институтов. М.: Московский общественный научный фонд; ООО «Издательский центр научных и учебных программ». 268с. (Серия научные доклады, выпуск 101.)
9. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. – К.: НІСД, 1999.
10. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки: Монографія. – К.: НІСД, 2006.
11. Чекаленко Л. Євразійські економічні й політичні структури та Україна // Персонал. – 2007. – № 6.
12. Чекаленко Л. Українські пріоритети на пострадянському просторі // Персонал. – 2007. – № 4.
13. Шеретюк О.М. Євроінтеграційні імперативи України: Монографія. – Рівне, 2006.
14. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб. Пособие. – М.: гардарики, 2002. – 590с.

РЕЦЕНЗІЯ

Ю.В.ГЛУЩЕНКО

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: НОВІ ГОРИЗОНТИ

Глущенко Юлія Вікторівна - доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім.Олеся Гончара, кандидат соціологічних наук

Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Серед пояснювальних соціологічних схем системний підхід є одним з найвпливовіших і, мабуть, найбільш відповідних духові соціології в її класичному позитивістському розумінні. Системність є не лише фундаментальним принципом сприйняття соціальної реальності, але й провідним принципом соціологічного типу мислення. Як влучно зазначив П.Бергер, соціологія є систематизованою спробою дослідження соціального світу.

Ці слова є епіграфом до Соціологічної енциклопедії, виданої восени 2008 р. у київському «Академвидав». До редакційної колегії енциклопедії увійшли провідні соціологи сучасної України: В.І.Астахова, В.С.Бакіров, В.Г.Городяненко, В.Б.Євтух, С.Л.Катаєв, Б.Г.Нагорний, О.О.Яременко; ректор Дніпропетровського національного університету М.В.Поляков, директор впливового видавництва «Академвидав» В.І.Теремко, а також керівник Російського товариства соціологів В.А.Мансуров. Задекларована мета видання дійсно відбиває логіку системного підходу - це репрезентація рівнів і галузей соціологічного знання, розкриття різноманіття наукового розуміння соціальної дійсності, соціального буття суспільства, особливостей функціонування соціальних інститутів, соціальних спільнот, груп та індивідів, що знайшло відображення у 1042 статтях енциклопедії.

Укладачем Соціологічної енциклопедії є віцепрезидент Соціологічної асоціації України, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гонча-

ра професор Віктор Георгійович Городяненко. Ідея укладання енциклопедії зумовлена, перш за все, відсутністю сталих традицій енциклопедичного знання як такого в сучасній Україні. Хоча й видано низку словників з соціології, але академічна соціологічна наука в Україні вже досягла достатнього ступеня інституціоналізації. Тобто, з одного боку, існує потреба в енциклопедичному знанні з боку студентів, а з іншого – наявний факт присутності в сучасному науковому співтоваристві кваліфікованих носіїв соціального знання. Тому не дивно, що власне ідея і структура майбутньої енциклопедії з'явилася в одному з вітчизняних центрів соціологічної освіти – Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара, якому в жовтні цього року виповнилося 90 років. Кафедра ж соціології - організаційний центр підготовки енциклопедії до видання - вже більш ніж 15 років успішно готує професійних соціологів. У найширшому розумінні задумом було, залучивши теоретичний і практичний матеріал, висвітлити суспільство як складну і динамічну соціальну систему із різноманітними взаємозв'язками її елементів, охарактеризувати провідні методики і процедури соціологічних досліджень. Крім того, важливим орієнтиром було надати можливість реалізації наукових інтересів членів широкого авторського колективу.

Реалізація задуму укладання енциклопедії зумовила й її специфічні змістовні риси. Перш за все, було укладено перелік глос соціологічних категорій, понять і термінів з урахуванням

присутності відповідного соціологічного знання у вітчизняній і закордонній науці. Тобто за необхідне вважалося висвітлити як класичні, так й новітні соціологічні поняття. Пошук найбільш кваліфікованих носіїв відповідного знання зумовив й склад авторського колективу – це науковці академічної сфери соціальних наук України, Росії і Білорусі. Отже, явно відбито значну інтегрованість української соціології до пострадянського наукового простору. Крім того, враховувалася міждисциплінарність як ознака сучасного стану соціології. На останньому етапі підготовки видання було враховано значний досвід київського видавництва у створенні довідково-енциклопедичних видань.

Однак слід зазначити, що значна кількість визначних українських соціологів – науковців Інституту соціології НАН України, Києво-Могилянської Академії, Львівського національного університету ім.І.Франка та ін. - за об'єктивними чи суб'єктивними причинами не увійшли до складу авторського колективу енциклопедії, що, звісно ж, відбилосся на якості її змістовного наповнення.

І звісно ж, ознакою серйозного наукового підходу авторів до укладання настільки складного, системно зорієнтованого видання є їх критичне ставлення до результату власної праці. Автори свідомі того, що енциклопедія не відбиває всієї змістовної наповненості соціологічного знання, яке кожного дня прирощується. В цьому полягає специфіка нашої науки: соціологія змушена розвиватися настільки ж динамічно, наскільки це притаманно об'єктові її дослідження – соціальній реальності. Тому й частина статей енциклопедії висвітлює поняття, які потребують подальшого вивчення і доопрацювання. Вони ще недостатньо універсалізовані за змістом, щоб набути статус категорій. Вже зараз редакційна колегія обговорює плани щодо другого переробленого і доповненого видання. Але реалізація задуму першої Соціологічної енциклопедії в Україні з часів набуття нею статусу суверенної держави – дуже відповідальний і витребуваний крок на шляху інституціоналізації вітчизняної соціологічної науки.

Ознайомлення із задумом авторів робить зрозумілішими структурні і змістовні особливості енциклопедії. Перш за все, енциклопедія безперечно має академічну спрямованість. На наш погляд, найвдячнішим її читачем має бути студентство. Адже висвітлюються класичні і сучасні трактування понять, ідей провідних персоналій низки дисциплін, що утворюють широке міждисциплінарне поле соціальних наук в цілому: філософії, історії, психології, культурології, релігієзнавства, політології, демографії, соціальної роботи і соціального управління, публік релейшнз. Присутня на сучасному етапі розвитку вищої освіти тенденція до гуманізації і гуманітаризації реалізована

завдяки наявності в енциклопедії статей, присвячених загальнолюдським категоріям. Так, наприклад, читачі у найкращих традиціях позитивізму отримують змогу сформуванню науковий менталітет стосовно таких понять, як гріх, земля, лицемірство, мудрість, смертна кара, соборність, стигма, тероризм, хабарництво, харизма тощо. Подекуди дуже вдало продемонстровано трансформацію їх змістовного наповнення у різних історико-культурних традиціях.

Щодо визначень суто соціологічних категорій та понять, то безперечно саме в цьому просторі присутні найбільші ризики укладання подібних видань. Серед принципів системного підходу, з апеляції до якого починається ця рецензія, - виділення системоутворюючого параметру, що зумовлює структуру феномена. На наш погляд, цю фундаментальну вимогу під час укладання енциклопедії не було реалізовано повною мірою.

З одного боку, можна вважати, що провідним принципом добору матеріалу було намагання відтворити сучасну системність соціологічного знання, його намагання включити до власного предметного поля соціальні аспекти буття в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Дійсно, читачі енциклопедії отримають можливість ознайомитися із класичними і сучасними інтерпретаціями фундаментальних понять соціології міста, освіти, сім'ї, релігії, управління, праці, медицини, культури, особистості, суспільної думки, політичної і економічної, гендерної і етносоціології, а також конфліктології, теорій соціальної структури і девіантної поведінки, соціальних рухів і дозвілля, міграційних процесів і типів суспільства, бідності і способу життя, ідентичності і глобалізації тощо. Щодо блоку методології, методики і техніки соціологічних досліджень, то він представлений статтями, в яких надається розуміння всіх етапів дослідження, традиційних кількісних методів збору і статистичних процедур обробки даних, а також основних якісних методів. Присутня інформація про провідні центри соціологічних досліджень.

Щодо персоналій, чий концепції є визначальними для сучасної соціології, то висвітлені віхи життя і загальні ідеї як науковців класичної доби (М.Вебер, Ж.Гобіно, Л.Гумплович, Е.Дюркгейм, Г.Зіммель, О.Конт, Г.Лебон, К.Маркс, Г.Моска, Ф.Тьонніс), так і авторів соціологічних теорій ХХ - початку ХХІ ст. (Дж.Александр, В.І.Астахова, Д.Белл, П.Бергер, І.В.Бестужев-Лада, П.Бурдье, Е.Валерстайн, В.І.Волович, В.М.Ворона, Е.Гідденс, А.Гоулднер, І.Гофман, Р.Дарендорф, В.Б.Євтух, Т.І.Заславська, А.Г.Здравомислов, Ф.Знанецький, В.Зомбарт, Л.Г.Іонін, С.Л.Катаєв, Т.Кун, Н.Луман, А.Маслоу, Р.Мертон, Дж.Мід, Ч.Міллс, Б.Г.Нагорний, Н.В.Паніна, К.Поппер, Дж.Рітцер, А.О.Ручка, П.Сорокін, О.Тоффлер, А.Турен, М.Фуко, Ю.Хабермас, А.Шюц, П.Штомпка, О.О.Якуба та інші). Як бачимо,

соціологія є дійсно динамічною наукою, оскільки процеси концептуалізації значною мірою зосереджені в сучасності, що й відображено в енциклопедії.

Зважаючи на власний педагогічний досвід, ми можемо зазначити, що дана енциклопедія спроможна сформувати у студентства досить усталене розуміння щодо низки понять, новітніх для вітчизняного простору соціологічних дисциплін. Йдеться, наприклад, про біфуркацію, віртуальність, приватне життя, іграїзацію суспільства, імідж, соціальний імунітет, інжиніринг, людський капітал, культурну форму і культурний менталітет, моду, мову соціології, соціальну пам'ять, постмодерністську соціологію, соціальний ризик, синергетику, сексуальну поведінку, ексклюзію і мімікрію, стигмовану ідентичність тощо. Інтерес студентства до соціальних явищ і процесів, концептуалізацію яких відбито у наведених термінах, надзвичайно актуалізований. Крім того, охарактеризовано низку новітніх галузей соціологічного знання: соціологічний віталізм, соціологію життя і кіно, ризику, соціальної сфери, тіла, художньої літератури.

Завершуючи змістовний аналіз Соціологічної енциклопедії, ми вдалися до процедури, що дозволяє протестувати будь-яке видання подібного плану. Зважаючи на власний напрям наукових інтересів – соціальне сприйняття і мислення – ми намагалися з'ясувати ступінь спроможності

енциклопедії дати пояснення провідних понять і зорієнтувати напрям дослідження відповідних феноменів. В результаті ми склали достатній перелік статей, присвячених, зокрема, соціології смислу, постструктуралізму і концепції соціального характеру, поняттям соціального впливу і габітусу, дискурсу і соціального стереотипу, соціальної ідентичності та інтеріоризації, символічної легітимації, культурного шоку, символічної політики, соціальної установки і суспільного настрою.

Звісно, змістовне наповнення відповідних статей не є досконалим, але, на нашу думку, реалізовано загальну мету видання першої в Україні Соціологічної енциклопедії – висвітлено цілісну картину загальних напрямів дослідження соціологічної науки. А отже, доволі вдало започатковано справу сприяння систематизованому розглядові соціального світу в світлі наукових традицій вітчизняної і зарубіжної соціальної науки. Що знову ж таки свідчить про досягнення вітчизняним науковим співтовариством ще однієї важливої віхи на шляху інституціоналізації соціологічної науки. Зважаючи на склад авторського колективу, зазначимо наприкінці, що, як бачимо, саме в просторі вищої школи в сучасних умовах найбільш повно усвідомлюється необхідність оптимізувати засоби мотивації дослідницької активності студентів і реалізується функція трансляції знань між поколіннями науковців.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В. ГИЛЮН, В.Г. ТУТИК

Э. ДЮРКГЕЙМ И СОВРЕМЕННОСТЬ (МАТЕРИАЛЫ «КРУГЛОГО СТОЛА»)

Гилюн Алексей Васильевич – доцент кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара, кандидат философских наук

Тутик Виктория Георгиевна – социолог учебно-методической лаборатории при кафедре социологии Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара, кандидат философских наук

25 апреля 2008 года состоялся Межрегиональный «круглый стол» «Э.Дюркгейм и современность», посвященный двум юбилеям – 150-летию классика мировой социологии Э.Дюркгейма и 90-летию Днепропетровского национального университета (далее – ДНУ). Организаторами этого мероприятия были: Социологическая ассоциация Украины, социально-гуманитарный факультет и социологические кафедры ДНУ. Широкая формулировка темы «круглого стола» открыла возможности для междисциплинарного обсуждения актуальных для нашего общества проблем. Заявки на участие в этом научном форуме подали не только социологи, но и политологи, философы, историки, педагоги.

Открыл заседание «круглого стола» декан социально-гуманитарного факультета ДНУ профессор А.С. Токовенко. Он обратился к собравшимся с приветственным словом и поздравил всех присутствующих с значимыми для нашего города и научной общественности юбилеями. Он также отметил многоплановость и актуальность работ Э. Дюркгейма – мыслителя, который в свое время смог проанализировать грандиозный массив новых социальных фактов и идей, «переплавив» их в новую четкую и убедительную парадигму, не потерявшую своего методологического значения и на сегодняшний день. Благодаря этому, Дюркгейм стал интересен не только для социологов, но и для всех гуманитариев. Многие его идеи

и методы применимы для изучения и понимания непростых процессов, разворачивающихся в нашем трансформирующемся обществе.

Доклад заведующего кафедрой теории и истории социологии ДНУ, профессора В.Г. Городяненко «Место Э.Дюркгейма в истории социологии» был посвящен анализу творческого наследия известного во всем мире классика социологии. Э. Дюркгейм по праву считается основателем социологии как науки, как предмета преподавания и как профессии. Докладчик отметил, что в свое время Дюркгейм обратил внимание на многие ключевые фундаментальные проблемы социологической науки – и этим, в частности, можно объяснить его популярность во Франции конца XIX – первой трети XX в., широкое распространение его идей в других странах, а также интерес к творчеству французского мыслителя, который не снижается в мире и в настоящее время. Природа общества, его «здоровое» и «патологическое» состояние, сущность и функции общественного сознания, методы социологического исследования и статус социологии как науки – все эти проблемы решались Дюркгеймом с позиций достаточно цельной философско-социологической концепции. Дюркгейм считал, что социолог может и должен открывать законы общества, и одно уже это доказывает возможность и необходимость существования социологии как самостоятельной науки. Общетеоретические положения «социо-

логизма» Э Дюркгейма легли в основу принципов школы структурного функционализма в обществознании. Ни одно из направлений социологической науки, ни одна из ее школ, ни один из социологов, подчеркнул докладчик, не могли не испытать на себе влияния целостной концепции общества, предложенной мыслителем, принципов его «социологизма», теории разделения общественного труда и социальной солидарности, правил социологического метода, идей морали и религии, образования и воспитания. Говоря в целом о значении социологического творчества Э. Дюркгейма, профессор В.Г. Городяненко отметил, что французский ученый оставил после себя цельную и стройную социологическую систему, которая не потеряла актуальности и в наши дни. Особенно полезны идеи ученого в обществах, находящихся в переходном состоянии. Для современной Украины, по мнению докладчика, концепции Э.Дюркгейма интересны в тех случаях, когда речь идет о различных проявлениях социальной аномии, разрушенных социальных связях, дефиците социальной солидарности, аморальных явлениях, социальных болезнях.

Заведующий кафедрой политологии ДНУ О.Л. Тупица в своем выступлении «Развитие профсоюзного движения и концепция общества Э. Дюркгейма» отметил важность общественных организаций, защищающих личность. Чем разнообразнее индивиды в обществе, тем своеобразнее должны быть и организации, объединяющие их. Отношения между людьми и организациями в современном обществе, по мнению выступающего, становятся все более терпимыми, демократическими, а солидарность в таком обществе находит свое новое качество. К таким организациям относятся и профсоюзы. Именно они являются организациями, основанными на принципе разделения труда и самореализации человека в профессиональной сфере деятельности. Основные направления деятельности профсоюзов отвечают тем правилам, которые определил Э. Дюркгейм для общественных организаций, основанных на принципе органической солидарности. Например, защищающая деятельность, направленная на улучшение положения членов профсоюзов. Для существования органической солидарности недостаточно, чтобы была система организаций, необходимых друг другу, которые ощущали бы в целом свою солидарность. Нужно еще, чтобы способ их сотрудничества был определен заранее если не для всех возможных случаев, то, по крайней мере, для наиболее распространенных. Иначе, чтобы организации могли находить равновесие, приходилось бы постоянно прибегать к непрестанной борьбе. В такой ситуации Э. Дюркгейм пришел к выводу, что органическая солидарность функционально связана с регламентацией, которая определяет взаимные отношения функций. Таким образом, в учении Э. Дюркгейма тема общественных организаций занимает замет-

ное место. Именно общественные организации, по мнению ученого, создают в обществе систему взаимных ограничений, которая защищает индивидов от насилия коллектива, предоставляет им возможности для собственного развития.

Доцент кафедры теории и истории социологии ДНУ А.В.Гилюн в своем докладе «Э. Дюркгейм – первый теоретик социологии образования» обратил внимание участников «круглого стола» на то, что Э.Дюркгейм – один из основателей и теоретиков социологии внес значительный вклад в становление отраслевых социологий, в частности социологии образования. Интерес Э. Дюркгейма к образованию, по мнению А.В. Гилюна, был определен его теоретико-методологическими позициями, разработкой теории социальной солидарности. Последняя выступает у него как синоним общественного порядка, согласия. А воспитание и образование, как социальные институты, являются одними из основных средств достижения порядка и согласия. Исходя из стержневой методологической линии Дюркгейма – институционализма и функционализма, – общество определяет образование, а не наоборот. Еще в работе «Самоубийство» (1897г.) Дюркгейм рассматривал воспитание (включающее в себя образование) как образ и подобие общества (примат общества). Воспитание бывает здоровым, писал Дюркгейм, когда сами народы находятся в здоровом состоянии. Большое общество порождает цепную реакцию дисфункций социальных институтов, в том числе и образования. Преподавательская деятельность Э. Дюркгейма, подчеркнул докладчик, стала источником многих его научных работ, поскольку они рождались из лекционных курсов. Такой подход очень актуален и сегодня – ведь он отвечает одному из важных требований новой парадигмы образования – «учебный процесс в вузе должен основываться на научных исследованиях».

Доцент кафедры теории и истории социологии В.В. Николенко в докладе «Эвристический потенциал методологического социологизма Э. Дюркгейма» акцентировал внимание на подходе Э. Дюркгейма к изучению социальных фактов и явлений повседневности, на его понимании общественной жизни и общественного сознания. Цель науки, согласно Дюркгейму, не сводится к описанию и упорядочению социальных фактов при помощи объективных показателей. Последние позволяют устанавливать более глубокие причинные связи и законы. Стремление найти объективные закономерности общественных явлений обусловило высокую оценку, данную Дюркгеймом применению статистики в социологии. Статистические закономерности заключения браков, колебания рождаемости, числа самоубийств и многие другие, которые на первый взгляд полностью зависят от индивидуальных причин, казались Дюркгейму наилучшим доказательством того, что в этих закономерностях

проявляется некое коллективное состояние.

В докладе «Коллективное сознание в теории Э. Дюркгейма: концептуальная нагрузка в контексте конструктивистской парадигмы» доцент кафедры теории и истории социологии Ю.В. Глущенко основывалась на сравнительном анализе теории коллективных представлений и конструктивистской теории. Дюркгейм понимал под «коллективным сознанием» «совокупность верований и чувств, общих в среднем членам одного и того же общества, определенную систему, имеющую свою собственную жизнь». Однако, как отмечалось в докладе, для Дюркгейма факт «коллективного» (или «общего») сознания являлся признаком не высшего сверхиндивидуального синтеза, а определенного «типа» социума, присущего архаическим стадиям его эволюции. Согласно положению, сформулированному в «Методологии», социальные факты представимы тем объективнее, чем полнее они отделены от индивидуальных фактов, в которых они проявляются. Это соотношение подтверждается благодаря подходу Дюркгейма к истолкованию человеческих действий в понятиях «коллективных привычек», которые составляют «устойчивый объект, постоянную меру», т.е. в каждом из нас над индивидуальным существом надстраивается существо социальное, что в большей или меньшей мере навязано им как в виде обычаев и манер, предрассудков и суеверий, так и в виде политических учреждений и юридических инстанций. Таким образом, подчеркнула Ю.В.Глущенко, в конструктивистском аспекте общество находится в головах людей, «коллективное мышление» опирается на предконструкции, т.е. образ мысли, виденье, чувства и др.

В продолжение темы о феномене «коллективного сознания» доцент кафедры отраслевой социологии ДНУ Бойко В.А. представила доклад «Влияние концепта «коллективные представления» на дальнейшее теоретическое обоснование феномена массового сознания», в начале которого подчеркнула, что Э.Дюркгейм один из первых основал изучение феноменов коллективного сознания, акцентируя внимание на значении социализационных процессов. Исходным в дюркгеймовской трактовке психики человека является, по мнению В.А.Бойко, утверждение социальности последнего. С одной стороны, индивид обязан обществу тем, что в нем есть то, что обеспечивает ему исключительное место среди других индивидов, т.е. своей интеллектуальной и моральной культурой. Если человека лишить языка, искусства, науки, морали, веры, то он деградирует до уровня животного. Характерные атрибуты человеческой природы берут начало в обществе. Но, с другой стороны, общество живет и существует только в верованиях и традициях. Если коллективные верования и традиции перестанут ощущаться и исповедоваться отдельными индивидами, то общество погибнет. Показывая,

что индивид зависит от общества, Дюркгейм эту зависимость усматривает в принудительном навязывании «коллективных представлений», которые, по его мнению, должны вытеснять индивидуальные. Представленное в нас социальное характеризует не «нас самих» а только общество. Определяя общество, Дюркгейм фиксирует его как реальность особого рода, автономную от конкретного индивида и существующую в коллективном сознании людей. В дальнейшем, подчеркнула В.А.Бойко, эти идеи были активно использованы в разработке концептов национального и социального характеров.

В своем выступлении «Теоретико-методологические основания интерпретации общества в социологии Э. Дюркгейма» доцент кафедры социологии и политологии Национальной металлургической академии Украины Ю.Ю. Бродецкая заметила, что своеобразность классического подхода к интерпретации общества заключается в совпадении смыслов «люди–общество». Здесь общество представляется в его «телесности». Исходным материалом теоретического моделирования выступают живые, действующие люди, совместная деятельность которых, приобретая более или менее устойчивый характер, формирует ассоциацию. Концепт взаимодействия общественного устройства и человека как элементарной единицы общественной организации породил спектр функционалистских подходов к социальной структуре, среди которых находит себя социология Э. Дюркгейма. В отличие от своих предшественников органицистов, социолог выводит новые методологические основания возникновения обществ, среди которых выделяет разделение труда. Данный фактор, по Э. Дюркгейму, создает и воссоздает единство обществ даже в том случае, когда традиции и вера, создающие основу любого общественного бытия, утрачивают былую силу. Э. Дюркгейм признает, что генетически общество возникает в результате взаимодействия индивидов. Но, раз возникнув, оно начинает жить по своим собственным законам, довлеющим над судьбами индивидов, составляющих эту социальную реальность.

Признание существования особого рода социальной реальности, внешней по отношению к индивиду, Э. Дюркгейм рассматривал в своей работе «Самоубийство». В докладе доц. каф. философии ДНУ Осетровой О.А. «Вклад Э. Дюркгейма в развитие суицидологии» отмечалось, что даже спустя столетие, не нашелся ни один исследователь, который рискнул бы оспорить права Дюркгейма на его исконную вотчину, именуемую «Социальные аспекты самоубийства». Самоубийство – на первый взгляд довольно незначительное явление, особенно с высоты созерцающих глобальные геополитические события, на самом деле обнажает «изнанку» существующего строя, способно дать определенную оценку происходящим событиям в обществе. Кроме того, при наличии довольно таки

обширных и разносторонних статистических сведений по предмету исследования, феномен суицида представляет собой настоящую находку для западного социолога. Поскольку социальная норма числа самоубийств характеризуется постоянством, превосходящим норму общей смертности, то изучению в первую очередь подвергаются резкие скачки общего (среднегодового или среднемесячного) показателя самоубийств – как ответной реакции на общественные кризисы. Классик обратился к теме суицида, наблюдая кризис, разразившийся в начале века в Европе, который был вызван целым рядом причин. Эти причины в той или иной мере повлияли на число самоубийств, кризисы перепроизводства, ужесточение внешней политики государств, распространение революционных идей в сочетании с духовным кризисом общества. Но разнонаправленное влияние этих причин могло уравновешивать число самоубийц. После выхода книги Дюркгейма кризис европейского общества усилился, так что приверженцы его подхода имели благодатную почву для проведения дополнительных изысканий в подтверждении высказанной теории.

Доклад «О перспективах появления областей социологии, как сущностной характеристики развития социологии» доцента кафедры отраслевой социологии ДНУ А.М. Ячного содержал анализ взглядов Дюркгейма на необходимость дробить социологию на направления и отрасли для более углубленного изучения различных сторон социальных фактов. По Дюркгейму для этого следует выявить закон социальной динамики – единственный, по которому проходит развитие социологии. Социология как самостоятельная наука не должна искать объяснения социальным явлениям вне собственного предмета, эти причины должны исследоваться в самой социальной реальности, среди других социальных явлений, поэтому данная наука в определенных случаях может повлиять на развитие других дисциплин. Чтобы избежать распада и перейти к реконструкции, по Дюркгейму «...следовало найти способ умозаключать от анализа индивидуального действия к социальному целому, то есть не просто уточнять, но конструировать макросхемы с помощью микроисследований, иными словами, обобщать от индивидуального». Таким образом,

по Дюркгейму социология претендует на роль основной социальной науки. В рамках «социологизма», заключил А.М. Ячный, прослеживается тенденция, в соответствии с которой все другие научные дисциплины, которые занимаются теми или иными аспектами социальной реальности, подчиняются социологии.

Доцент кафедры отраслевой социологии В.А.Макаренко в своем докладе «Роль учения Э.Дюркгейма в развитии социологии семьи» представила взгляд классика на проблему семьи: при переходе общества к новым экономическим условиям, семья теряет определенные социально-значимые функции (образовательную и воспитательную), которые замещаются другими социальными институтами, что может привести к аномии, т.е. разрушению социальных норм в обществе. Докладчик проанализировала два противоречивых по характеру подхода Э. Дюркгейма к будущему семьи: 1) семья как институт будет существовать в форме нуклеарной семьи, но ее функции сужаются (воспроизводство и материальная поддержка растущего поколения); 2) семья как институт изживает себя, в будущем это будут товарищеские союзы.

В заседании «круглого стола» также приняли участие и выступили с докладами аспиранты и студенты социально-гуманитарного факультета ДНУ: М. Бобовников - «Роль теории аномии Э. Дюркгейма в исследовании влияния построения социентального общества объединенной Европы на мировой цивилизационный процесс»; А. Кальмиус - «Общественные организации в социологическом учении Э. Дюркгейма»; А. Шулика - «Влияние творчества Э. Дюркгейма на развитие социального партнерства»; С. Галенко - «Религиозная картина мира как механизм конструирования социологической теории»; К. Коровкина - «Проблемы социологии образования в работах Э. Дюркгейма».

Итоги заседания «круглого стола» подвел профессор В.Г. Гордяненко. Он поблагодарил собравшихся за участие в дискуссии и высказал мнение, что многое из творческого наследия Э.Дюркгейма не утратило своей актуальности и может быть весьма полезным для нынешней Украины, в частности для консолидации украинского общества.

ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО

А.А. БЕЛЕНОК

БОЛЬШАЯ ЖИЗНЬ ПРОСТОГО ЧЕЛОВЕКА

Беленок Алексей Андреевич – ведущий социолог отдела социальных структур Института социологии НАН Украины

Все мы свидетели того, как в годы капиталистической реставрации самозванные «элиты» пытаются переписать историю, осмеять все советское. Во многом это связано с тем, что при попустительстве широких народных масс на передние роли выдвинулись предатели дела социализма, перебежчики, бывшие члены КПСС, состоявшие в правящей партии из карьерных соображений. Им-то и выгодно уничтожить доказательства их предательства, а остальных, честных коммунистов, обвинить в отсталости, «совковости», реваншизме. Но не прилипают черные слова к светлым, настоящим людям. Об одном из них – мой рассказ. Судьба Литвиненко Людмилы Георгиевны неразрывна с судьбой страны, ее вскормившей. Родилась в Ленинграде в 1931 году в семье врача и бухгалтера. Первый день войны ребенком встретила в Киеве. Потом в течение многих лет (семья испытывала материальные затруднения) жила в разных городах Украины на съемных квартирах. Своими глазами видела ужасы оккупации. Подростком помнила приход советских воинов-освободителей в Умань. Студенткой вместе с однокурсниками восстанавливала Крещатик. Закончила с отличием биофак Киевского университета. Искренне плакала в дни прощания со Сталиным. Успешно закончила аспирантуру в Одессе. Защитила кандидатскую диссертацию. В 1961 году в Каменце-Подольском у нее родился сын. С 1962 года по 2008 год жила в Киеве. Более 30 лет была преподавателем Украинской сельхозакадемии, в течение двух сроков – депутатом Московского райсовета г. Киева, оставаясь рядовым коммунистом. В характере Людмилы Георгиевны отразились лучшие качества советского человека. Она всегда ставила интересы общества, коллектива выше личных. Не могло быть и речи о каких-то льготах и благах, скажем,

от депутатской работы. Многолетний куратор студенческих групп, она впоследствии интересовалась судьбами выпускников, а те отвечали ей неизменной благодарностью. Блестящий лектор, она использовала в своих лекциях знания, полученные на всесоюзных и республиканских конференциях, в которых участвовала (от Эстонии до Таджикистана). Была активным участником ряда Украинских биохимических съездов, в частности IV-го, состоявшегося в Днепропетровске (1982). Страна вкладывала немалые средства в становление научно-преподавательских кадров, и героиня нашего очерка чувствовала себя в долгу перед народом.

На ее лекциях не было свободных мест (приходили послушать люди из других групп). Она терпеливо возилась с отстающими, сама, в ущерб здоровью, проводила опыты в холодной биохимической лаборатории. С ней нельзя было «договориться» по блату, в обход порядка. Поэтому хорошие люди к ней тянулись, а завистники – мешали работать. Из соображений личной скромности (на мой взгляд, чрезмерной) она в свое время не воспользовалась предложением руководства оформить свои лекции на звание профессора. Ее больше влекли конкретные дела – она написала научно-популярную книгу о биохимии, ряд разделов в учебниках, множество научных статей, получила вместе с коллегами авторское свидетельство. Всегда отвергала «дутое» соавторство, изумлялась, неужели репутация ученого в профессиональной среде для пробивного выскочки значит меньше, чем очередная публикация, добытая благодаря припискам, а по сути паразитирование на чужом труде. Людмиле Георгиевне было свойственно какое-то особое бессребрничество. Духовные ценности она ставила на первое место. Ее богатство в конце жизни – это прочи-

танные книги, увиденные театральные спектакли и картинные галереи, посещенные города и парки. Из поездок по стране она привозила книги, пластинки, памятные сувениры. Без компьютера и Интернета она была энциклопедически образованным человеком, живо интересующимся и текущими событиями. Она всегда говорила, что новые информационные технологии – лишь технические ускорители поиска информации, но ни в коем случае не заменители общей культуры человека. Имевшая и украинские, и русские корни, Людмила Георгиевна воспринимала эти две культуры как ветви единого дерева. С далекого голодного военного детства ее лучшие друзья – старые одноклассники Пушкина и Гоголя. Впоследствии в окружении многочисленных иностранных студентов и аспирантов доцент Литвиненко тянулась к постижению других культур, в то же время демонстрируя гостям Советской страны отечественное радушие и гостеприимство. Советский Союз, вопреки его злобным хулителям, не был тоталитарным образованием, а являл собой тип общества, обеспечивающий своим гражданам число степеней свободы, достаточное для самореализации обычного человека. Перерождение высшей партийной верхушки, лавина ранее скрытой правды побудили честного коммуниста пересмотреть свои взгляды на практику сталинизма. Приняв поначалу «горбачевскую» перестройку, она вскоре разочаровалась в малообразованном краснобае. «Очень обидно и больно, что наша Коммунистическая партия, начав перестройку, сама до сих пор не претерпела радикальных изменений, – писала она в статье «Мои размышления» (1990г.). – Они (с опозданием) намечаются в проекте Платформы ЦК КПСС к XXVIII съезду партии. Мне кажется, что в проекте Платформы не хватает научного обоснования дальнейшего развития социализма в нашей стране». Доцент Литвиненко пророчески чувствовала зарождение в 1988-90 гг. негативных для общества тенденций и процессов, считала, что беловежских подписантов непременно ждет Суд истории – объективный и суровый. Именно тогда, как и после 1917 года, начала обрываться связь поколений, передача ценного культурного багажа от одного к другому объявлялась излишней, даже вредной. После 1991 года Людмила Георгиевна осталась верна Советской Родине, сохранив в период предательства одних и массового ослепления других стойкие, проверенные жизнью убеждения. Широкая общественная дискуссия о феномене предательства в отечественной истории, начало которой положила блестящая работа видного украинского социолога профессора В.Г.Городяненко, именно сейчас как никогда необходима нашему обществу. Положа руку на сердце, разве всем советским людям был ясен смысл референдума от 1 декабря 1991 года, который новыми идеологами преподносится как адекватное выражение воли украинского народа? Женщина со слабым

здоровьем, не облеченная властью, не голосовала за развал Союза, но сознание исторической правоты такой позиции не затмевало боли за происшедшее с великой страной, с Украиной как ее малой Родиной, за фальсификацию советской истории, за националистическую пропаганду, особо распоясавшуюся в оранжевые годы. К «ярмарке тщеславия», поразившей украинское общество, к «звездопаду» научных степеней и званий относилась насмешливо-отрицательно, не признавала складывавшуюся статусную иерархию с перевернутыми нравственными критериями. Может быть, самая большая беда Украины после 1991 года в том, что потомственная трудовая интеллигенция была оттеснена на обочину социальной жизни, стала «чужой» и «ненужной» массовому типу хуторянина, пробившегося «наверх» во взаимной сепеке со «своими» хлопцами-земляками. Доцент сельхозакадемии, горожанка Литвиненко сделала для блага украинского села, для подготовки кадров в аграрной сфере намного больше, чем бывшие селяне, осевшие в начальственных кабинетах.

Тяжелые 1990-е годы (временное, как она надеялась, поражение социализма, внезапная незаслуженная бедность, потеря трудовых сбережений, отрыв от родственников в России), безусловно, сократили ее жизнь, но она пережила их достойно, с внутренним мужеством. Ложь, фальшь и лицемерие, так характерные для официальной атмосферы постсоветского времени, были для нее чужды и органически несносны. Силу придавали традиции родительской семьи, нравственные образцы классической русской литературы, заложенные любимой школьной учительницей, музыка и пение, сознание, что совесть чиста. Людмила Георгиевна к любому делу подходила творчески, с огоньком. Любила бардовскую песню, старинные романсы, юмор, считала, что для ощущения счастья богатство необязательно – были бы достаток да понимание, во имя чего живешь. Помимо преподавательской работы, Людмила Георгиевна на протяжении многих лет писала заметки, очерки, статьи. Человек большой скромности, она, тем не менее, никогда не считала себя «маленьким винтиком», всегда занимала активную жизненную позицию. По-граждански равнодушно она писала о коммерциализации природоохранных зон Украины, о «приватизации» Кобзаря со стороны т.наз. национал-демократов, о культуре речи, поражаясь дефициту совести среди современного депутатского корпуса и многом другом. В людях она старалась видеть преимущественно хорошее, ее интересовали биографии простых людей, не рвущихся во власть. К каждому человеку, независимо от должности – от директора до обслуживающего персонала, она относилась одинаково вежливо, уважительно, что есть признак истинной, а не показной интеллигентности. Ее работы публиковались в вузовской многотиражной газете «За сільськогосподарські кадри», ее награждали многочисленными гра-

мотами. В последние 10 лет жизни, будучи очень больна (заболевание опорно-двигательного аппарата), со слабеющим зрением, она опубликовала около 20 статей гуманитарного характера в газетах «Зеркало недели», «День», «Русский мир», «Киевский вестник», последняя – 17.04.2008 – за неделю до ее кончины. В этих статьях она словно прощалась с дорогими ей местами на карте СССР, отдавала дань уважения Личностям, с которыми посчастливилось встретиться на жизненном пути. Она тщательно правила тексты, многократно переписывала их, и, кроме опубликованных, остались еще много дневниковых записей. Телефонные собеседники отмечали ее музыкальный молодежавый голос, но за ним скрывалась ежедневная многолетняя борьба с суровыми недугами. Она приумножила Добро на этой земле, всегда щедро делилась с людьми знаниями и опытом. Все свои собранные за жизнь книги по специальности она завещала передать Центральной научной сельскохозяйственной библиотеке Украинской Академии аграрных наук, что и было впоследствии неукоснительно выполнено. Внучка священника, она пронесла через годы в своей душе глубокое чувство Веры.

Часы ее жизни остановились на отметке 77 лет. Ее – это моей мамы – Л.Г.Литвиненко. Простого советского человека. Представительницы поколения последних идеалистов. Свидетельницы тяжелого XX века, передавшей мне как самое дорогое наследство – традиции отечественной интеллигенции: сопричастность с жизнью страны, любовь к Слову, равнодушие к накопительству, тягу к Справедливости и Правде.

... В силу неумолимой неизбежности, все меньше среди нас людей – очевидцев 1920-1930-х годов. Сейчас, благодаря развитию качественной социологии и буму информационных технологий, появляется уникальная возможность всем неравнодушным людям сделать так, чтобы ни одно имя, ни одна судьба не забылись. Нравственный долг ученого-гуманитария – через свидетельства простых советских людей, их личные документы и биографии – восстановить подлинную многоцветную жизнь страны, осознать трагедию распада СССР, опровергнуть мифы периода независимости, ставшие возможными вследствие атрофии в широких слоях гражданского и исторического самосознания, груза невыученных уроков истории.

ABSTRACTS

HISTORY

Kazarova G.S. Lay Subsidies of the English Parliament of the 16th – Beginning of the 17th Centuries

The article is devoted to the lay subsidy of the English Parliament of the 16th – beginning of the 17th centuries. The main attention is paid to the dynamics of taxation. It's established that forms and sizes of the subsidy were defined by the parliament. The need for the subsidy was governed by the active domestic and foreign policy of the state.

Morozov O.V. The Enforcement Activity of the Russian empire's Customs Service in Ukraine (the 19th – the 20th Centuries).

In this article examined a history of interaction of customs department with state police on different aspects of struggle with smuggling.

Martsenyuck L.M. Idea of the Ukrainian State System in Views of National-Communists (1918–1920)

In the article opposition motion opens up national-communists in 1918–1920 as a reaction on the centralist policy of Moscow. On the basis of the archived documents and published sources by a comparative analysis general lines and differences open up in going near the decision of state status of Ukraine; reasons turn out why a chance was not utilized on saving of the own sovereign state.

Babicheva O.S. Jewish Massacres in Ukraine During the Civil War in 1919

In the given article author investigated ideology of Jewish Massacres in Ukraine, revealed reasons and preconditions which promoted massacre movement apogee of which dated 1919. Psychological and social climate of massacre has been analyzed and participating motives in Jewish Massacres of different political, military and social forces have been clarified; circle of performers has been determined.

Agapov V.L. The State of the Life Support System in Miner Towns of the UkrSSR in 1980s of the 20th Century

In the article the state of the life support in the miner towns of the UkrSSR is underlined. The degree of its effectiveness and the role of the Ministry of Coal Industry in the USSR in its creation and functioning are cleared up. The political, managerial and economic reasons in decline of municipal economy are shown.

PHILOSOPHY

Mamay N.M. The Problem of the Cognition in Philosophy of F. Nietzsche

In the article is distinguished the level of the reality in the Nietzsche philosophy and is analysed possibility of cognition by way of the conscious and extasiscious condition, is considered the notion «Subject of the cognition» and «Object of the cognition» in the ontological aspect.

Mykytynets' O.I. Chronotopic Characteristics of a Dream as Text Reality (based on the P.A. Florensky's works)

The author considers a dream as a text reality with special space and time. It helps to resolve a problem of interpretation of the events of text realities, that, in its turn, gives us a possibility to perceive the validity around us more adequately. As a result of research the author comes to the conclusion that text space in general as well as space of a dream in particular, are polymeric, and time of a dream is «an ontological mirror» of validity. Thus, ontology of text realities can be comprehended only by means of their chronotopic characteristics.

Aytov S.Sh. Epistemological Historical-Anthropological Approaches of Culturology and Semiotics in 1960–1980s

This article is devoted to analysis of sense and meaning of epistemological historical-anthropological approaches in the culturological and semiotics investigations of 1960-1980s. Historical anthropology, semiotics and culturology cognitive relations is considered. Cognitive potential of these sciences for investigation of social-humanities cognition dynamics reality is analyzed.

Vlasova T.I. Identity and Gender Differentiation in Postmodern

Zvenigorods'ka O.P. Social-Philosophical Bases of Becoming of the World View Presentations of Civil Society

The question belongs about the spiritual bases of civil society and about the world view development of citizens on technical-informative, and on «to the social-cultural basis of vital functions their vital world».

Kostryukov S.V. Culture and Power: Interactions in the Light of State Formation

This article is devoted to the analysis of mutual culture and power influence in the light of contemporaneous state formation.

Kravtsov Yu.S. About Specifics of Modeling of Virtual Forms of Social Interactions in Information Society

In this article is looked future of virtualization, when with models of globalization of society development rise models of another type – virtualization of society. The author makes us to look at the process of consisting some subject of activity in virtual environment and appearing new virtual forms of mutual activity in society. Holding of experimental researches – the main aim of building models in natural sciences, at that time the sociohumanity area of knowledge – it is a possibility of interpretation of difficult phenomenon or process.

Shavkun I.G. Problem of Corporative Social Responsibility of Top-Management: Methodological Aspect

SOCIOLOGY

Karpenko G.V. «Attitude to Health» as Sociological Definition

The article is devoted to the definition of the term «attitude to health». We reflect the structure and classification of the attitude to health. We point out the necessity of changing of attitude to health in the individual level and social consciousness with the help of transferring of responsibility for health from medicine to a personality.

Gordienko N.M. Educational Possibilities of Persons with Disability as a Guarantor of the Successful Mastering of Social Norms

The actuality of research of educational possibilities of persons with disability is grounded in the article as an important factor of mastering of social norms for their successful socialization and integration in society; the results of research of the state of education of persons with disability are analyses and a comparative analysis of the level of education of their parents is given; the objective scientific conditions of the successful mastering of social norms in educational establishments of participants of educational process are given; the conclusion is: a) the educational level of parents is more high, than their children with disability; b) potential educational possibilities of persons with disability, desire to get education are higher, than their real possibilities; c) persons with disability realize the meaningfulness of education for mastering of social norms; d) the insufficient realization of potential educational possibilities of persons with disability is the objective braking of their socialization.

Tolkachova G.V. Audiences of Listeners in the Mass Music Culture Context

Main types of listeners and audience, that are basic consumers of mass music culture, are found out in this article. We have described and analyzed T.Adorno and W.Worner's classifications of listeners' types. Every classification concludes special traits and qualities of the listeners.

Gudzenko O.Z. Ideology of Social Success in Contemporary Sociocultural Space

The article deals with research of social success ideology which dominates in society. It is affirmed that its main criteria is wealth as the fundamental purpose of person's self-affirmation. Basic interpretations of «social success» concept are analyzed. Also this phenomenon sociocultural markers are uncovered.

Koshelev A.V. Eurestical Opportunities of the Sociological Theories for Construction of Effective Models of Regional Management

Important necessity of using of scientific knowledge that is worked out by the

sociologists at management for different levels is found out in the article. Rich stock of sociological knowledge can be used in practical goals if interested sides find understanding between themselves in the level of language communicative apprehension.

Beregovoj V.I. Sociological Spirit in American Sociology (1890–1918), (1945–1991)

In the article the notion of sociological spirit is the object of analysis. Opening of that stands by the result of analysis, that negative-reflection sociological notions come forward the external lines of sociological spirit, concentration of attention on which conduces to a new sociological knowledge.

POLITICAL SCIENCE

Tupytsya O.L. Peculiarities of Model of Optimal Political Status of Trade Unions in Contemporary Ukraine: Questions of Theory and Practice

The article is devoted to the basic parameters of optimum political status of modern trade unions in Ukraine and world as category which must define political strategy of trade-union motion in contemporary conditions

Kydina O.O. Role of Civil-Political Unions in Realization of Electoral Rights of Ukrainian Citizens

The article is devoted to the **politization of civil associations as a perspective problem** in contemporary political science taking into account electoral rights of citizen of Ukraine. Conclusion is drawn about possibility of actualization of role of public structures in the processes of political norms creating.

Molchanova K.Yu. History and Legitimization of Decentralization of State Power in European Countries

In the article was researched history reformation organs of local self-government in European countries by decentralization of state power. On the basis of experience European countries was showed the ways conducting institutes of power and economic reforms in the organs of local self-government. This article have prognosis of prospects development organs of local self-government in the countries of Europe in the conditions of world global processes.

Dolid V.V. The English liberals' Attitude to the Colonial Policy of Conservative in South Africa in the Middle of 1990s.

In the article it has been realized the composite analysis of the English liberal's position concerning the policy of the conservative government as to Transvaal and especially as to Jameson Raid. It has been conducted the parallels between the work of parliamentary investigation commission and the financial interests of the liberal party representatives of Great Britain.

Tkachenko O.M. Natalia Kobryns'ka as Founder of Ukrainian Feminism

Shtuka I.A. The Influence of Totalitarian Inheritance on the Forming of the political Culture of Ukrainian Society

In the process of becoming an independent state Ukraine was not able to deprive all the consequences caused by the influencing of the totalitarian mode at once. The hardest thing was changes of the people consciousness who were still not ready to such radical transformations. That is why they often followed the political stereotypes and the myths of the soviet period. The political elite was penetrated by the problems of self-enrichment and fascination of the power instead of forming the national idea and strategy of democratic development for the consolidation of population.

Makarenko B.G. Defense of Human Rights and Political Stability: Problems of Interrelations in Conditions of Democratic Political Process

The article is devoted to justification of determination of certain aspects of political stability consisting and maintenance of practice of defense of human rights of contemporary society. Conclusion is drawn about the large role of civil society in defense of political human rights.

Severinyuck V.M. Psychological Background of the Individual Political Behavior

The article analyzes the results of psychology containing samples, conclusions, hypothesis, concerning the regularity of occurring of determinant models and motives of human psyche, power striving in particular, which reveals individually. The author characterizes the psychological background of such aspects of political life as the styles of a leading behavior political charisma, political narcissism.

Voznyack O.V. Political Mythology as a System of Representation of Public Political Interests

The article is devoted to research of general tendencies, character and consequences of influence of political myth on social, political and informatively-communicative processes of political reality. It is conducted social and philosophical research of features of processes of influence of political myth on modern political consciousness. The role of political mythology is determined in the processes of articulation and representation of social and political interests of society.

Senyushkin E.A. The Cooperation of the State and Civil Society as a Factor of Realization of the Conception of Sustainable Development

The mechanisms of the state and civil society cooperation in the interests of sustainable development are analyzed at the article. The role of the cooperation of state power, political parties, nongovernment organizations and business at the decision of environmental problems is analyzed on the basis of native and foreign experience.

Sergeev V.S. Political Nets in Information Society: New Perspectives and Problems of Integration

In the article basic directions of the determination functioning of contemporary political networks are considered by the parameters of development of informative society. Conclusion is drawn about development of new prospect of hierarhization of political networks in accordance with logic of cybernetic connections.

Khudoliy A.O. Actual Questions of Researching of Stereotypes

The article is devoted to analysis of stereotype studying in diachronic way. The main stages and nuances of academic theories, connected with stereotype studying have been described. Major aspects and functions of stereotypes nowadays have been highlighted.

Kret O.V. The Structure of the Transparency Power

The basic components and the system connections of the transparency power are considered. It makes a point of that irrespective of specific character of the sphere implementation of the transparency; their structure contains normative-legal, institutional, personality, procedural, informational and social components.

Vivchar I.V. The Peculiarities of the Integrative Process on the Postsoviet Space

The specific features of the integrative process on the postsoviet space are explored in this article. The author points out the particular part of Russia in subordination of this space to the Russian influence, reveals the particularity and real conditions of the CIS.

CHRONICLES OF SCIENTIFIC LIFE

Gilyun A.V., Tutyck V.G. Durkheim and Contemporary (the Materials of the Round Table)

REVIEWS

Glushchenko Yu.V. Institutionalization of Native Sociology: New Horizons

IN MEMORY OF SCIENTIST

Belenok A.A. Great Life of Ordinary Person

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙМАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймають в електронному вигляді (на CD-диску, формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора або електронною поштою (almagrani@list.ru). Обсяг - до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертають.
2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.
3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210x297 мм), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом – інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймають українською, російською та англійською мовами.
4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література**; якщо автор використовує поряд з науковою літературою також історичні джерела – **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місце видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.
5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого чи безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць – MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається в чорно-білому варіанті.
6. До роботи обов'язково додаються переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.
7. Рукописи не рецензують і не повертають. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.
8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

РУКОПИСИ ПРИЙМАЮТЬ ЗА АДРЕСОЮ:

Україна, 49000,
м. Дніпропетровськ,
вул. Леніна, 14, к.5
(з 13⁰⁰ до 18⁰⁰) або
надсилають
електронною поштою
(e-mail) за адресами:
almagrani@list.ru

Тел. (056) 744-42-39
Факс (056) 744-42-39
E-mail almagrani@list.ru
www.grani.org.ua

Редакція альманаху «ГРАНІ» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.